

Armenian translation solely for non-commercial educational purposes

Ուղիւն

Ի՞նչ կարող ենք սովորել չինական փիլիսոփաներից առաքինի կյանքի մասին

Մայքլ Փուլետ և Քրիստին Գրոս-Լոհ

2016թ. Նյու Յորք, Սայմոն Էնդ Շուստեր

Բովանդակություն

Բնաբան

Նախաբան

Ներածություն

1. Ինքնագոհության դար
2. Իմաստասիրության դար
3. Հարաբերությունների մասին՝ Կոնֆուցիոսը և Ծեսը որպես այլակերպություն
4. Որոշումների մասին՝ Մեն-Ցզին և աշխարհի քմահաճությունը
5. Ազդեցության մասին՝ Լաո-Ցզին և այլընտրանքային աշխարհների ստեղծագործումը
6. Կենսականությունը՝ Ներքնաշխարհի կողմնորոշումը դեպի հոգևոր կյանք
7. Անմիջականությունը՝ Չժուան-Ցզին և այլափոփոխ աշխարհը

8. Մարդկությունը՝ Հսուն-Ցզին և աշխարհի ձևաչափումը

9. Հնարավորությունների դարաշրջան

Ոչ թե ճանապարհն է մարդուն ընդլայնում, այլ մարդը՝ ճանապարհը:

— Կոնֆուցիոս, Ասույթներ

Նախաբան

Քրիստին Գրոս-Լոհ

2013թ. աշնան, մի պայծառ ու թարմ առավոտ, այցելում էի Հարվարդի համալսարանի չինական փիլիսոփայության դասախոսության: «Ատլանտիկ» ամսագրի համար հոդված էի գրում մի տարօրինակ երևութի մասին: Այդ համալսարանում չինական փիլիսոփայությունը դարձել էր ամենապահանջված դասերից մեկը: Ի՞նչն էր պատճառը: Չէ՞ որ ուսանողները սովորաբար ձգտում են օգտակար և հաջողություն ապահովող գիտելիքների՝ օրինակ, տնտեսագիտություն և ծրագրավորում: Իսկ չինական փիլոսոփայությունը յուրահատուկ, ոչ արդիական առարկա է, սակայն ուսանողները, գործնական այս առարկաներին զուգահեռ, հենց այս առարկան էին ընտրում:

Մտա «Մանդերգ թատրոն» լսարան, ուր 700 ուսանող ուշադիր լսում էին պրոֆ. Մայքլ Փուլթին, հիսուն տարեկանի մոտ, մի բարձրահասակ, աշխույժ դասախոս: Նա իր հոչակավոր դասախոսությունները ներկայացնում է առանց գրառումների ու սահիկների, հիսուն բույեանոց գրույցների տեսքով՝ զուտ խոսք: Փիլիսոփաների բուն խոսքերից բացի (իհարկե թարգմանությամբ), ուսանողներն այլ տնային աշխատանք կամ ընթերցումներ չունեին՝ այսինքն, Կոնֆուցիոսի «Ասույթները», «Դաո դը Ջինգ», Մեն-Ցզիի աշխատությունները: Դասընթացը չի ենթադրում նախնական գիտելիք, կամ նույնիսկ հետաքրքրություն, չինական պատմության կամ փիլոսոփայության նկատմամբ: Ընդամենը, ուսանողներից սպասվում է, որ բաց և կամեցող լինեն այս հին գրություններին հաղորդակցվելու համար: Արդեն իսկ ավանդություն դարձած, ամեն

տարի դասընթացի սկզբին դասախոսը համարձակորեն հայտարարում է՝ «Եթե լուրջ փորձեք այս գրություններն ըմբռնել, կյանքներդ հիմնովին կփոխվի»:

Ես ինքս դոկտորականս պաշտպանել էի Հարվարդում, մասնագիտանալով Հեռավոր Արևելքի պատմության մեջ: Ասպիրանտական տարիներին, չինական փիլիսոփայություն էի դասավանդել ուսանողներին: Այսինքն, թեման ինձ համար նորություն չէր: Սակայն, Մայքլին լսելիս, այն օրը և հաջորդող շաբաթներին, այդ գաղափարները կյանքի կոչվեցին թարմ մոտեցմամբ, որն ինձ համար նորություն էր: Ուսանողներից նա ոչ միայն պահանջեց «սովորել» այդ իմաստասերների գաղափարներն, այլ նաև հրավիրեց հաշվի նստել այդ գաղափարների հետ, վերաիմաստավորելու իրենց կյանքի նշանակությունն ու աշխարհայացքը:

Մայքլը չինական փիլիսոփայության մասին խոսում է նաև այլ համալսարաններում ու կազմակերպություններում՝ ողջ աշխարհով մեկ: Յուրաքանչյուր դասախոսությունից հետո մարդիկ մշտապես մոտենում են նրան, ձգտելով հասկանալ, թե ինչպես կարող են այդ գաղափարները կիրառվել իրենց սեփական կյանքում և իրական հանգամանքներում՝ իրենց հարաբերություններում, իրենց աշխատանքային կյանքի առաջխաղացման մեջ, իրենց ընտանեկան խնդիրներում: Նրանք հասկանում են, որ այդ սկզբունքները թարմ մոտեցում են առաջարկում լավ և իմաստալից կյանքն ըմբռնելու համար՝ մոտեցում, որը շատ բանով տարբերվում է այն ամենից, ինչն իրենք համարել են ճշմարիտ:

Դա մի մոտեցում է, որը դրականորեն է ազդել շատերի վրա: Մայքլի ուսանողներն ինձ պատմում էին, թե այդ գաղափարներն ինչպես են փոխել իրենց կյանքը: Ոմանք պատմում էին, որ մարդկանց հանդեպ իրենց վերաբերմունքը փոխվել է, և հասկացել են որ անգամ փոքրիկ արարքներն ազդեցություն են թողնում իրենց և այլ մարդկանց վրա: Ինչպես ասում էր մի ուսանող. «Պրոֆ. Փուերթը դուռ բացեց՝ այլ կերպ եմ մոտենում շրջապատող աշխարհին, իմ զգացմունքներին, ներքին խաղաղությանը, և այլ մարդկանց հետ հաշտ ու խաղաղ հարաբերությունների հաստատմանը»:

Այս հաջողակ երիտասարդները, որոնց վիճակված է ցանկացած ոլորտում դառնալ ապագա առաջնորդներ, ինձ պատմում էին, թե ինչպես է փոխվել իրենց վերաբերմունքը կյանքի կարևորագույն որոշումների և իրենց սեփական ուղու հանդեպ: Անկախ նրանից, ուսանողները մասնագիտանալու են ֆինանսների թե մարդաբանության, իրավունքի թե բժշկության մեջ, այդ գաղափարներն իրենց տվել են նոր մտածելակերպ ու աշխարհայացք. գաղափարներ ու աշխարհայացք, որոնք էապես տարբերվում են նախկինում իրենց ունեցածներից: Նաև նրանց առաջ նոր

պատուհան են բացել կյանքի իմաստը տեսնելու և նրա անսահման հնարավորություններն ըմբռնելու համար:

Ուսանողներից մեկն ինձ ասաց. «Բավականին հեշտ է ընկնել նեղ նպատակներին հասնելու մտածելակերպի ազդեցության տակ, աչքերդ սևեռված այս կամ այն երազանքին, պաշտոնին, կամ կյանքի վիճակին: Սակայն չինական այս մոտեցման ուժն ուրիշ է: Այն հասկացնում է, թե կյանքդ այլ կերպ ապրելով, կարող ես բացել նոր, նախկինում քեզ համար աներևակայելի հնարավորություններ:»

Եվ սուսկ փիլիսոփայական ընթերցումները չէ, որ ձևավորում են այս ուսանողների աշխարհայացքը: Մայքլն իր անձնական օրինակով փոխանցում է այս գաղափարները: Նա հայտնի է իր բարությանը, համեստությամբ և ուսանողների զարգացմանը նվիրվածությամբ: Մրանք հատկանիշներ են, որ ուղղակիորեն բխում են տասնամյակներ շարունակ չինական փիլիսոփայությունում խորամուխ լինելուց: «Նա լիովին մարմնավորում է այդ ուսմունքները», - ասեց ուսանողներից մեկը:

Այս փիլիսոփայությունն ինչն⁰ վ է այսքան ազդեցիկ: Այն չի քարոզում համատարած հորդորները դեպի «ինքնահայտնաբերում» կամ «ինքնահարազատություն», ոչ էլ տալիս է որոշակի ցուցումներ կյանքի նպատակներին հասնելու համար: Իրականում, նման մոտեցումների ճիշտ հակառակն է: Ո՛չ ճշգրիտ է, ո՛չ թելադրող, ո՛չ էլ շքեղ: Ընդհակառակը, ավելի շուտ խոսքը գնում է հիմնական փոփոխության մասին, որն իրագործվում և դրսևորվում է անկանխատեսելի, աներևակայելի ձևերով:

Ուսանողներից մեկը պատմում էր, թե որքան ազատագրված է իրեն զգում այն պահից ի վեր, երբ հասկացել է, որ այն, ինչ մենք համարում էինք հաստատված ու բնատուր, իրականում այդպես չէ. «Դուք կարող եք ձեռք բերել նոր սովորություններ և բառիս բուն իմաստով վերաիմաստավորել աշխարհը, այլ կերպ վերաբերվել նրան և այլ մարդկանց: Ես հասկացա, որ նոր սովորություններ կամ «ծես»-եր որդեգրելով կարելի է հասնել աներևակայելի նոր արդյունքների, որոնք քեզ համար իսկ անսպասելի կլինեն»:

Մենք երկար ժամանակ չինական փիլիսոփայությունը սխալ ենք ըմբռնել, համարելով այն «ավանդական» աշխարհին պատկանող մաս, որը կապ չէր կարող ունենալ մեր արդի կյանքի հետ: Սակայն այս ուսանողները կարող են վկայել, որ չինական հին փիլիսոփաների ուսմունքները մեզ հարկադրում են հարցականի տակ դնել շատ համոզմունքներ, որոնք մենք մինչ այդ հաված յուրի տեղ ենք դրել: Օրինակ՝ նրանց գաղափարներն այն մասին, թե մարդիկ ինչպես են ընկալում աշխարհը՝ ինչպես են վերաբերվում միմյանց, որոշումներ կայացնում, առերեսվում կյանքի վերելքներին ու

վայրէջքներին, փորձում ազդել ուրիշների վրա, ինչպես են նախընտրում վարել իրենց կյանքը, նույնքան արդիական են այսօր, որքան եղել են երկու հազար տարի առաջ: Իրոք, դրանք ավելի արդիական են, քան երբևէ:

Մայքլն ու ես հասկացել ենք, որ այդ գաղափարները կարող են խոսել մեզնից յուրաքանչյուրի հետ և հենց այդ կերպ էլ լույս աշխարհ եկավ այս գիրքը: Այս գրքի հետագա էջերում մենք կցուցադրենք, թե մեզանից յուրաքանչյուրը չինական փիլիսոփաների ուսմունքների լույսի ներքո, ինչքան նոր պատկերացումներ կարող է կազմել թե՛ մեր մասին և թե՛ մեր ապագայի մասին:

Ներածություն

Կոնֆուցիոս, Մեն-Ցզի, Լաո-Ցզի, Չժուան-Ցզի, Հուն-Ցզի: Հավանաբար, այս մտածողներից ոմանք ծանոթ են, իսկ ոմանց անուններն իսկ չէիք լսել: Նրանցից մեկը պաշտոնյա էր, որ դարձավ ուսուցիչ և իր կյանքն անցկացրեց հետևորդների մի փոքրիկ խմբի ուսուցանելով: Մյուսը շրջում էր տեղից տեղ և խորհուրդներ տալիս տեղական կառավարիչներին: Մեկ ուրիշն էլ հետագայում սկսեց ընկալվել որպես աստված: Նրանց կյանքն ու գրվածքները հիմա մեզ թվում են դժվարիմաց և մեր ժամանակակից կյանքից շատ հեռու:

Արդյո՞ք երկու հազար տարի առաջ ապրած չինական փիլիսոփաներն ապրելու արվեստի մասին ինչ-որ մի բան ունեն մեզ սովորեցնելու: Եթե ընդհանրապես պատկերացում ունեք նրանց մասին, ձեր պատկերացմամբ, հավանաբար, նրանք անվրդով իմաստուններ էին, ովքեր տարածել են անվնաս, դրական խոսքեր ներդաշնակության ու բնության մասին: Մինդեռ այսօր, մենք ապրում ենք հարափոփոխ, ազատ, գերզարգացած կյանքով: Մեր արժեքները, բարքերը, տեխնոլոգիաները և մշակութային ըմբռնումներն ամբողջովին այլ են:

Ո՞նց կնայեք, եթե ձեզ ասենք, որ այդ մտածողներից յուրաքանչյուրն առաջարկում է խիստ յուրօրինակ ուսմունք այն մասին, թե ինչպես դառնալ ավելի լավ մարդ և ինչպես կառուցել ավելի լավ աշխարհ: Կամ երբ ձեզ ասենք, որ դասական Չինաստանի այդ արտասովոր գրվածքներում եղած գաղափարները լուրջ ընդունելու դեպքում, կարող է փոխվել ձեր ապրելակերպը: Այս գրքի հիմնական իմաստն է. ցույց տալ, որ հին Չինաստանի այդ փիլիսոփաների արժարժած խնդիրները մեր այսօրվա

խնդիրներին շատ նման են, և իրենց ուսմունքներում կգտնեք արմատապես նոր պատկերացումներ բարի կյանք վարելու մասին:

Մեզնից շատերը կարծում են, թե լավ բան ենք անում, երբ խորանում ենք ինքներս մեր մեջ՝ մեր ինքնությունը գտնելու համար և դրանով որոշում մեր կյանքի ուղին: Մենք հաշվարկում ենք, թե որ աշխատանքն ավելի շատ կհամապատասխանի մեր բնավորությանը և հակումներին: Մենք մտածում ենք, թե մեր կողակիցը ինչպիսի անձ պետք է լինի մեզ համապատասխանելու համար: Եվ մենք կարծում ենք, որ այս ամենը՝ մեր ինքնությունը, մեզ համապատասխանող աշխատանքը կամ մեր կողակցին գտնելով, մենք մեր կյանքը կդարձնենք լիարժեք: Մենք այսպիսով ձևավորում ենք մեր ինքնությունը և կենսագործում ենք մի ծրագիր, որը ենթադրաբար, տանում է մեզ դեպի երջանկություն, բարեկեցություն և անձնական բավարավածություն:

Անկախ նրանից մենք դա գիտակցում ենք, թե ոչ, բարի կյանքի այս մոտեցումն իր արմատներն ունի պատմության մեջ, հատկապես 16-րդ դարի կալվինական ուսմունքում: Այս ուսմունքում մեծ դեր են կատարում նախախնամությունը, «ընտրյալներ»-ի դասակարգը, և Աստծո կողմից նախատեսած յուրաքանչյուրիս համար կատարվելիք ծրագիրը: Կալվինիստները մերժում էին եկեղեցու ծիսական սովորությունները, նրանց համարելով դատարկ ու կաղապարված: Դրա փոխարեն նրանք կարևորում էին անկեղծ հավատն առ Բարձրյալը: Այսօր մենք մեծամասամբ այլևս չենք հիմնվում նախախնամության կամ «ընտրյալների» տեսության վրա, իսկ ոմանք՝ անգամ Աստծո գաղափարից են հրաժարվում: Սակայն մեր այսօրվա մտածելակերպը դեռ հենվում է մեզ ժառանգված այս վաղ բողոքական աշխարհայացքի վրա:

Շատերս հիմա գտնում ենք, որ մեզանից յուրաքանչյուրը պետք է լինի յուրօրինակ անհատականություն, ով ճանաչում է իր ինքնությունը: Մենք կարծում ենք, որ հարազատ և հավատարիմ պետք է մնանք այն ճշմարտությանը, որը մենք գնալով ավելի ու ավելի շատ տրամադրված ենք փնտրել ոչ թե Բարձրյալի, այլ ինքներս մեր մեջ: Մենք ձգտում ենք կյանքի կոչել այն ինքնությունը, որը մեզ հարազատ է:

Սակայն հնարավոր չէ արդյոք, որ այս գաղափարները, որոնք համարում ենք նպաստավոր, իրականում մեզ վնասում են:

Փիլիսոփայությունը մենք հաճախ դիտում ենք որպես վերացական, անգամ անգործածելի գաղափարների համակցություն: Սակայն այս գրքում տեղ գտած մտածողների առավելությունն այն է, որ իրենց ուսմունքները հաճախ լուսաբանում են

պարզ ու կենցաղային օրինակներով: Իրենց տեսակետից՝ այդ կենցաղային մակարդակով են պայմանավորված ավելի էական իրադարձություններն ու լիարժեք կյանքը:

Հուսով ենք, որ այս մտածողներին ծանոթանալու ընթացքում, դուք թույլ կտաք, որ իրենց գաղափարները բախվեն ձեր առավել հոգեհարազատ պատկերացումների հետ: Իրենց գաղափարները երբեմն միանգամից խելամիտ կհնչեն, երբեմն՝ ոչ: Անհավանական է, որ այս գրքում կարդացածի հետ միշտ համաձայն լինեք: Մակայն, երբ շփվում ենք մեր սեփական պատկերացումներից խիստ տարբերվող գաղափարների հետ, դա առիթ է տալիս անդրադառնալու հետևյալ հարցին. Արդյո՞ք մեր պատկերացումները բարի կյանքի մասին սուսկ մի՛ տարբերակ չեն բազմաթիվ այլ տարբերակների շարքում: Եվ այդքանը հասկանալուց հետո, արդեն հնարավոր չէ մոտենալ կյանքին չփոխված հայացքով:

1. Ինքնագոհության դար

Պատմության վերաբերյալ տեսակետներից մեկը, ըստ որի մինչև 19-րդ դարը մարդիկ ապրում էին «ավանդական հասարակություններում», տիրապետում է որպես ընդունված ճշմարտություն: Այդ տեսակետի համաձայն, մարդկանց ամեն մի քայլը թելադրված էր հասարակության կողմից: Մարդիկ ծնվում էին արդեն իսկ ձևավորված հասարակարգում, որը կանխորոշում էր նրանց կյանքը: Ով գյուղացի էր ծնվում, գյուղացի էլ մնում էր, իսկ ով ազնվական՝ ազնվական: Ծնած ընտանիքներից էր որոշվում մարդկանց հարստությունը և իշխանությունը, ուստի նրանց կյանքի շառավիղը որոշվում էր իրենց ծննդյան օրվանից:

Ընդունված պատմության այս տեսակետով, միայն 19-րդ դարում Եվրոպայում մարդիկ ազատագրվեցին այդ կապանքներից: Առաջին անգամ մարդիկ հասան այն բանի ըմբռնմանը, որ մենք բոլորս անհատականություններ ենք, բոլորս էլ օժտված ենք բանականորեն մտածելու ունակությամբ: Բոլորս էլ կարող ենք ինքներս որոշումներ կայացնել մեզ համար և կառավարել մեր կյանքը: Որպես բանական էակներ բոլորս էլ կարող ենք կերտել մի աշխարհ, որը լի է աննախադեպ հնարավորություններով: Ըստ այս տեսակետի, այս նոր աշխարհընկալմամբ ծնվեց արդիական աշխարհը:

Այս տեսակետի տրամաբանությամբ, եթե որոշ հասարակություններ ազատագրվեցին հին մտայնությունից, ապա մյուսները մնացին ինչպես որ կային: Դրա համար տարածված է այն տպավորությունը, որ դասական Չինաստանն ամենավանդական հասարակությունն էր, որտեղ մարդիկ ստիպված էին համակերպվել հասարակության կողմից անվերապահ սահմանված դերերին և ապրել խիստ կանոնակարգված և աստիճանակարգված աշխարհում:

Ուստի, ըստ այս տեսակետի, այդ քաղաքակրթությունից մենք սովորելու ոչինչ չունենք:

Իհարկե նման ավանդական հասարակություններն ընհանրապես, և Չինաստանինը մասնավորապես, երբեմն ներկայացվում են գունազարդված՝ *«Մենք ներկայումս օտարացած ենք իրարից, մինչդեռ ավանդական աշխարհի ընկալմամբ, մարդիկ ապրում են տիեզերքի հետ ներդաշնակությամբ: Մենք հեռացել ենք բնական աշխարհից և ձգտում ենք տիրել նրան, իսկ ավանդական աշխարհի մարդիկ ձգտել են ապրել բնության օրենքներին համահունչ»:*

Ավանդական աշխարհի հանդեպ այս սենտիմենտալ պատկերացումը նույնպես մեզ սովորեցնելու ոչինչ չունի: Նման պատկերացումներն, այսպես կոչված ավանդական հասարակություններն ընդամենը դարձնում են անցյալի կարոտի առարկաներ: Մենք կարող ենք թանգարան գնալ և տեսնել եգիպտական մումիա ու մտածել. «ինչքան հետաքրքիր է»: Կարող ենք չինական հնածո տեսնել ու մտածել. «ինչ արտասովոր բան է»: Դրանք ուշագրավ են նայելու համար, բայց ցանկություն չեն առաջացնում վերադառնալ դրանց ստեղծման ժամանակներին: Մենք չենք ցանկանա ապրել այդ ժամանակներում կամ նրանցից դասեր քաղել, քանի որ դրանք արդիական չեն: Մենք ենք ի վերջո գիտելիքի նվաճողներ, այլ ոչ թե նրանք:

Սակայն, ինչպես շուտով կիմանաք, այդ «ավանդական» հասարակությունների վերաբերյալ մեր կարծրատիպերը հաճախ սխալ են, և անցյալից սովորելու մենք շատ բան ունենք:

Պատմության վերաբերյալ այս տեսակետը վտանգավոր է ոչ միայն այն պատճառով, որ անտեսում է մարդկային ցեղի մեծ մասը, այլ նաև, որ մեզ համոզում է, թե միայն մեր այսօրվա գերիշխող գաղափարներն են, որ մարդկանց տալիս են ինքնորոշման հնարավորություն. ուստի միայն այսօրվա գաղափարներն են ճիշտ:

Իրականում, մարդկությունն ունեցել է կյանք վարելու և ինքնորոշվելու մասին բազմազան պատկերացումներ: Այս փաստից ելնելով միայն կարող ենք վերջապես

Ճիշտ գնահատական տալ «արդիական»-ին՝ որպես բազմաթիվ մոտեցումներից մեկին, որը ստեղծվել է որոշակի ժամանակում և վայրում: Այսպիսով մեզ համար հասանելի է դառնում մտածողության մի ողջ աշխարհ, որը որոշ դեպքերում բախվում է մեր ամենափայփայված գաղափարներին և հանգեցնում է դրանց վերանայմանը:

Թյուրընկալում. Մենք ապրում ենք ազատության դարաշրջանում, որի նմանը երբեք չի եղել

Շատ մարդիկ մեզ համարում են էպոստոֆի ազատ, քան ժամանակին եղել են մեր նախնիները: Արևմուտքում ավանդական աշխարհից ձերբազատվելուց հետո, մենք վերջապես ձեռք բերեցինք աշխարհին ըստ մեր հայեցողության կազմակերպելու կարողություն: Մենք ավելի քան երկու դար մաքառեցինք զանազան մրցակցող գաղափարախոսությունների միջև՝ սոցիալիզմ, ֆաշիզմ, կոմունիզմ և ժողովրդավարական կապիտալիզմ: Եվ քանի որ այս բոլոր գաղափարները, բացի մեկից, հիմնավորապես վարկաբեկվեցին, մենք ի վերջո հասանք «պատմության ավարտին»: 1989թ. բեռլինյան պատի անկումից հետո նեոլիբերալիզմը կարծես թե հաղթեց, որպես աշխարհը կազմակերպելու միակ ճիշտ ձև՝ միակը, որը լավագույն կերպով է ծառայում մարդկության ծաղկմանն ու բարգավաճմանը:

Բայց ինչպե՞ս բացատրել այն դժբախտության, եսասիրության և տագնապի ալիքը, որ բարձրանում է զարգացած աշխարհում: Մեզ ասում են, թե քրտնաջան աշխատանքը հաջողություն կբերի, մինչդեռ հարուստների և աղքատների միջև անդունդը զգալիորեն մեծացել է, իսկ սոցիալական առաջխաղացման հնարավորությունը՝ նվազել: Մեր կյանքում որոշիչ դեր են ստացել ամեն կարգի հրապուրիչ ու տպավորիչ սարքեր, մենք հասել ենք աննախադեպ բժշկական առաջընթացի, մինչդեռ մենք սարսափելի չափերով բախվում ենք գոյապահպանական և մարդասիրական աղետների հետ: Մի քանի տասնամյակ անց մեր մեծ լավատեսությունն անհետացավ: Մենք այլևս չունենք նախկին ինքնավստահությունը՝ մեր աշխարհը կազմակերպելիս:

Ուրեմն ի՞նչ ենք մենք հասկացել: Արդյո՞ք պատմաբանները մեր դարաշրջանին նայելու են իբրև բարգավաճման, հավասարության, ազատության և երջանկության ժամանակաշրջան: Թե՞ նրանք 21-րդ դարի սկիզբը համարելու են ինքնահավանության ժամանակներ՝ ժամանակներ, երբ մարդիկ դժբախտ էին և դժգոհ, երբ նրանք աճող ճգնաժամի ականատեսն էին, բայց ի վիճակի չէին միջոցներ ձեռնարկելու և զգում էին, որ չկան արդյունավետ այլընտրանքներ:

Այս գրքում ներկայացված չինական փիլիսոփաների գաղափարներն այլընտրանք են առաջարկում մեր Ինքնագոհության դարաշրջանին: Մակայն դրանք համակարգված գաղափարախոսություններ չեն, որ ասենք, փոխարինեն ժողովրդավարությանը: Դրանք ավելի շուտ յուրօրինակ պատկերացումներ են մարդու ինքնության մասին և այս աշխարհում մարդու ունեցած տեղի վերաբերյալ: Եվ մեծամասամբ ձևավորվել են ի հակադրություն նման համապարփակ գաղափարախոսությունների:

Ք.ա. մոտավորապես 600-ից 200թթ. Եվրասիայում բուռն թափ առան փիլիսոփայական և կրոնական շարժումները, որոնցից առաջացան մարդկության բարգավաճման մասին բազմաթիվ գաղափարներ: Այս ժամանակաշրջանում, որը սովորաբար անվանվում է Առանցքային դարաշրջան, Հունաստանում ծագած շատ գաղափարներ ի հայտ եկան նաև Չինաստանում, և ընդհակառակը: Չինաստանում, ինչպես մենք ստորև կտեսնենք, մի շարք գաղափարներ շատ համահունչ են ժամանակակից Արևմուտքում տարածված գաղափարներին: Մակայն Չինաստանում դրանց մի մասը դուրս մղվեց և ի հայտ եկան լավ կյանքի վերաբերյալ այլ մոտեցումներ:

Մեր կողմից քննարկվող գաղափարները պետք չէ հակադրել միմյանց՝ «արևմտյան»-ը «չինական»-ին, «ժամանակակից»-ը՝ «ավանդական»-ին: Այս հայեցակետերն ուսումնասիրելիս մենք կտեսնենք ոչ միայն այն, որ մարդիկ ժամանակակից դարաշրջանից դեռ շատ առաջ քննարկում էին աշխարհը կազմակերպելու լավագույն ուղիները, այլև այն, որ իրական այլընտրանքներ կան լավ ապրելու հարցի վերաբերյալ:

Թյունընկալում. Մենք գիտենք ինչպես որոշել մեր կյանքի ուղին

Երբ Արևմուտքում խոսքը վերաբերում է երջանկության և բարգավաճման պլանավորմանը, մեզ սովորեցրել են, որ անհրաժեշտ է հիմնվել մեր իրատեսական բանականության վրա, վստահ լինելով, որ բծախնդիր հաշվարկների միջոցով մենք կհասնենք ճիշտ լուծմանը: Կյանքի անկայունության պայմաններում մենք ինքներս մեզ սփոփում ենք այն համոզմամբ, թե հաղթահարելով զգացմունքներն ու կողմնակալությունը, ինչպես նաև մեր փորձառությունը սահմանափակելով չափման ենթակա մակարդակով, մենք կարող ենք վերահսկել պատահականությունները և դիմակայել մեր ճակատագրին: Դիտարկենք բարոյական և բարոյագիտական երկընտրանքների հանդեպ մեր ամենատարածված մոտեցումը. հորինել

բնութագրական ենթադրական իրավիճակ և այն լուծել բանական նպատակահարմարության միջոցով: Հանրահայտ «Երկաթուղային գիտափորձում» մեզ առաջարկում են պատկերացնել, որ գտնվում ենք երկաթուղային հանգույցում և մեր աչքի առաջ կառավարումը կորցրած մի երկաթուղային սայլակ սլանում է մարդկանց ուղղությամբ: Մենք տեսնում ենք, որ այդ սայլակը հարվածելու է իր ուղու վրա գտնվող հինգ մարդու: Մենք կարող ենք փոխել սայլակի ուղղությունը և փրկել այդ մարդկանց, սակայն այդ դեպքում սայլակը կհարվածի նոր ուղղությամբ գտնվող մեկ մարդու: Ինչպե՞ս կվարվենք մենք. թույլ կտանք, որ սայլակը ճգմի հինգ հոգու՞, թե՞ նրանց փրկելու համար մենք կփոխենք սայլակի շարժման ուղղությունը, այդ կերպ փաստացի սպանելով մյուս ուղղության վրա գտնվող մեկ մարդուն:

Ո՞րն է ճիշտ լուծումը:

Այս տեսակ հարցադրումը դարձել է փիլիսոփաների և բարոյագետների ողջ կյանքի քննարկման առարկա: Բազմաթիվ հողվածներ, անգամ մեկ կամ երկու գիրք է գրվել սույն խնդրի շուրջ: Առաջադրված խնդիրը մեզ տանում է պարզեցման փակուղու, ստիպելով որոշումը կայացնել տվյալների նեղ շրջանակում, առանց այլընտրանքների: Մեզնից շատերը մտածում են, որ այդ կերպ են կայացվում որոշումները:

Նման մտավոր գիտափորձեր արել են նաև Չինաստանում: Բայց չինական մտածողներն այդ աստիճանի սևեռված չէին նման խնդիրների վրա: Նրանք գտնում էին, որ դրանք հիանալի մտավոր խաղեր են, սակայն, եթե ամբողջ օրն էլ խաղանք այդ խաղերը, դրանք ոչ մի ազդեցություն չեն ունենա մեր սովորական ամենօրյա ապրելակերպի վրա: Բացարձակապես ոչ մի ազդեցություն:

Մեր ապրելակերպը մեկ բան է, և մեր մտածածը դրա մասին՝ ուրիշ: Նույնը վերաբերում է որոշումներ կայացնելուն՝ իրական որոշում կայացնելու գործընթացը տարբերվում է դրա մասին մեր պատկերացումներից: Եթե անգամ դուք երբևէ հայտնվեք վերը նշված երկաթուղային հանգույցում և ականատես լինեք երկաթուղային սայլակի պատճառով մարդու մահվանը, ձեր արձագանքը ոչ մի կապ չի ունենա բանական հաշվարկների հետ: Մեր զգացմունքները և բնազդները հաղթում են նման իրավիճակներում և նրանք ուղղորդում են մեր որոշումները, որոնք նվազ բնազդական են, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ մեր կարծիքով շատ կանխամտածված և իրատեսական ենք գործել. ի՞նչ եմ ուտելու ճաշին, որտե՞ղ եմ ապրելու, ու՞մ հետ եմ ամուսնանալու:

Տեսնելով նման մոտեցման սահմանափակումները, չինացի փիլիսոփաները սկսեցին այլընտրանքներ որոնել: Պատասխանը նրանց համար կայանում էր մեր բնազդները

հղկելու և մեր զգացմունքները սանձելու մեջ, մնալով մշտական ինքնազարգացման վիճակում, որպեսզի թե՛ բախտորոշ, և թե՛ առօրյա պահերին մենք հասնենք այն մակարդակի, որ կողմնորոշվենք յուրաքանչյուր հստակ իրավիճակին համարժեք ճիշտ և բարոյական ձևով: Այդպիսի կողմնորոշումների միջոցով մենք դրական արձագանք ենք առաջացնում նաև մեր շուրջն եղած մարդկանց մոտ: Չինական մտածողները գտնում էին, որ այս կերպ ամեն մի ընդհարում կամ իրադարձություն հնարավորություն է ընձեռում գործուն կերպով կերտել նոր և ավելի լավ աշխարհ:

Թյուրընկալում. Մեր ինքնության մասին ճշմարտությունը մեր մեջ է

Հին ազնվական-կրոնական հաստատությունների անկումը Առանցքային դարաշրջանի մարդկանց մղեց ճշմարտության և իմաստի նոր աղբյուրներ որոնելու: Նույն կերպ մեր դարաշրջանում. մենք գտնում ենք, որ ազատագրվել ենք մտածողության հին, սահմանափակ ձևերից և որոնում ենք իմաստի նոր աղբյուրներ: Ավելի ու ավելի հաճախ մեզ ասում են, որ այդ բարձրագույն ճշմարտությունը հարկ է որոնել ինքներս մեր մեջ: Ինքնադրսևորվող մարդու նպատակն այժմ ինքն իրեն գտնելն է և իր կյանքը «անմիջական և հարազատորեն» ապրելը՝ համաձայն ներքին ճշմարտության:

Այս մոտեցման վտանգը կայանում է նրանում, որ մարդիկ հավատում են, թե տեսնելուն պես մենք բոլորս կըմբռնենք մեր «ճշմարտությունը», և դրանից հետո մեր կյանքը կհամապատասխանեցնենք այդ ճշմարտությանը: Սակայն, կենտրոնանալով ինքնասահմանման վրա, վտանգում ենք մեր ապագայի կառուցումը հենց այն պատճառով, որ սահմանափակում ենք մեր պատկերացումներն ինքներս մեր մասին, մեր ուժեղ և թույլ կողմերը, մեր նախասիրություններն ու հակակրանքները: Չինացի շատ մտածողների կարծիքով՝ այս մոտեցմամբ միայն տեսնում ենք մեր հնարավորությունների մի փոքր մասը: Մենք հիմք ենք ընդունում որոշակի պահին և տեղում մեր ունեցած զգացմունքային հակումները և փորձում ենք մեր ինքնությունը բնորոշել այդ սահմանափակ տվյալների հիման վրա: Մարդկային բնավորությունը դիտարկելով որպես միօրինակ ամբողջություն, մենք իսկույն ևեթ սահմանափակում ենք մեր հնարավորությունների ծիրը:

Սակայն չինական մտածողներից շատերը կպնդեն, որ դուք չպետք է ձեզ դիտեք իբրև միօրինակ ամբողջական էակ: Ընդունենք, թե դուք ինքներդ ձեզ համարում եք դյուրագրգիռ մարդ, որը շուտ է բռնկվում: Այն մտածողները, որոնց գաղափարները

մենք շուտով կներկայացնենք, նման դեպքում կպնդեն, որ դուք չպետք է ասեք «Մա է իմ բնավորությունը. ես այսպիսինն եմ» և կաղապարվեք այդ պատկերացմամբ: Ինչպես կտեսնենք, դուք հավանաբար ներքուստ բարկացկոտ մարդ չեք: Միգուցե դուք հետևում եք ինչ որ սովորությունների՝ որոշակի վարքագծի, որը ձեզ հիմք է տվել եզրակացնել, թե դուք այդպիսի մարդ եք: Իրականում դուք նույն հաջողությամբ կարող էիք լինել, ասենք, նրբանկատ կամ ներողամիտ:

Այդ փիլիսոփաները կաշխատեն բացատրել մեզ, որ մենք բազմակողմանի էակներ ենք և մշտափոփոխ: Յուրաքանչյուր անձ ապրում է բազմաթիվ և հաճախ հակասական զգացմունքային վիճակներ, ցանկություններ և աշխարհի իրադարձություններին արձագանքելու ձևեր: Մեր զգացմունքային վիճակները զարգանում են «դեպի դուրս» նայելով, այլ ոչ թե՝ դեպի ներս: Դրանք չեն զարգանում, երբ դուք նահանջում եք աշխարհից խորհրդածելու կամ արձակուրդ գնալու համար: Դրանք ձևավորվում են ապրելով և աշխատելով, այն ամենով, ինչ դուք անում եք ձեր ամենօրյա կյանքում՝ այլ մարդկանց հետ ձեր փոխահարաբերություններով և ձեր կատարած գործերի միջոցով: Այլ կերպ ասած, մենք պարզապես այն չենք, ինչ կանք, այլ կարող ենք ակտիվորեն կատարելագործել մեզ:

Դա, իհարկե, պարզ խնդիր չէ: Այն մեզանից պահանջում է փոխել մեր մտածողությունը թե՛ մեր ինքնորոշվելու մասին և թե՛ այն մասին, թե փոփոխություններն իրականում ինչպես են տեղի ունենում: Դա արագ գործընթաց չէ. փոփոխությունը տեղի է ունենում աստիճանաբար, համբերատարության միջոցով: Դա գալիս է մեր աշխարհընկալումն ընդլայնելուն ուղղված ինքնավարժանքներով, որպեսզի մենք ի վիճակի լինենք ըմբռնելու գործոնների այն բարդ հանգույցը (մեր փոխահարաբերությունները, մեր ընկերական շրջանակը, մեր աշխատանքը և կյանքի հանգամանքները), որը ձևավորում է տվյալ իրադրությունը և դանդաղորեն ձևափոխում է մեր շուրջն եղած ամեն ինչի հանդեպ մեր վերաբերմունքը: Նման լայնախոհությունը մեզ հնարավորություն է տալիս վարվելու այն կերպ, որն ի վերջո հանգեցնում է իրական փոփոխությունների:

Մինչ մեզ սովորեցրել են, թե իրական ազատությունը գալիս է մեր բուն ինքնության բացահայտումից, իրականում այդ «բացահայտում»-ը հենց այն է, ինչը մեզ ծուղակն է զգել Ինքնագոհության դարաշրջանում: Մենք ինքներս ենք խոչընդոտում մեր առաջընթացը:

* * *

Սա արդյո՞ք նշանակում է, թե մեզ պետք է ապրելու և աշխարհը կազմակերպելու համար նոր արմատական ծրագիր: Ընդհակառակը, չինական փիլիսոփաներն իրենց գաղափարները տարածում էին ամենօրյա կյանքի սովորական օրինակներով, գտնելով, որ մեծ փոփոխություններն այդ կերպ են տեղի ունենում: Ելնելով այդ փիլիսոփաների մոտեցումից և նրանց գաղափարները պատշաճ ներկայացնելու նկատառումով, մենք այս գրքում ներառել ենք բազմաթիվ առօրյա օրինակներ: Սակայն այդ մտածողները օգտագործվող օրինակները չեն դիտարկում որպես պարտադիր ցուցում: Նույն կերպ ենք վարվում նաև մենք: Այդ օրինակների իմաստը կայանում է նրանում, որ մենք արդեն իսկ դրանցից շատերը կիրառում ենք, բայց ոչ բավականաչափ լավ: Մեր կյանքի այս մասերը վերլուծելով, կհասկանանք, թե իսկապես որքան գործնական և իրականանալի են այդ գաղափարները:

Այս գրքի վերնագիրը գալիս է չինական փիլիսոփաների մի հայեցակարգից, որը հաճախ անվանվում է «Դաո» կամ «Ուղի»: Այդ Ուղին ներդաշնակ «կատարելություն» չէ, որին մենք պետք է մաքառելով հետևենք: Ավելի շուտ, այդ Ուղին մի արահետ է, որը մենք մշտապես և աստիճանաբար հարթում ենք մեր որոշումներով, գործողություններով և փոխհարաբերություններով: Մենք ստեղծում ենք այդ Ուղին մեր կյանքի յուրաքանչյուր պահին:

Գոյություն չունի այդ Ուղու մեկ ամբողջական պատկերացում, որի շուրջ այս բոլոր փիլիսոփաները կհամաձայնվեին: Նրանք ոչ միայն պայքարում էին իրենց սեփական հասարակության ընդունված «ճշմարտությունների» դեմ, այլև նրանցից յուրաքանչյուրն առաջարկում էր զարմանալիորեն տարբեր պատկերացումներ այդ արահետը ստեղծելու մասին: Սակայն նրանք համակարծիք էին, որ այդ ստեղծարար գործընթացն ինքնին, մեզ և մեր ապրած աշխարհին տալիս է անսահման հնարավորություններ:

2. Իմաստասիրության դար

Մտեք արվեստի ցանկացած թանգարան և կտեսնեք պատկերասրահների ողջ հարստությունը՝ Միջագետք, հին Եգիպտոս, հին Հունաստան, Հռոմեական Կայսրություն, միջնադարյան Եվրոպա, ժամանակակից Եվրոպա:

Պատկերասրահներից յուրաքանչյուրը լի է հիասքանչ գտածոներով:

Պատկերասրահները հերթով անցնելով, դուք կարող եք հետևել քաղաքակրթության զարգացման ընթացքին: Եթե ցանկանաք, կարող եք շարունակել այցելությունն այլ

սրահներում, որոնք կենտրոնացած են Հնդկաստանի, Չինաստանի և Ճապոնիայի վրա:

Այսպես ենք մենք հակված ընկալել համաշխարհային պատմությունը՝ որպես ժամանակի ընթացքում միմյանցից անջատ զարգացող ինքնուրույն քաղաքակրթություններ:

Իսկ հիմա պատկերացրեք մեկ այլ տեսակի թանգարան, որն ինքնին կազմվել է ժամանակի կտրվածով: Դուք կարող եք ման գալ պատկերասրահում և տեսնել, օրինակ, հռոմեական արծաթե դինար, Չինաստանի Հան արքայատոհմի բրոնզե դրամ և Հնդկաստանի Մաուրյան Կայսրությունում դակված մետաղադրամ: Այսպիսով կարող եք համոզվել, որ այդ երեք հիմնական քաղաքակրթություններն, անկախ իրենց միջև ընկած հսկայական տարածություններից, մոտավորապես նույն ժամանակներում անցել են զարմանալիորեն միանման փոփոխություններ՝ նրանցից յուրաքանչյուրը դարձել է կայսրություն և վարել է մետաղադրամների շրջանառության վրա հիմնված տնտեսություն: Կամ, կարող եք այցելել վաղ միջնադարյան ժամանակաշրջանին նվիրված պատկերասրահ և տեսնել քրիստոնեական, մահմեդական և բուդդայական սրբազան առարկաներ և ճարտարապետության մնացուկներ: Այս ամենը կարող է հանգեցնել այն ակնհայտ իրողությանը, որ համաշխարհային կրոնները տարածվել են պատմական նույն ժամանակաշրջանում առևտրային այն ուղիների երկայնքով, որոնք միացրել են Չինաստանը, Հնդկաստանը և Միջերկրածովյան շրջանը: Եվրոպայի և Ասիայի նման մշտական փոխկապակցվածության ըմբռնումն ավելի լավ պատկերացում է տալիս, թե ինչպես է զարգացել համաշխարհային պատմությունը:

* * *

Մեզնից շատերը մտածում են, որ գլոբալացումը բացառապես նոր երևույթ է, և որ տեխնոլոգիաներն ու օդային ուղևորությունները նախանշել են մի նոր դարաշրջանի սկիզբ, ուր նախկինում իրարից մեկուսացված հասարակությունները վերջապես կարող են կապակցվել: Սակայն եթե դա այդպես է, ապա ինչպե՞ս է, որ Կոնֆուցիոսը, Սոկրատեսն ու Բուդդան մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում՝ 2500 տարի առաջ, ապրելով լիովին տարբեր վայրերում, գտնվելով իրարից մեծ հեռավորությունների վրա և խոսելով տարբեր լեզուներով, ներկայացնում էին միմյանց համահունչ փիլիսոփայական գաղափարներ: Իրականում նորարարությունները, տեխնոլոգիաները և գաղափարները վաղուցվանից շրջանառվում են երկրագնդով մեկ: Եվրասիայի տարածաշրջանում գաղափարների

հարափոփոխ տեղաշարժերը բնորոշ են եղել պատմության ողջ ընթացքում:
Կոնֆուցիոսը, Սոկրատեսն ու Բուդդան արձագանքում էին միմյանց շատ նման
հասարակական երևույթների:

Հասկանալու համար, թե առհասարակ ինչու են ծագում փիլիսոփայական
տեսությունները և ինչու են այդ մտածողները կենտրոնացել համանման խնդիրների
վրա, նախ անհրաժեշտ է հասկանալ այն կենդանի մշակույթը, որտեղ նրանք ապրել և
մշակել են իրենց գաղափարները:

19-րդ դարի եվրոպացիներն առաջինը չէին, որ մտածում էին, թե ձերբագատվում են
անցյալից և ստեղծում են լիովին նոր դարաշրջան: Նման ընդվզումներ բազմիցս եղել
են մարդկության պատմության ընթացքում: Դրանցից կարևորագույններից մեկը
Եվրասիայում տեղի ունեցավ Ք.ա. առաջին հազարամյակի կեսերին:

Հեղափոխական պատմական փոփոխությունների ընթացքում Բրոնզե դարի
ազնվական հասարակություններն, ուր իշխանությունն ու հարստությունը
փոխանցվում էին բացառապես ըստ տոհմաձառերի և ժառանգության միջոցով,
սկսեցին փլուզվել: Այդ պետությունների անկման հետ մեկտեղ, առաջ եկան
քաղաքական փորձարարության նոր ձևեր՝ Հունաստանի արմատական
ժողովրդավարությունից մինչև չինական կենտրոնացված դիվանակալությունն ու
իրավական համակարգերը: Պետական կառավարման այս նոր ձևերը խթանեցին
սոցիալական շարժունակությանը: Եվ այս պետությունների ծնած հսկայական
սոցիալական փոփոխությունների արդյունքում սկսեցին փլուզվել նաև վաղ
ազնվականական մշակույթներում գործող կրոնական հաստատությունները:

Դրա արդյունքում Եվրասիայով մեկ սկսեցին ծաղկել կրոնական և փիլիսոփայական
շարժումներ: Դասական Հունաստանում դա Սոկրատեսի, Պլատոնի և Արիստոտելի,
ինչպես նաև պյութագորասցիների և օրփեոսցիների դարաշրջանն էր:

Հնդկաստանում դա հանգեցրեց Ջայնիզմի և, որ առավել կարևոր է, Բուդդայի
հայտնվելուն: Իսկ Չինաստանում դա Կոնֆուցիոսի, Մեն-Ցզիի և այլ փիլիսոփայական
ու կրոնական շարժումների դարաշրջանն էր, ինչի մասին կխոսվի այս գրքում: Սրանք
բոլորը եղել են մոտավորապես նույն ժամանակներում: Եվ բոլորը խորհրդածում էին
այն հարցերի շուրջ, որոնք ի հայտ են գալիս հանրային կարգի քայքայման
ժամանակներում. *ո՞րն է պետության կառավարման լավագույն ձևը, ինչպե՞ս
կառուցել այնպիսի աշխարհ, ուր յուրաքանչյուրն ունենա բարգավաճելու
հնարավորություն, ո՞րն է ճիշտ ապրելակերպը:* Բոլորը մտածում էին այնպիսի
խնդիրների շուրջ, որոնք շատ նման են մեր այսօրվա խնդիրներին:

Առանցքային դարաշրջանն ավարտվեց Ք.ա. վերջին դարերում, Եվրասիայով մեկ հզոր կայսրությունների ստեղծումով: Որպես այդ կայսրությունների գոյության արձագանք, և ի պատասխան մարդկության փրկության իդձերի, մեր թվարկության առաջին դարերում Եվրասիայում սկսեցին առաջ գալ նոր կրոններ.

քրիստոնեությունը, մանեիզմը, Մահայանա բուդդայականությունը, դաոիզմը, իսկ ավելի ուշ՝ մահմեդականությունը: Մի քանի դարերի ընթացքում կայսրությունների անկումից և ազնվականական կառավարմանը վերադառնալուց հետո, Եվրասիայի շատ տարածքներում, և հատկապես Եվրոպայում, փիլիսոփայական և կրոնական փորձարարության այս շրջանն ավարտվեց:

Առանցքային դարաշրջանի սոցիալական փոփոխությունները հանգեցրին միմյանց զարմանալիորեն նման զարգացումների հսկայական աշխարհագրական տարածաշրջանում: Չկա որևէ ապացույց այն մասին, թե Կոնֆուցիոսը, Բուդդան կամ հունական փիլիսոփաները տեղյակ էին միմյանց գոյության մասին, կամ միմյանց գաղափարների մասին: Այնուհանդերձ, Ք.ա. մոտավորապես 500 թվականին այս հիմնական փիլիսոփայական շարժումները ողջ Եվրասիայով մեկ միավորվում էին մեկ ընդհանուր գաղափարի շուրջ, որ աշխարհը պետք է փոխվի:

Համարյա ողջ Բրոնզե դարի ընթացքում մարդկանց մեծ մասը ոչ մի հնարավորություն չէր տեսնում իր կյանքի ուղեգիծը փոխելու համար: Հետագայում, սոցիալական շարժունության աճի հետ մեկտեղ, սկսեց ամրապնդվել այն գաղափարը, որ ինչ հասանելի է ոմանց, պետք է հասանելի լինի նաև բոլորին, այլ ոչ թե միայն հատուկենտ անհատների:

Նույն ժամանակ, մարդիկ իրենց զգում էին զանգվածային մշակութային ճգնաժամի պայմաններում: Այդ ժամանակներին հատուկ էին անվերջ պատերազմները՝ հատկապես Հունաստանում, հյուսիսային Հնդկաստանում և Հյուսիս-Չինական հարթավայրում: Դրանք հենց այն տարածաշրջաններն էին, ուր հետագայում ծագեցին հիմնական փիլիսոփայական և կրոնական շարժումները: Այդ վայրերում տարածված էր այն զգացումը, որ մարդկային ցեղը շեղվել է իր ուղուց և հեռացել է վարքագծի այն կանոններից, որոնք նրանց հնարավորություն էին տալիս ապրելու բարեկրթության պարզ վիճակում: Հույն բանաստեղծ Հեսիոդը լավ էր ըմբռնել ժամանակի ոգին, ողբալով, որ ինքն ապրում է մի ժամանակաշրջանում, ուր մարդկային փոխհարաբերությունները կործանվել են՝ հայրերն ու որդիները համաձայնության չէին գալիս իրար հետ, երեխաները հրաժարվում էին խնամել իրենց տարեց ծնողներին, եղբայրները կռվում էին իրար մեջ և մարդիկ ազատորեն «բռնության գուլք»-ն էին անում:

Այսպիսի մշակութային ճգնաժամի միջավայրում էր, որ սկսեցին ի հայտ գալ կրոնական և փիլիսոփայական շարժումները: Դրանց մի մասը ենթադրում էր հասարակությունից մեկուսանալը և բռնությունը բացառող այլընտրանքային համայնքների ստեղծումը: Մյուսները կոչ էին անում վերանալ երկրային այս մեղսալի աշխարհից, պատկերացնելով գալիք անդենական բարձրյալ աշխարհը:

Հյուսիսային Չինաստանում մշակված շարժումները նույնպես կենտրոնացած էին այլընտրանքային աշխարհներ ստեղծելու գաղափարի վրա: Սակայն հարցի լուծումն ըստ նրանց, հասարակությունից հեռանալը կամ բարձրյալ անդենական արքայության որոնումները չէին, այլ ամենօրյա կենսակերպում փոփոխություններ կատարելը:

Յուրօրինակ զարգացումների պատճառով չինական փիլիսոփաները կենտրոնացան կենցաղային, աշխարհիկ հարցերի վրա: Հյուսիս-Չինական հարթավայրում Բրոնզե դարի ժառանգական հասարակությունների անկման հետևանքով ստեղծվեցին նոր պետություններ, որոնք կառավարվում էին ոչ թե ազնվականության՝ այլ նրանից ստորադաս ուսյալ խավի կողմից: Այդ ուսյալ խավի ներկայացուցիչները սկսեցին պաշտոններ վարել ըստ իրենց ունեցած արժանիքների, այլ ոչ թե ծննդով այս կամ այն տոհմին իրենց պատկանելությամբ: Ավելի ու ավելի շատ մարդիկ էին ձգտում ուսում ստանալ, հուսալով այդ կերպ իրենց արժանի տեղը զբաղեցնել պետական կառավարման նոր համակարգում և դրանով բարձրացնել կյանքում իրենց կարգավիճակը: Կրթվելուն զուգընթաց, նրանք խորապես դժգոհում էին գոյություն ունեցող աշխարհակարգից և սկսեցին մտածել նոր ապրելակերպի մասին: Այս ժամանակաշրջանում Չինաստանի կրոնական և փիլիսոփայական շարժումների ներկայացուցիչների մեծ մասը պատկանում էր զարգացող ուսյալ խավին:

Օրինակ, վերցնենք Կոնֆուցիոսին: Այս մեծ փիլիսոփան ապրում էր Բրոնզե դարի վերջին արքայատոհմի՝ Ցու տոհմի անկման ժամանակաշրջանում: Ցուն հզոր ազնվական տոհմ էր, որն այլ ազնվական տոհմերի հանդեպ իր ավելի բարձր կարգավիճակը հիմնավորում էր Երկնքի կամքով: Հին Չինաստանում Երկինքը դիտվում էր որպես աստվածություն, որը ժամանակի առավել բարեպաշտ տոհմերին շնորհում էր կառավարելու իրավունք՝ քանի դեռ այդ տոհմը շարունակում էր մնալ բարոյական: Դա մի դարաշրջան էր, որը շատ բանով հիշեցնում էր 19-րդ դարին նախորդող Եվրոպան, ուր ազնվական մեծ արքայատոհմերը կառավարում էին հիմնվելով աստվածային կամքի իրավունքի վրա:

Կոնֆուցիոսի կյանքի ժամանակաշրջանում այս առաջատար ազնվական ընտանիքները կորցնում էին իրենց իշխանությունը: Ցու արքայատոհմը նույնպես անկում էր ապրում, ինչպես և մյուս տոհմերը: Այդ տոհմերից ոչ մեկն ի վիճակի չէր նոր պայմաններում ստանձնելու երկրի կառավարումը:

Այս կերպ ստեղծված քաղաքական վակուումի պայմաններում էր, որ Կոնֆուցիոսի նման մտածողները երևան եկան: Կոնֆուցիոսը զբաղեցրեց մի քանի ոչ բարձր պաշտոններ, իսկ հետագայում դարձավ ուսուցիչ և կենտրոնացավ պետական ծառայության ձգտող նոր սերնդի մարդկանց ուսանելու գործի վրա:

Երբ մենք այսօր մտածում ենք կոնֆուցիականության մասին, հաճախ այդ ժամանակաշրջանը կապում ենք կոշտ սոցիալական աստիճանակարգության, սեռային անճկուն դերերի և պատշաճ համարվող վարվելակերպի վերաբերյալ պահպանողական պահանջների հետ: Սա մի տպավորություն է, որը մասամբ հիմնվում է այդ փիլիսոփայական ուսմունքների՝ հետագայում կատարված վերամեկնաբանումների վրա: Մակայն Կոնֆուցիոսի կերպարը «*Սույթներ*» («Լուսն Ցու») աշխատությունում ամեննին չի համապատասխանում այնպիսի մեկին, ով փորձում է վերահսկել մարդկանց, կամ ստեղծել համակարգված գաղափարախոսություն: Ընդհակառակը, մենք տեսնում ենք մարդու, ով փորձում է ստեղծել այնպիսի աշխարհներ, ուր մարդկությունը կարող է ծաղկել: Այդ աշխարհները պետք է ստեղծվեն այստեղ և հիմա՝ մեր շուրջն եղած այլ անձանց հետ մեր փոխազդեցության միջոցով:

Կոնֆուցիոսը գտնում էր, որ մարդկային զարգացման մեծագույն ժամանակաշրջանն արդեն եղել է Ցու արքայատոհմի իշխանության վաղ շրջանում, իր ապրած ժամանակից 500 տարի առաջ: Այդ ժամանակաշրջանը նա տեսնում էր որպես կրթված ու բարեպաշտ մի քանի անհատների կողմից կառավարման շրջան, որի արդյունքում հաջողվեց ստեղծել ավելի լավ աշխարհ: Կոնֆուցիոսը ձգտում էր հասնել նույն բանին՝ ստեղծել մի աշխարհ, ուր իր աշակերտները կարող են բարգավաճել և հույս էր տածում, որ նրանցից ոմանք ի վիճակի կլինեն ստեղծելու ավելի խոշոր սոցիալական հասարակարգ, ուր հասարակության ավելի լայն շերտերը նույնպես կարող են բարգավաճել:

Այս գրքում հանդիպող յուրաքանչյուր փիլիսոփա ցանկանում էր նույնը: Նրանք բոլորն էլ ի հայտ էին եկել նույն անցումային ժամանակաշրջանի ակունքներից: Բոլորն էլ ընդդիմանում էին այն հասարակությանը, որի կազմում ապրում էին և ակտիվորեն խորհրդածում էին ապրելակերպի նոր և գրավիչ ձևերի շուրջ: Նրանցից

յուրաքանչյուրը լիովին վստահ էր, որ ամեն մարդ օժտված է զարգացման հավասար ներուժով:

Այս մտածողների կրթությունը նրանց բոլորի մոտ ձևավորել է ծայրաստիճան գործնական և իրատես աշխարհայացք: Այդ պատճառով էլ, իրենց հասարակությանը ընդդիմախոս լինելով հանդերձ, նրանք չէին կենտրոնանում առաջին հերթին վերացական մեծ հարցերի վրա: Դրա փոխարեն նրանք ուզում էին հասկանալ, թե մեր աշխարհակարգն ինչպես է ձևավորվել և ինչպես կարող էին այն փոխել: Այս գործնական հարցադրումներից բխում էին ոգեշնչող հայտնագործություններ յուրաքանչյուր անձի ավելի մեծ և լավը դառնալու հնարավորության վերաբերյալ:

3. Հարաբերությունների մասին. Կոնֆուցիոսը և Ծեսը որպես այլակերպություն

Եթե ձեզ ասեինք, թե չորս տարեկան երեխայի հետ պահմտոցի խաղալը կարող է էականորեն փոխել ձեր հարաբերությունները և դուք թերահավատությամբ վերաբերվեիք ասվածին, դա կլինեք հասկանալի: Սակայն իրականում, երբ դուք խաղում եք այդ խաղը՝ երբ թաքնվելով հանդերձ, ձեր ոտքը դուրս եք հանում թաքստոցից, որ երեխան ձեզ հեշտությամբ գտնի, երբ ձեզ գտնելով նա հրճվանքով ծիծաղում է և երբ դուք խանդավառությամբ նորից ու նորից եք կրկնում այդ խաղը երեխայի հետ, այդ ամենը սոսկ զվարճալի խաղ չէ ձեր միջև: Դուք երկուսով մասնակցում եք մի ծեսի, ուր ստանձնում եք ձեզ համար սովորականից տարբերվող նոր դեր: Այդ ծեսը ձեզ հնարավորություն է տալիս ստեղծելու նոր իրականություն:

Գուցե սա տարօրինակ թվա: Մենք հակված ենք ծեսը դիտարկելու որպես մի բան, որը մեզ ասում է, թե ինչ է պետք անել, այլ ոչ թե փոխակերպության բերող մի ինչ որ բանի: Սակայն Կոնֆուցիոսից սկսած, դասական մտքի մի ուղղություն առաջարկում է արմատական նոր մոտեցում այն հարցի շուրջ, թե ինչ կարող է անել ծեսը:

Կոնֆուցիոսը, որն ապրել է Ք.ա. 551-ից 479 թթ. չինական պատմության մեջ առաջին մեծ փիլիսոփան էր: Նրա խորը և տևական ազդեցությունը գալիս է ոչ թե մեծ գաղափարներից, այլ թվացյալ պարզ գաղափարներից, որոնք գլխիվայր շրջում են այն ամենն, ինչ մենք գիտենք մեր մասին կամ այլ մարդկանց հետ հարաբերվելու մասին:

Վերցնենք «Ասույթներ» գրքի 10-րդ գլուխը: «Ասույթները» Կոնֆուցիոսի մահվանից հետո նրա աշակերտների կողմից հավաքված գրույցների ու պատմությունների ժողովածու է:

«Մինչև չտկեր գորգը, որի վրա նստելու էր, չէր նստում:

Ահա մեկ ուրիշը.

«Ուտելիս չեն ուսուցանում»:

Անսպասելի է, չէ՞: Մի տեսակ հասարակ է հնչում մարդկության ամենակարևոր գրվածքներից մեկի համար:

Այս հատվածները բացառիկ չեն: «Ասույթները» լի են Կոնֆուցիոսի արարքների և արածների մասին բազմաթիվ նման մանրամասներով: Մենք տեղեկանում ենք, թե ինչպես էր Կոնֆուցիոսը պահում իր արմունկները: Մենք տեսնում ենք, թե նա ինչպես է խոսել տարբեր մարդկանց հետ՝ սենյակ մտնելիս: Մենք մանրամասնորեն իմանում ենք, թե ինչպես էր Կոնֆուցիոսն իրեն պահում ճաշի ժամանակ:

Գուցե դուք զարմանաք, թե այս ամենն ի՞նչ կապ ունի փիլիսոփայության հետ: Դուք կարող եք աչքի անցկացնել գիրքը՝ գտնելու համար որևէ իսկապես խորքային միտք Կոնֆուցիոսի ասածների մեջ: Սակայն, հասկանալու համար, թե «Ասույթներ»-ն ինչու է համարվում մեծ փիլիսոփայական գործ, մենք պետք է նախ իմանանք, թե ինչպես էր Կոնֆուցիոսն իրեն պահում ճաշի ժամանակ: Մենք պետք է իմանանք, թե ինչ էր անում առօրյա կյանքում: Այս առօրեական երևույթները կարևոր են, քանի որ մենք դրանց միջոցով կարող ենք փոխվել և դառնալ ավելի լավ մարդ:

Նման մոտեցումը հազվագյուտ է փիլիսոփայության մեջ: Եթե դուք փիլիսոփայության դասընթացի գնաք, կամ փիլիսոփայական աշխատություն կարդաք, ապա ամենայն հավանականությամբ փիլիսոփան միանգամից կանցնի այնպիսի կարևոր հարցերի, ինչպիսիք են. *«Ունե՞նք մենք արդյոք ազատ կամք: Ո՞րն է կյանքի իմաստը: Առարկայակա՞ն է արդյոք փորձը: Ի՞նչ է բարոյականությունը»:*

Սակայն Կոնֆուցիոսն իր ուսմունքում ուներ այլ մոտեցում: Փիլիսոփայական ծանրակշիռ հարցերից սկսելու փոխարեն, նա տալիս էր իր հիմնարար ու թվացյալ պարզ հարցը.

«Ինչպե՞ս ես ապրում քո ամենօրյա կյանքում»:

Կոնֆուցիոսի համար ամեն ինչ սկսվում էր այդ հարցից՝ ամենաանշան բաների մասին հարցից: Եվ ի տարբերություն մեծ ու ծանր հարցերի, սա այն հարցն է, որին մենք բոլորս կարող ենք պատասխանել:

Հատվածական աշխարհը

Ավանդական մշակույթներին պատկանող մարդկանց մենք հաճախ պատկերացնում ենք, որպես մարդիկ, որոնք հավատացել են ներդաշնակ տիեզերքին, որը թելադրում է, թե ինչպես, և հասարակության մեջ ինչպիսի դերերում պետք է ապրել: Սա հաստատ Արևմուտքում տարածված պատկերացում է Չինաստանի մասին: Մակայն իրականում չինական շատ փիլիսոփաներ աշխարհը տեսնում էին բոլորովին այլ կերպ՝ որպես հատվածական, չկարգավորված ընդհարումների անվերջանալի շարք:

Նրանց աշխարհայացքը ձևավորվել է այն համոզմունքից, որ զգացմունքները կառավարում են մարդկային կյանքը, ինչպես նաև կյանքի բոլոր իրադարձությունները և փոխհարաբերությունները: Վերջերս հայտնաբերված «Նախորոշումից ծագող էությունը» մ.թ.ա.4 -րդ դարի տեքստը ուսուցանում է, որ. *«Ուրախության, բարկության, վշտի և տխրության էներգիաները բնատուր են: Ինչ վերաբերում է դրանց արտաքին դրսևորումներին, ապա դրանց արտահայտման դրդապատճառն ուրիշների գործողություններն են»:*

Բոլոր կենդանի արարածներն ունեն խառնվածք և հակումներ, որոնցով պայմանավորում են նրանց արձագանքները տարբեր իրադարձությունների առընչությամբ: Օրինակ՝ ծաղիկը բնատուր հակում ունի դեպի արևը թեքվելու, և թռչուններին ու թիթեռներին է հատուկ դեպի ծաղիկները ձգտելը: Նույնպես էլ մարդկային էակներն են օժտված որոշակի հակումներով: Մարդ էակը այլ մարդկանց հանդեպ զգացմունքային կերպով արձագանքելու հակում ունի:

Մենք հաճախ չենք էլ նկատում, թե մեր զգացմունքներն ինչպես են անընդհատ երևան բերվում ուրիշների կողմից: Մեր հույզերը տատանվում են այս ու այն կողմ, նայած թե ինչի ենք մենք բախվում: Մենք հանդիպում ենք որևէ հաճելի բանի և հաճույք ենք ստանում: Մենք հանդիպում ենք որևէ սարսափազդու բանի և դրա հետևանքով սարսափում ենք: Թունալի հարաբերությունները մեզ հանգեցնում են հուսալքության, գործընկերոջ հետ վեճը մեզ բարկացնում է, ընկերոջ հետ մրցակցությունը ծնում է նախանձ: Որոշ զգացմունքներ մենք ապրում ենք ավելի հաճախ, քան ուրիշները, և մեր արձագանքները դառնում են կայուն սովորություններ:

Սա է կյանքը՝ պահը պահի հետևից, երբ մարդիկ առնչվում են իրար, արձագանքում են միմյանց բազմազան ձևերով և զգացմունքային ելևէջներ ապրում: Մեզնից ոչ մեկը չի կարող խուսափել դրանից, լինի նա խաղահրապարակում գտնվող երեխա, թե մեծ պետության ղեկավար: Մարդկային ցանկացած իրադարձություն ձևավորվում է մեր ապրումներից: Եթե մարդկային կյանքի ընթացքը բաղկացած է մարդկանց անդադար շփումներից և մեր անգիտակից արձագանքներից, ապա մենք ապրում ենք հատվածական աշխարհում, ուր մշտապես ենթարկվում ենք չկապակցված իրադարձությունների հարվածներին:

Սակայն վիճակն անհույս չէ. մենք կարող ենք կոփվել, հղկելով այս բախումների անվերջ շարքի հանդեպ մեր զգացմունքային արձագանքները և դրանք որոշ չափով դարձնելով կառավարելի: «Նախորոշումից ծագող էությունը» ուսուցանում է, որ մենք պետք է ձգտենք ամեն ինչին խառնիխուռն արձագանքելու հոգեվիճակից դուրս գալ դեպի մեկ այլ հոգեվիճակի, որում ի վիճակի կլինենք արձագանքել պատշաճ կերպով կամ «արձագանքման ավելի լավ ձևերով»:

«Միայն վարժանքների միջոցով կարողանում ենք ձեռք բերել լավ արձագանքելու ունակություն... (մեր կյանքի) սկզբում արձագանքում ենք հույզերով, իսկ վերջում՝ ըստ պատշաճության»:

Պատշաճության զարգացումը չի նշանակում զգացմունքների հաղթահարում կամ վերահսկում: Զգացմունքներ ունենալն է մեզ դարձնում մարդկային: Դա պարզապես նշանակում է, մեր հույզերի մշակում, որպեսզի յուրացնենք այլ անձանց արձագանքելու ավելի լավ ձևեր: Այս ավելի լավ ձևերը դառնում են մեր մի մասը: Երբ մենք կատարելագործում ենք մեր արձագանքները, անմիջական զգացմունքային արձագանքի փոխարեն, սկսում ենք արձագանքել այն ձևերով, որոնք մեր կողմից մշակվել են: Այս կատարելագործմանը մենք հասնում ենք ծեսերի միջոցով:

Սովորություններ և ծեսեր

Մեր կյանքում համատարած են որոշակի «ծեսեր»: Լինի դա առավոտվա մի բաժակ սուրճը, ընտանեկան ճաշկերույթը, գույգի ուրբաթ օրվա կանոնավոր հանդիպումը, թե երեխաներին քնելուց առաջ շալակին ման տալը՝ մենք այդ պահերը համարում ենք կարևոր, քանի որ դրանք շարունակականություն և իմաստ են հաղորդում մեր կյանքին և մեզ կապում են մեր սիրեցյալներին:

Կոնֆուցիոսը կհամաձայնվեր, որ այս բոլոր պահերը կարող են լինել հնարավոր ծեսեր: Բայց իր ուսմունքում նա մանրամասնում էր, թե մենք ինչը պետք է համարենք ծեսեր և ինչու են դրանք կարևոր:

Վերցնենք մի պարզ գործողություն որ մենք բազմիցս անում ենք օրվա ընթացքում՝ դուք հանդիպում եք ձեր ընկերոջը.

«Ո՞նց ես»:

«Լավ: Դու՞»:

Այս վայրկենական գործողությունը մի պահ կապ է ստեղծում ձեր միջև, որից հետո շարունակում եք ձեր ճանապարհը:

Կամ, երբ ձեր գործընկերը ձեզ ներկայացնում է մի անծանոթ մեկին և ասում եք՝ «Հաճելի է»: Սեղմում եք նրա մեկնած ձեռքը և դրանից հետո անցնում եք աշխույժ գրույցի՝ եղանակի, շրջապատի կամ որևէ նորության մասին:

Կամ՝ մոտիկ ընկերոջ եք հանդիպում մթերային խանութում: Դուք կանգնեցնում եք ձեր սայլակները և ջերմորեն ողջագուրվում: «Ո՞նց ես, երեխեքը ո՞նց են»: Դուք մի քիչ խոսում եք ձեր կյանքից, կարճատև աշխույժ գրույց եք ունենում և նախքան բաժանվելը, միմյանց խոստանում եք պայմանավորվել մոտ ապագայում իրար հետ սրճելու:

Տարբեր մարդկանց հետ խոսելիս մենք օգտագործում ենք ողջույնի տարբեր ձևեր, տարբեր հարցեր ենք տալիս և գրուցելիս կիրառում ենք ձայնի տարբեր ելևէջներ: Մենք այս ամենը սովորաբար անում ենք ենթագիտակցաբար: Մենք նրբորեն համապատասխանեցնում ենք մեր վարքագիծը, մեր խոսքը և մեր օգտագործած բառերը գրուցակցին՝ մոտիկ ընկերո՞ջ, ծանոթի՞, նոր հանդիպած մարդու՞, մեր մո՞ր, մեր սկեսրո՞ջ, մեր դեկավարի՞, մեր մարզիչի՞, թե՞ մեր երեխայի դաշնամուրի դասատուի հետ: Մենք կարգավորում ենք մեր խոսելաոճը, նայած թե ում հետ ենք, քանի որ յուրացրել ենք դա իբրև սոցիալապես պատշաճ վարքագիծ: Եվ քանի որ մենք օրվա ընթացքում լինում ենք տարբեր մարդկանց հետ և տարբեր իրավիճակներում, ուստի մեր վարքագիծը մշտապես փոխվում է:

Իհարկե ցանկացած փիլիսոփա կարող էր նկատել, որ տարբեր հանգամանքներում կիրառում ենք ողջունելու տարբեր ձևեր և օգտագործում ենք ձայնի տարբեր ելևէջներ: Սակայն քչերի մտքով կանցնի, որ դա փիլիսոփայական առումով կարևոր է:

Հենց սրանով էլ Կոնֆուցիոսը տարբերվում է մյուսներից: Նա սկսում է այն դիտարկումից, որ մեր արթուն ժամանակի մեծ մասը ծախսում ենք նման բաներ անելու վրա: Ուստի փիլիսոփայական տեսանկյունից հենց այս տեղից պետք է սկսել: Մենք պետք է հարցնենք ինքներս մեզ, թե ինչու ենք մենք անում այդ ամենը: Այդ փոքրիկ քայլերը սովորություններ են, որոնց կատարմամբ մենք հասարակության բարք ու վարքի կրողն ենք դառնում: Սակայն դրանց առնվազն մի մասը կարելի է վերածել ծեսի՝ եզրույթ, որը Կոնֆուցիոսը սահմանում է նոր և ուշագրավ ձևով:

* * *

Մարդկային էակը սովորությամբ ձևավորված արարած է: Մեզ համար սովորություն են դառնում որոշ մանրուքներ՝ մի կողմ կանգնելը, որ անցորդն անցնի, կամ աշխատանքի ընդունելության հարցազրույցի համար փողկապ կապելը: Մենք դա անում ենք անգիտակցաբար:

Անգամ երբ մեր արածը մենք չենք գիտակցում, այն դրական հետևանք է թողնում: Երբ մենք անտրամադիր ենք, մի պահ շեղվելը մեկ այլ մարդու բարևելու համար կարող է խախտել մեր բացասական զգացմունքների շարքը: Երբ բարևում ենք մեկին, ում հետ վիճել ենք, դրանով դրսևորում ենք մեր մեկ այլ, ավելի կիրթ կողմը և մի պահ խզում ենք վեճի հունը: Այդ կարճատև պահերին մենք այլ տեսակ հարաբերությունների մեջ ենք մտնում մեր շրջապատի հետ:

Բայց երբ մենք կյանքում հասարակության ընդունված սովորույթների մեծ մասն իրականացնում ենք մեխանիկորեն, ապա որպես հնարավոր ծեսեր դրանք կորցնում են իրենց ներուժը, որոնք կարող են էականորեն փոխել մեզ: Որպես սովորական գործողություն, դրանք այլևս շատ ազդեցիկ չեն մեզ ավելի լավ մարդ դարձնելու առումով:

Որպես փոփոխությանն օժանդակող հանգամանք, մենք պետք է գիտակցենք, որ մեր անհատականության տարբեր կողմերի զարգացման հնարավորությունը կապված է մեր սովորական վարվելակերպից տարբերվող վարքագիծ որդեգրելու հետ:

Կոնֆուցիոսի կարծիքով ծեսերը փոխակերպում են մեզ, քանի որ մեզ թույլ են տալիս մի պահ դառնալ այլ անձնավորություն: Դրանք ստեղծում են կարճատև այլընտրանքային իրականություն, որից հետո մենք մեր սովորական կյանքին վերադառնում ենք մի փոքր ձևափոխված: Մենք մի պահ ապրում ենք «այլակերպ» աշխարհում:

Այլակերպ աշխարհը

Հին Չինաստանում մարդիկ դիտվում էին որպես հակասական տարրերի զանգված՝ բախվող զգացմունքներ, անհնազանդ ուժեր, քառասյին հոգեվիճակներ: Եվ մարդիկ ողջ կյանքի ընթացքում ձգտում էին հղկել այդ ամենը: Սակայն մահվան պահին, մարդու ամենավտանգավոր ուժերը՝ իր սիրելի հարազատներից հեռանալու պատճառով նրա մոտ ծագող ողջ բարկությունն ու զայրույթը, կարող են ազատ արձակվել և հետապնդել ապրողներին: Մարդիկ հավատում էին, որ աշխարհը լի է մահացածների ոգիներով, որոնք նախանձով նայում են կենդանի մնացածներին: Մահը կարող է ամենավատ երևույթները ծնել նաև ապրողների մոտ՝ սոսկալի վիշտ, հուզմունք, անհասկանալի զայրույթ:

Այս բոլոր բացասական, անվերահսկելի ուժերի դեմ պայքարելու համար մարդիկ մշակել են ծիսական արարողություններ, որոնցից ամենակարևորը նախնիների պաշտամունքն է: Դա նպատակ ունի վտանգավոր ոգիներին վերածելու բարյացակամների: Որևէ կենդանու՝ առավել հաճախ խոզի միսը դրվում էր բրոնզե ծիսական անոթի մեջ և տաճարում, բաց կրակի վրա եփվում էր ամբողջ ընտանիքի ներկայությամբ: Ընտանիքը կանչում էր ոգիներին, որ նրանք սնվեն այդ մսից ելնող թանձր ծխով: Նման ընծաներ մատուցելով ոգիներին, կենդանի հարազատները հույս ունեին նրանց մարդկայնացնել, ետ բերել դեպի ընտանիք և համոզել, որ նրանք ստանձնեն վերևում սավառնող բարյացակամ ոգիների դերը:

Ծեսի ավարտից հետո նախնիների ոգիները վերադառնում էին իրենց նախկին զայրացած, հետապնդող վիճակին, ուստի այդ ծեսը պետք է պարբերաբար կրկնվեր:

«Ասույթներ»-ում Կոնֆուցիոսին հարց են տալիս նախնիների պաշտամունքի մասին: Նա պատասխանում է, որ այդ ծեսը անհրաժեշտություն է, սակայն կապ չունի ոգիները դրան մասնակցում են, թե ոչ. «Մենք զոհաբերություն ենք մատուցում նրանց», - ասում է Կոնֆուցիոսը, - «կարծես թե նրանք ներկա են»: Կարևորն այստեղ ծիսակատարության ողջ ընթացքին մասնակցելն է. «Եթե ես չեմ մասնակցում զոհաբերությանը, ստացվում է, կարծես թե ես չեմ զոհաբերում»:

Սակայն, եթե ոգիների ներկայությունն անգամ անհրաժեշտություն չէ, ապա ի՞նչ իմաստ ունի այդ ծեսը, ձևացնելով, որ ոգիները ներկա են եղել:

Կյանքում հանգուցյալների և ողջերի միջև հարաբերությունը անկատար ու դժվարին է, նույնքան, որքան իրական կյանքում մարդկային հարաբերությունները: Հայրը կարող է լինել խիստ, կոպիտ ու ջղայնոտ: Նրա զավակը կարող է լինել անբարյացակամ ու

անհնազանդ: Այս չլուծված լարվածությունն ավելի ուժգին է հետապնդում ողջերին, երբ հայրը մահանում է և այլևս չկա հաշտվելու որևէ հնարավորություն: Լավ կատարվելու դեպքում, ծեսը մեզ մարդկային հարաբերությունների այս տագնապալի աշխարհից տեղափոխում է մեկ այլ հարթություն՝ մի ծիսական հարթություն, ուր կարելի է ունենալ կատարյալ հարաբերություններ: Այս հարթության սահմաններում, հետապնդող ոգիները ողջերի համար ընկալվում են որպես պատշաճ, բարյացակամ նախնիներ: Ողջերն այդտեղ իրենց պահում են որպես նախնիներին արժանի հետնորդներ: Զայրույթը, նախանձն ու վրդովմունքը, որ նախկինում եղել են մահացածի և ապրողների միջև փոխակերպվում են էապես ավելի լավ հարաբերությունների:

Կոնֆուցիոսի համար ծեսերը կարևոր էին, որքանով որ դրանք ազդեցություն էին թողնում ծեսը կատարող մարդկանց վրա: Բոլորովին անտեղին է հարցնել այստեղ թե արդյոք այդ ծեսերն ազդում են հանգուցյալների վրա: Ընտանիքի անդամները պետք է զոհաբերություն մատուցեին, այնպես, *կարծես թե* հանգուցյալներն այդտեղ ներկա լինեին, քանի որ այդպիսի դերակատարումը փոփոխություն էր բերում իրենց մեջ:

Ծիսակատարությունը փոխում էր նաև ողջերի միջև եղած զգացմունքները: Մահը միշտ վտանգում էր ապրողների միջև եղած հարաբերությունները: Եղբայրների միջև մանկությունից ի վեր նիրհած մրցակցությունը կրկին գլուխ է բարձրացնում, քմահաճ որդին հանկարծակի դառնում է տան գլուխ՝ խլրտում զցելով բոլորի մեջ: Սակայն ծեսի շրջանակներում բոլորը կատարում են իրենց նոր ընտանեկան դերերը՝ կարծես որևէ խնդիր չկա:

Ծեսի զորությունը կախված էր նրանից, թե որքանով էր այն տարբերվում իրական կյանքից: Վերցնենք ծիսակարգի մի տարբերակ, ուր երեք սերունդներ փոխանակվում են դերերով: Թոռը կարող է իր հանգուցյալ պապի դերում հանդես գալ, իսկ այդ երիտասարդի հայրը կարող է հանդես գալ իբրև՝ երիտասարդ: Այսպես, յուրաքանչյուր դեռևս ապրող սերնդի ներկայացուցիչը պետք է ստանձներ այն անձի դերակատարումը, ում հետ նա առավել լարված հարաբերություններ ուներ իրական աշխարհում:

Մա անշուշտ այլակերպ աշխարհ էր՝ հնարավոր չէր շփոթել ստանձնած դերակատարումն այն դերերի հետ, որ տվյալ անձը երբևէ կարող էր կատարել իրական կյանքում՝ ինչպես հանդես գալ իր զավակի որդու դերում: Մակայն այս ծիսակատարության միջոցով ողջերը ոչ միայն տարբեր հարաբերություն էին

ստանձնում հանգուցյալի նկատմամբ, այլ նաև նոր հարաբերություններ էին հատատում միմյանց միջև:

Ծեսն իհարկե որոշ ժամանակ անց վերջանում է: Ընտանիքի անդամները դուրս են գալիս ծիսակատարության հարթությունից և, հաջորդ պահից նորից հայտնվում են չկարգավորված աշխարհում: Ժամանակի ընթացքում ծիսական հարթության ստեղծած փխրուն խաղաղությունը կրկին խափանվում է: Եղբայրները վիճում են, ազգականները՝ ըմբոստանում, հայր ու որդի՝ իրար հակառակվում:

Այս պատճառով ընտանիքները պարբերաբար կրկնում են ծեսերը: Տաճարից դուրս գալուց հետո փխրուն խաղաղությունը կարող է նորից խափանվել, սակայն ծեսերը կրկնելով և առողջ հարաբերությունները վերարտադրելով, օժանդակում են ամենօրյա կյանքում ընտանիքի անդամների միջև կատարելագործված հարաբերությունների ստեղծմանը:

Ծեսը որևէ մեկին չի ասում, թե ինչպես պետք է վարվել իրական կյանքում: Ծիսակատարության ներսում եղած կատարելապես կանոնակարգված աշխարհը երբեք չի կարող փոխարինել իրական կյանքի հարաբերությունների անկատար աշխարհին: Ծեսն ազդեցիկ է, քանի որ յուրաքանչյուր մասնակից կատարում է իրեն համար անսովոր, իրական կյանքից կտրված դեր: Իրականությունից այդ «խզումը» հենց այն գործոնն է, որ մասնակիցներին հնարավորություն է տալիս վերանայելու իրենց հարաբերությունները: Հայրն իր որդու դերը կատարելով նորովի է հասկանում իր երեխային և դրանով դառնում է ավելի լավ հայր ու ավելի լավ անձնավորություն:

Կենդանիների զոհաբերումը և ոգիների սիրաշահումը 21-րդ դարի մեր կյանքից շատ հեռու կարող են թվալ, սակայն ծեսը պահպանում է իր արժեքը: Մենք էլ ենք հետապնդվում երևելի և աներևույթ հանգամանքների կողմից՝ տհաճ ազգականը, ում հետ մենք լեզու չենք գտնում, վիրավորանքը, որից չի հաջողվում ազատվել, անցյալը, որը չենք կարողանում մոռանալ:

Կաղապարված, սովորության վերածված զգացումներին գերի դառնալու հակում ունենք: Դրանք կարող են լինել այն բարքն ու վարքը, որին հետևում ենք անգիտակցաբար, ինչպես օրինակ մեր բարևելը, կամ մեկ այլ անձի համար դուռը բացած պահելը: Դրանք կարող են լինել առօրյա քայլեր, որ մենք չենք էլ նկատում, ինչպես օրինակ մեր տրտնջոցը, հարազատի հետ հեռախոսով զրուցելիս, կամ նեղված լինելու պահին, երբ փոխանակ խնդիրները հստակորեն նշելու լռում, տխրում ենք: Այնուամենայնիվ, սա է մեր սովորական վարվելակերպը: Որոշ կաղապարներ կարող են լավը լինել, մյուսները՝ ոչ այնքան: Եթե մենք մշտապես «հավատարիմ»

մնանք ինքներս մեզ, ապա կմնանք հին սովորույթներին կառչած, երբեք ոչ մի բան չենք ների, սահմանափակելով մեր կատարելագործման հնարավորությունները:

Բայց մենք արդեն գիտենք այդ կաղապարներից ազատվելու ճանապարհը:

Օրինակ, երբ մենք այցելում ենք մեր ընկերոջ տուն, որպես դրսից եկած մարդ մենք նկատում ենք այդ ընտանիքի սովորույթներն ու վարքագծի առանձնահատկությունները՝ նրանց կիրակնօրյա նախաճաշի ուտեստեղենը, և բարի լույս ասելու ձևը, իրար գրկելով: Այս ծեսերը մենք նկատում ենք, քանի որ դրանք մեզ համար նոր են: Այդ ծեսերը տեսնելով, և դրանց երբեմն մասնակցելով, կատարում ենք դրանք գիտակցաբար, որը չենք անում մեր սովորական ամենօրյա կյանքում:

Երբ ճանապարհորդում ենք, մեր ամենօրյա կյանքից կտրվում ենք, որը մեզ թույլ է տալիս մեր ինքնության նոր կողմերը հայտնաբերել: Վերադառնալուց հետո մենք զգում ենք այդ փոփոխությունների մնայուն ազդեցությունը:

Սակայն ինչու՞ այսպես միշտ չենք ապրում: Մի գուցե մեր «իրական կյանքում» նման ծիսական պահերի ներմուծումը արհեստական է թվում մեզ:

Սակայն այդ այլակերպության պահերը կարող են առաջացնել էական փոփոխություններ:

Եկեք վերադառնանք այս գրքի ընթացիկ բաժնի սկզբում հիշատակված պահմտոցի խաղի օրինակին: Ինչպե՞ս է այս խաղը ձևավորում նոր հարաբերություն: Խաղը կարծես ծես լինի: Այն հնարավորություն է տալիս դերերի փոխատեղում կատարել՝ երեխան, որը սովորաբար խոցելի է տարիքի պատճառով, կատարում է հզորի դերը. այսինքն՝ չափահաս մարդուն իր թաքստոցում հայտնաբերելով, հաղթում իրենից հզորին: Իսկ չափահասը խաղում է անճարակ ու շշկոլված մարդու դեր, որն անգամ չի կարողանում թաքնվելու տեղ գտնել: Երեխան իհարկե գիտե, որ չափահաս մարդը տեղյակ է, որ տեսանելի է, բայց ծեսի կանոններին հետևելով, նրանք վարվում են այնպես, կարծես թե երեխան մեծից ավելի խելոք է:

Դերերի նման փոխատեղումը խախտում է նրանց սովորական կարծրատիպերը: Երեխան ապրում է լիարժեք կարողությամբ օժտված լինելու զգացում, որը նա կհիշի նաև խաղի ավարտից հետո: Չափահասը, որն անսխալական անձնավորություն է (գոնե երեխայի աչքում) հիմա հանդես է գալիս սխալական և խոցելի մարդու դերում: Նա իրականում չի հիմարանում, սակայն դերերի փոխատեղումն այդ մարդուն օգնում է զարգացնել իր էության ավելի բարդ, նրբերանգներով հագեցված կողմեր, որոնք

կիրառելի են իրական կյանքի տարբեր իրավիճակներում՝ սրտաբացություն, փոխկապվածություն, զվարճունակություն, և իշխանագիշություն:

Էական է, որ մասնակիցները գիտակցեն խաղի երևակայան բնույթը, որ իրենք ձևացնում են, որ իրենք երկուսով մուտք են գործել այլընտրանքային իրականություն, ուր նրանք իրենց ինքնության այլ կողմերը կարող են գիտակցել: Եթե նրանք կարողանում են դա անել, ապա նրանք պահմտոցի խաղալով ոչ միայն միասին զվարճանում ու ձևավորում են փոխհարգալից հարաբերություններ, այլև այդ կուտակված պահերը ժամանակի ընթացքում ազդում են իրենց բնավորության վրա: Նման կրկնվող ծեսերը երկուսի մոտ էլ զարգացնում են նոր կողմեր, որոնք վերջին հաշվով հարստացնում են իրենց կյանքում եղած այլ հարաբերությունները:

Այլակերպ ծեսեր

Ինչու՞ ենք մենք ասում «խնդրում եմ» և «շնորհակալություն»:

Երեք դար առաջ եվրոպական հասարակությունը և հասարակական հարաբերությունները դեռևս ամբողջությամբ դասավորված էին ժառանգական աստիճանակարգման միջոցով: Երբ գյուղացին խոսում էր կալվածատիրոջ հետ, նա պետք է օգտագործեր որոշակի հարգանք արտահայտող բառեր և երբ ազնվականն էր խոսում գյուղացու հետ, նա ևս օգտագործում էր լիովին տարբեր բառապաշար:

Քաղաքներում, շուկաների զարգացման հետ մեկտեղ տարբեր դասակարգերի պատկանող մարդիկ սկսեցին շփվել նոր ձևերով: Առաջացան ծեսեր, ուր գնորդն ու վաճառողը շփվում էին իբրև հավասարներ, չնայած իրականում այդպես չէր: «Խնդրում եմ» և «շնորհակալություն» բառերի փոխանակումը մի կարճատև պահ էր, երբ մասնակիցներն ամերևույթ կարող էին իրար հավասար զգալ:

Մենք նույնպես դա անում ենք իբրև ծես: Պատկերացրեք, որ դուք նստած եք ճաշի սեղանի մոտ և ձեր երեխան (կամ զարմիկը, կամ թոռը) պահանջում է «Աղը տուր ինձ»: Եթե երեխան շատ փոքր է, դուք հասկանում եք, որ նա դեռևս չի յուրացրել քաղաքավարության կանոնները, ուստի դուք երևի նրան ասեք. «Լավ, բայց ի՞նչ պետք է ասես...», կամ «Ո՞րն է հրաշագործ բառը»: Երեխան գուցե միանգամից չպատասխանի և, դուք կշարունակեք «Ի՞նչ պետք է ասես...»: Եվ այսպես, դուք հետ ու առաջ եք գնում, մինչև որ երեխան ասի «Աղն ինձ տուր, *խնդրե՛՛ն*»: Դրանից հետո դուք փոխանցում եք աղը և նրան հասկացնում «շնորհակալություն» բառը:

Ինչու՞ ենք մենք սա անում, անգամ երբ երեխան մտածում է, որ այդ բառախառն իրեն պարտադրելն անհեթեթ է: Սա նրան հնարավորություն է տալիս մասնակցելու մի ծեսի, ուր նա հանդես է գալիս որպես իրեն հավասար մարդուց ինչ որ բան ուզող: Այդ անելով դուք նրան չեք ծրագրավորում որոշակի կերպ վարվելու համար, այլ՝ նրան վարժեցնում եք զգալ, թե ինչ է նշանակում իր նման մարդուց որևէ բան խնդրելը և շնորհակալություն հայտնելը:

Եթե երեխան քաղաքավարական խոսքերի փոխանակությունը հասկանում է սուկ իբրև մեխանիկական քայլ, ապա նա լավ չի յուրացրել երևույթի էությունը: Սկզբում դա իհարկե մեխանիկական ակտ է լինում, ինչպես նաև հասարակության մասնակից դառնալու համար անհրաժեշտ շատ այլ բաները, որ մեծանալու հետ մեկտեղ նա սովորում է: Սակայն նույն բանը կրկին ու կրկին անելով, երեխան սկսում է հասկանալ, թե ինչու է դա արվում: Նա նաև հասկանում է որոշ նրբերանգներ: Նա տեսնում է, թե մարդիկ ինչպես են արձագանքում իր «խնդրում եմ» և «շնորհակալություն» արտահայտություններին և հասկանում է, թե երբ պետք է ասել այդ բառերը կամ՝ օգտագործել ուրիշ բառեր ու արտահայտություններ, կամ փոխել ձայնի երանգը:

Իրականում երեխաները ենթագիտակցությամբ ավելի լավ են հասկանում ծեսերը, քան չափահաս մարդիկ: Նրանք ըմբռնում են, որ ծեսերի արժեքը կայանում է նրանում, որ դրանք իրական չեն: Պատկերացրեք երեխաների խումբ երևակայական խաղի ժամանակ: Մեկն իրեն ձևացնում է ոստիկան, որը պաշտպանում է խանութը մյուսներից, ովքեր դարձել են ավազակախումբ: Նրանք թափահարում են իրենց ասորձանակները, թաքնվում իրերի ետևում և կրակում միմյանց վրա կրկին ու կրկին: Երեխաների տեսակետից այս խաղը չի դիտվում որպես բռնություն, թեև այդպես կարող է թվալ մեծերին: Երեխաների համար խաղալիք զենքերով խաղն ուղղակի խաղ է, որն անջատ է իրական աշխարհից: Նրանք լիովին գիտակցում են, որ սա երևակայական աշխարհ է և հնարավորություն է տալիս դուրս գալու իրենց կյանքի շրջանակներից ու զարգացնել իրենց ինքնության զանազան կողմերը՝ նրանք սովորում են հաղթահարել վախն ու տագնապը, կամ ստանձնել հերոսի ու փրկարարի դերը: Ընդ որում այդ ամենը տեղի է ունենում իրենց կողմից ստեղծվող ապահով միջավայրում:

Երբ մեր ծնողները մեզ երեխա ժամանակ պատմում էին Ձմեռ պապի մասին դա նույնպես այլակերպային ծես էր: Ընտանիքները մասնակից էին դառնում մի իրականության, ուր Ձմեռ պապը ծխնելույզով ներս է մտնելու և խաղալիքներ է բերելու մի մեծ պարկով: Ծննդյան տոներին ընդառաջ, շաբաթներ շարունակ,

երեխաները նամակներն են գրում, նվերների ցուցակներ են կազմում և ձգտում են խելոք վարքագիծ ցուցաբերել: Ծննդյան տոնի նախօրյակին նրանք խմորեղենով լի ափսե և մի բաժակ կաթ են դնում տոնածառի մոտ: Չափահաս մարդիկ և ավելի մեծ երեխաներն ամեն կերպ ձգտում են այս երևակայական վիճակին հնարավորինս իրական վերաբերվել, որպեսզի փոքրիկ երեխաների համար ստեղծվի ուրախության մթնոլորտ: Կապ չունի Ջմեռ պապն իրական է, թե ոչ: Կարևորն այն է, որ մարդիկ իրար ավելի լավ են վերաբերվում և մտերմության մթնոլորտ է ստեղծվում:

Մենք բոլորս էլ երեխա ժամանակ ապրել ենք այլակերպությամբ, իսկ մեծանալուն գուզընթաց առավել կամ նվազ չափով հեռացել ենք դրանից, գտնելով, որ արդեն ժամանակն է լրջանալու: Սակայն չափահաս լինելով հանդերձ մենք ևս ունենք ծեսերի անհրաժեշտություն: Պատկերացրեք հոգեբանի սենյակն, ուր մարդիկ գնում են մի որոշ ժամանակ իրենց խնդիրների մասին խոսելու համար: Թեպետ մեզնից շատերը ենթադրում են, որ այդ ժամանակն օգտակար է անցնում, քանի որ մենք աստիճանաբար ինքնաբացահայտվում ենք, այնուհանդերձ, Կոնֆուցիոսի տեսանկյունից, ավելի մեծ օգուտը կայանում է նրանում, որ մենք փաստացի ստեղծում ենք ծիսական միջավայր, ուր մենք ստանձնում ենք այնպիսի դերակատարում, որը հնարավոր չէ ստանձնել դրսում: Հոգեբանն օգնում է մեզ ազատվել մեր կյանքը ղեկավարող մտակաղապարներից և մեր գրույցների շնորհիվ ստեղծում ենք ուրիշների հետ հարաբերվելու նոր ձևեր:

Սակայն անխուսափելիորեն, մենք վերադառնում ենք հին կաղապարներին, երբ դուրս ենք գալիս բժշկի սենյակից: Ուստի մենք հոգեբանի մոտ ենք գնում ամեն շաբաթ, երբեմն տարիներով, և շարունակում ենք հին կաղապարներից ազատվելու մեր աշխատանքը: Կրկնության միջոցով մենք աստիճանաբար մշակում ենք փոխհարաբերությունների նոր ձևեր և, վերջ ի վերջո, կառուցում ենք մեր նոր, շատ ավելի լավ ինքնությունը:

Մենք արժևորում ենք ճշմարտության գաղափարը, սակայն իրականում մտերմիկ հարաբերություններում մեր անմեղ ստերով ստեղծում ենք նոր իրականություններ՝ «Դու լավագույնն ես», «Մտահոգվելու բան չկա», «Դու աշխարհի ամենալավ խոհարարն ես»: Ամենատարածված դարձվածքներից մեկն է. «Ես սիրում եմ քեզ»: Ջուլգերը, որ այդպես ասելու սովորություն ունեն, հավանաբար օրվա մեջ ոչ ամեն վայրկյան են լիովին սեր տածում միմյանց հանդեպ: Նրանք ամենայն հավանակաությամբ ժամանակ առ ժամանակ բարդ և հակասական զգացմունքներ են ունենում միմյանց հանդեպ: Սակայն շատ ավելի լավ է նման ծեսերով փայփայել հարաբերությունները, ստեղծելով միմյանց լիարժեք ու մշտապես սիրելու զգացում,

քան թե թույլ տալ, որ դրանք խախտվեն իրականության ծանրությունից: Այն պահին, երբ նրանք իրենց սերն են արտահայտում այդ այլակերպային ծեսով, նրանք իսկապես դա ապրում են:

Հիշենք «Ասույթների» 10-րդ գիրքը, որը լի է Կոնֆուցիոսի առօրյա սովորությունների մասին պատումներով: Նա իր աթոռի ներքնակն ուղղում էր ոչ թե պարզապես նրա համար, որ կոկիկություն էր սիրում: Նա հասկացել էր, որ թվացյալ մանր արարքները, ինչպես օրինակ նստելուց առաջ նստելու տեղը կարգի բերելը, կարող է ստեղծել այլ միջավայր, որն իր հերթին կարող է էապես ազդել մարդու վրա: Ներքնակի ծեսի մերօրյա համարժեքը կարող է լինել ճաշի արարողությունը՝ երբ մենք սեղան ենք զգում, դասավորելով անձեռոցիկներն ու վառելով մոմերը, մենք այդ կերպ դուրս ենք գալիս մեր սովորական կյանքի շրջանակներից և այլընտրանքային իրականություն ենք ստեղծում մեզ և մեզ հետ գտնվողների համար: Եթե անգամ օրը ծանր է անցել, եթե բախումներ են եղել, կարիք չկա հայտարարելու. «Դե լավ, ժամանակն է դադարեցնել վեճերն ու հանգստանալ»: Ճաշասեղանի ծեսն ինքնին ստեղծում է փոփոխություն, որը բոլորին հնարավորություն է տալիս անցնելու այլ հոգեվիճակի:

Սակայն այս պահերը, երբ մենք գործում ենք ըստ Կոնֆուցիոսի պատկերացրած ծիսատեսակի, բացառություններ են: Քանի կառչած ենք իրականությանը հարազատ մնալուն, մենք հազվադեպ ենք մեզ թույլատրում գործել այլակերպորեն: Այդ մտայնությամբ ծեսն ընկալվում է որպես անհարկի ձևականություն, մանկական խաղ: Թեև Կոնֆուցիոսը լրիվ իրավացի կլիներ, պնդելով, որ հակասության մեջ ենք ընկել. մի կողմից մերժում ենք ծեսերն այն պատճառով, որ նրանք մեր կարծիքով մեզ սահմանափակում են, և մյուս կողմից անգիտակցաբար անընդհատ հետևում ենք մի շարք ընդունված հասարակական սովորույթների: Եթե մենք ընդունակ չենք արժեվորելու մեր կյանքում տարածված ծեսերը, ապա ի վերջո հանգում ենք դրանց մեխանիկորեն կատարմանը: Այդպիսով մենք վերածվում ենք ռոբոտի:

Ումանք զգում են այս վտանգը: Որոշ համալսարաններում տեղի են ունենում «Մուր հարցեր տվեք» խորագրով նախաձեռնություններ, ուր միջոցառման վարողները ուսանողներին սովորեցնում են պատշաճ կերպով ներկայացնել իրենց դիրքորոշումները, ստեղծել վստահության մթնոլորտ և իրենց ասելիքն այնպես ձևակերպել, որ սուր բանավեճերը (օրինակ՝ ինչպես նպաստել խաղաղության հաստատմանը Մերձավոր Արևելքում) չվերածվեն բղավոցների մրցույթի: Ուսանողներին բառացիորեն սովորեցնում են մտքերի փոխանակության ծեսեր (որքան էլ որ դրանք թվան արհեստական)՝ ինչպես հարցադրում անել, ինչպես կանգ առնել ու լսել, և ինչ կերպ խոսել, որ ստեղծվի միմյանց ընդառաջելու և զարգացման

հնարավորություն, այլ ոչ թե պաշտպանողական կեցվածքի և կարծրության միտում: Այս կերպ, ուսանողները հնարավորություն են ստանում կերտելու այլակերպ աշխարհ, ուր նրանք ի վիճակի են լինում տարանջատվել եղած կարծրատիպերից (ինչպես օրինակ՝ խիստ, զգացմունքային կարծիքներ արտահայտելը), վարվել բարեկիրթ և միմյանց ավելի լավ վերաբերվել:

Ի՞նչ կպատահի, եթե մենք քայլեր ձեռնարկենք դուրս գալու համար այն մեխանիկական վարվելակերպի վիճակից, որում խրված ենք: Ինչպես երեխան է սովորում ասել «խնդրում եմ» և «շնորհակալություն», ինչպես ուսանողն է սովորում, թե ոնց անցնի այլ վարվելակերպի, որ ինքը բաց լինի նոր գաղափարների համար, այդպես էլ մենք պետք է արժեվորենք բոլոր այլընտրանքային գաղափարները, գիտակցենք իրականության և մեր կողմից ստեղծված կարգի միջև առկա լարումը: Մենք պետք է մեր ողջ կյանքի ընթացքում ինքներս մեզ վարժեցնենք ուրիշների հետ հարաբերվելու ավելի լավ ձևերի:

Գուցե ծեսերի կամ ընդհանրապես փոփոխության մասին այս ուղին զարմանալի թվա: Ի վերջո, ծեսերի մեր օրինակները հիմնվում են այնպիսի բաների վրա, ինչպիսիք են կնունքը, հարսանիքը կամ ավարտական հանդիսությունը, այսինքն այնպիսի արարողությունների վրա, որոնցում մենք մի բանից (մեղսավոր էակից, չամուսնացած մարդուց, ուսանողից) վերածվում ենք մեկ այլ բանի (հավատացյալ, ամուսին, շրջանավարտ): Գոյություն ունի «առաջ» ու «հետո». այսինքն ծիսակատարության միջոցով մենք վերափոխվում ենք:

Կոնֆուցիոսն առաջարկում է վերափոխման լիովին տարբեր մոտեցում, որը կենտրոնանում է ոչ թե մեծ, ճակատագրական իրադարձությունների վրա, այլ փոքրիկ, կրկնվող պահերի վրա: «Ես քեզ սիրում եմ» արտահայտության պես բաներ ասելու միջոցով այլակերպական պահերն օրվա մեջ ստեղծում են մարդկանց մեջ փոխկապակցվածության պահեր, որոնք ժամանակի ընթացքում գործում են դանդաղ, սակայն ոչ պակաս էական ազդեցությամբ:

Փոփոխելի ինքնությունը

Նախքան այլակերպային ծեսերով վերափոխվելը, մենք պետք է կարողանանք ազատվել «իսկական ինքնության» մտածելակերպից:

«Լինել անկեղծ», «Լինել բնական», «Լինել հավատարիմ քո ինքնությանը»:

Ժամանակակից դարաշրջանի այս կարգախոսները քաջալերում են մեզ կատարել ինքնավերլուծություն: Մենք ջանում ենք բացահայտել, թե ով ենք մենք, իսկ հետո ընդունում ենք այն, ինչ բացահայտել ենք:

Վտանգն այստեղ կայանում է նրանում, որ այն ինչ մենք բացահայտում ենք, իրականում մեր ինքնության միայն մի պատկերն է տվյալ վայրում և պահի: Մենք կարող ենք ինքնուսույցներ, խորհրդածում ենք, օրագիր են պահում, որից հետո գնահատում ու պիտակավորում ենք ինքներս մեզ՝ *«Ես ազատ հոգու տեր եմ», «Ես տարազույն եմ», «Ես երազող եմ», «Ես վախենում եմ մտերմական հարաբերություններից», «Երեխա ժամանակ մենք ընտանիքով շատ տարբեր տեղեր ենք ապրել և հիմա դժվարանում եմ նոր մարդկանց հետ կայուն կապեր ստեղծել», «Մարդկանց հետ իմ ոչ-կառուցողական հարաբերությունների պատճառը հորս հետ իմ սառը հարաբերություններն են»:* Ընդունելով նման մեկնաբանություններ, մենք այդպիսով թույլ ենք տալիս, որ դրանք կարծրանան: Այդպիսի պիտակավորումը սկսվում է երեխա ժամանակ. *«այս մեկը ջանասեր է», «այն մեկը ջրիկ է»:* Այս պիտակներն ուղղորդում են մեր վարքագիծն ու որոշումները և վերածվում են ինքնաբավարարվածության մարգարեության: Դրա հետևանքով, մեզնից շատերը մի օր հանգում են այն եզրակացության, որ մեր իսկ սահմանված ինքնապատկերը շատ նեղ է:

Այն, ինչ մենք արևմուտքում սահմանում ենք որպես իսկական ինքնություն, իրականում մարդկանց և աշխարհի հետ մեր շարունակական և երկարատև փոխազդեցություններից ձևավորված կադապարներ են: Օրինակ, դուք կարող եք մտածել. *«Ես այն մարդկանցից եմ, որոնք հեշտությամբ են բորբոքվում»:* Ընդհակառակը, շատ ավելի հնարավոր է, որ տարիներ շարունակ ձեր շփումների հետևանքով դուք դարձել եք այնպիսի մարդ, որ շուտ է բորբոքվում՝ անգամ մանրուքից: Բայց դա չի նշանակում, թե դուք իրականում այդպիսի մարդ եք: Ընդհակառակը, հավատարիմ մնալով ձեր այսպես կոչված «իսկական ինքնությանը», դուք վերածվել եք այնպիսի մի մարդու, ով կուտակել է վնասաբեր զգայական սովորություններ:

Հիշենք *«Նախորոշումից ծագող էությունը»* աշխատության ուսմունքը. *«Ինչպես որ աշխարհն ինքն է հատվածական, նույնպես և մենք ենք»:* Փոխանակ ինքներս մեզ պատկերացնենք իբրև առանձին, միացյալ ինքնություն, որը մենք փորձում ենք կայացնել ինքնահայեցողության միջոցով, մենք մեզ կարող ենք պատկերացնել որպես զգացմունքների, հակումների, ցանկությունների և հատկությունների բարդ

համակցություն, որի տարրերը մեզ մղում են հակասական ուղղություններով: Այդպես մտածելով, դառնում ենք փոփոխելի: Դրանով մենք խուսափում ենք ինքներս մեզ տվյալ պահին քարացած վիճակում դիտարկելու վտանգից:

Կոնֆուցիականության մոտեցումը կայանում է ձեր մտակաղապարները հայտնաբերելու և այնուհետև դրանք ակտիվորեն փոխելու մեջ: Ժամանակի ընթացքում այդ կաղապարները հաղթահարելը, օրինակ՝ զսպելով ձեր սովորական հոգոցը, երբ ձեր հայրը սկսում է իր քաղաքական խրատաճառերից մեկը (թեպետ դուք իրոք ջղայնանում եք), կամ ձեր կնոջը տան շեմին դիմավորելը սովորություն դարձնելը (թեպետ դուք կնախընտրեիք գամված մնալ համակարգչի մոտ) ձեզ հնարավորություն կտա ի հայտ բերելու ձեր ինքնության նոր կողմերը: Այդ կերպ, ժամանակի ընթացքում դուք կյուրացնեք վարվեցողության ավելի կառուցողական ձևեր՝ ձեր անկանոն զգացմունքային արձագանքներով առաջնորդվելու փոխարեն: Կամաց-կամաց, դուք կզարգացնեք ձեր այն հատկանիշները, որոնց գոյության մասին անգամ տեղյակ չեիք և դուք կսկսեք դառնալ ավելի լավ մարդ:

* * *

Կարծրատիպեր հաղթահարելը մեզ օգնում է հասկանալու, որ ուրիշ մարդիկ նույնպես ենթակա են փոփոխման: Օրինակ, դուք բախման մեջ եք ձեր մոր հետ: Նա հավանություն չի տալիս կյանքում ձեր կենսակերպին և վիրավորական մեկնաբանություններ է անում, որոնք կարծես ուղղված են ձեզ մոտ մեղքի զգացումի առաջացմանը: Բանը հասել է այնտեղ, որ անգամ նրա հետ խոսելու մասին սուկ մտածելը ձեզ մոտ առաջացնում է խորթության զգացում և հիմա դուք ընդհանրապես խուսափում եք նման զրույցներից: Դուք ուղղակի գիտեք, որ դուք կրկին ու կրկին ունենալու եք նույն զրույցը և դա ձեզ հուսահատեցնում է:

Այս տեսակ դեպքերի մեծ մասում ձեր երկուսի միջև խնդիրը կայանում է ոչ թե նրանում, որ ձեր անհատականություններն անհամատեղելի են, կամ որ ձեր մայրը հակված է ձեզ մեղադրելուն, այլ որ ձեր շփումը կաղապարվել է: Դուք լռվել եք ձեր դերերի մեջ՝ նա անընդհատ քննադատող մայրն է, իսկ դուք անուղղելի զավակն եք: Ձեզնից ոչ մեկի համար էլ դա հաճելի չէ, սակայն դուք ելք չեք տեսնում:

Ելքն այն է, որ դուք ըմբռնեք, որ ընկել եք ձևավորված ակոսի մեջ, բայց դուք կարող եք փոխել վիճակը: Չի՞շեք, որ ձեր մայրը քարացած կամ անփոփոխելի չէ: Նա բարդ, բազմակողմանի անձնավորություն է: Մտածեք, թե ինչ կարող եք անել կամ ասել ի հայտ բերելու համար ձեր մոր մյուս կողմերը և դրանից հետո այնպես վարվեք, կարծես խոսում եք նրա հենց այդ կողմերի հետ: Ճիշտ այնպես, ինչպես նա հակված է

ձեզ վրա ճնշում բանեցնելուն, նույն կերպ էլ ցանկանում է հոգ տանել իր գավակի մասին: Ինչպե՞ս դուք կարող եք փոփոխել ձեր ասելիքը կամ ձեր ձայնի երանգը՝ ձեր մոր մոտ իր գավակի մասին հոգ տանելու զգացմունքին դիմելու միջոցով: Այդպես անելով, դուք նրան օգնում եք անցնելու մեկ այլ դերի՝ հոգատար մոր դերակատարման, որը ձգտում է այդտեղ լինել հանուն իր երեխայի:

Ձեր առաջին արձագանքը կարող է լինել ընդվզումը. «Բայց դա իրատեսական չէ: Դա այն չէ, ինչ իրականում ես զգում եմ»: Ինչու՞ դուք պետք է փոխեք ձեր սեփական վարքագիծը ձեր մոր ինքնության մեկ այլ կողմը երևան հանելու համար և ինչու՞ պետք է մեծահոգի լինեք, երբ իրականում զայրացած եք: Այսպիսի մոտեցումը գալիս է այն սխալ մտայնությունից, թե մենք պետք է արձագանքենք մեր ներքին էությանը համապատասխան: Սակայն մենք մշտապես փոխվում ենք: Պե՞տք է արդյոք գործենք տվյալ պահից ելնելով, թե՞ այնպես, որ մեր առաջ բացվի հնարավորությունների լայն շրջանակ:

Գոյություն չունի մեկ իսկական ինքնություն, որը պետք է բացահայտել՝ լինի դա մեր մեջ, թե ուրիշների: Հոգեբան և փիլիսոփա Վիլիամ Ջեյմսը (1842-1910թթ.) գրել է. «Մարդն ունի այնքան սոցիալական ինքնություններ, որքան որ կան նրան ճանաչող մարդիկ»: Սա զարմանլիորեն կոնֆուցիական պնդում է: Մեզնից յուրաքանչյուրն ունի անհամար դերեր, որոնք հաճախ իրար հակասում են, սակայն չկա մի ընդհանուր կանոն, որը մեզ թելադրի, թե ինչպես կողմնորոշվել այդ ամենում: Միայն ծիսակատարություններին հետևելը կարող է մեզ օգնել այդ հարցում:

Ոչ թե արարողություններն, այլ մեր կաղապարված վարքագիծն ու մեքենայական սովորություններն են իրականում թելադրում մեր կյանքը և խոչընդոտում ուրիշ մարդկանց մասին հոգատար լինելուն: Սակայն այլակերպական ծեսերով այդ կաղապարները կոտրելով, մենք ստանում ենք մեր շրջապատի հանդեպ լավ վերաբերվելու ուղիների զգացողություն: Սա է կարևորը: Դա կոչվում է «*բեն*», կամ առաքինության զգայունակություն:

Առաքինության կարևորությունը

Կոնֆուցիոսի աշակերտները հաճախ խնդրում էին նրան սահմանել առաքինության հասկացությունը: Կոնֆուցիոսը նրանցից ամեն մեկին, ամեն անգամ տարբեր պատասխաններ էր տալիս՝ ելնելով տվյալ իրավիճակից: Այդպես էր, քանի որ կոնֆուցիական առաքինությունը այնպիսի մի բան չէ, որ հնարավոր լինի սահմանել

վերացականորեն: Դա ուրիշներին դրականորեն արձագանքելու կարողությունն է: Դա մի զգայունակության զարգացում է, որը ձեզ հնարավորություն է ընձեռում վարվել այնպես, ինչպես որ լավ է ձեր շրջապատում եղած մարդկանց համար, և՛ երևան հանել այդ մարդկանց լավագույն կողմերը:

Այն ամենն ինչ մենք անում ենք կամ առաքինության դրսևորում է, կամ շեղում է առաքինությունից: Դուք հավանաբար նկատած կլինեք, թե ինչպես է փոխվում սենյակի մթնոլորտը, երբ մեկը ներխուժում է այդտեղ: Սակայն դուք երևի չեք նկատել, թե ինչպես է փողոցում պատահական անցորդի խոժոռ հայացքն ազդում ձեզ վրա: Այդ անցողիկ մոայլությունը կարող է ենթազիտակցաբար ազդել ձեր տրամադրության վրա և առաջ բերել զգացմունքների մի ամբողջ շարք: Օրվա ընթացքում դուք միակ մարդը չեք, որ ազդեցություն է կրում այդ անցողիկ մոայլությունից: Ձեզ հետ շփվող մյուս մարդիկ ևս կրում են այդ ազդեցությունը, քանի որ առնչվում են ձեզ հետ:

Հասկանալու համար, թե որքանով ենք մենք ազդում ուրիշների վրա, փորձեք վերանայել ձեր վարքագծի մի մասը: Տեսեք ինչ կլինի, եթե դուք սևեռուն նայեք ձեր լավագույն ընկերոջը, վերելակում ավելորդ ջերմությամբ ողջունեք ձեր կազմակերպության լրակյաց ղեկավարին, կամ ձեր պայուսակը պիկ ժամին դնեք մետրոյում ձեր կողքին նոր ազատվող նստատեղին: Ապա փորձեք այլ կերպ վարվել՝ կողմնակի անձի համար բացված դուռը պահեք, հաղորդագրություն ուղարկեք ձեր ընկերոջը, որը խնդիրներ ունի շփման հարցերում, ծեր տատիկին զգուշորեն օգնեք անցնել սառույցի վրայով: Ուշադրություն դարձրեք, թե այդ փոփոխություններն ինչպես են ազդում ձեզ վրա և ձեր շուրջը եղածների վրա:

Կոնֆուցիոսը չէր սահմանում առաքինությունը: Նա ուզում էր, որ իր աշակերտներն իմանան, որ առաքինությունը պետք է զգալ բոլոր, անդադար փոփոխվող իրավիճակներում, որպեսզի հասկանանք, թե ինչ է նշանակում դրա արտահայտումը: Մենք բոլորս էլ դա զգացել ենք և եթե ընդունում ենք դա, ապա կարող ենք այն ավելի զարգացնել:

Առաքինության արտահայտումը

Ինչպե՞ս եք օգնում ձեր ընկերոջը, որը նեղ վիճակում է:

Շատ բարոյագետների համար սա հավանաբար կարևոր հարց չի թվա: Նրանք հակված են կենտրոնանալու համընդհանուր խնդիրների վրա, որոնք կարելի է

իրատեստրեն հաշվարկել: Նրանք հաճախ ընտրում են երկաթուղային սայլակի հետ կապված գիտափորձի նման օրինակներ, որը հիշատակված է մեր գրքի 1-ին բաժնում: Դրանք ամբողջովին վերացած են առօրյա կյանքի բարդ խճճվածությունից և մտացածին գիտափորձեր են, որոնց միակ նպատակը իրատեսական հաշվարկների միջոցով հստակ ձևակերպված խնդրի լուծումն է: Իր պարզագույն տարբերակով սայլակի գիտափորձը տեղ չի թողնում նրբերանգների համար, օրինակ՝ ինչ կերպ կփոխվի ձեր որոշումը, եթե հինգ անձանցից մեկը լինի ձեր մայրը, կամ՝ այդ հինգը լինեն երեխաներ: Այդպիսի բարոյագետները կպնդեն, թե նման գործոնները եթե ազդեն ձեր որոշման վրա, ապա դուք, ըստ էության, չեք լինի ռացիոնալ՝ զգացմունքները կստվերեն ձեր բարոյագիտական որոշումները:

Գերմանացի փիլիսոփա Էմանուել Կանթը (1724-1804թթ.) մտածում էր հենց այդպես: Նա պնդում էր, որ անկախ իրավիճակից, դուք պետք է գործեք այնպես, կարծես ձեր գործողությունը դառնալու է ցանկացած իրավիճակում ցանկացած անձի համար համընդհանուր կանոն:

Լուսաբանելու համար դա, Կանթն առաջադրում էր հետևյալ մտավոր գիտափորձը՝ պատկերացրեք, որ մի անմեղ մարդ թաքնվում է ձեր տանը: Մարդասպանը, որն ուզում է նրան սպանել, թաքնում է ձեր դուռն ու հարցնում է, թե այդ մարդը ձեր տանն է: Ինչ պետք է դուք անեք՝ ստեք, անմեղ մարդուն փրկելու համար, թե՞ ասեք ճշմարտությունը:

Կանթի հայտնի պատասխանն այն է, որ դուք միշտ պետք է ասեք ճիշտը, քանի որ չստելու պարտականությունը չի կարող փոփոխվել իրավիճակներից ելնելով: Այս մտավոր փորձի իմաստն այն է, որ ցույց տրվի, թե իրավիճակի համատեքստը կարևոր չէ: Անգամ նման ակնհայտ իրավիճակում, երբ ցանկացած մարդ սուտ կասեր (ինչպես որ ընդունում էր անգամ ինքը՝ Կանթը), այդպես անելը սխալ է:

Կանթյան տեսանկյունից, այն հարցը, թե ինչպես օգնել նեղության մեջ հայտնված ընկերոջը, չի համարվի օգտակար սկզբնակետ բարոյագիտական խորհրդածությունների համար: Այն ընդգրկում է չափից շատ խառնիճաղանջ հարցեր՝ ձեր ընկերոջ խնդիրների բարդությունը, որքանով է նա խոցելի, ուրիշ ով է աջակցում նրան, ճգնաժամեր հաղթահարելու նրա ունեցած փորձը, իրավիճակում ներգրավված բոլոր անձանց զգացմունքների բախումը:

Այնուհանդերձ, Կոնֆուցիոսի համար նեղության մեջ հայտնված ընկերոջ դեպքը հենց այն օրինակն է, որը մեզ մղում է բարոյական վարքագծի մասին մտածելուն: Խոսքը միայն այն մասին չէ, որ Կոնֆուցիոսը կասեր, թե դուք իհարկե պետք է ստեք անմեղ

մարդուն փրկելու համար, քանի որ դուք պետք է մտածեք ողջ իրադրության մասին, այլ ոչ թե սոսկ՝ «Ստելը սխալ է» համընդհանուր պարտականության մասին: Նա հավանաբար կմտածեր, որ տվյալ իրավիճակը բոլոր բաղադրյալ տարրերից զրկելով, Կանթն իր մտավոր գիտափորձը դարձրել է հիմնավորապես անօգուտ:

Մեզ առաջնորդելու համար վերացական, համընդհանուր կանոններ ստեղծելու փորձերը, ոչ միայն անհարկի են, այլև՝ վտանգավոր: Դա թույլ չի տալիս մեզ սովորել, թե ինչպես է պետք վարվել իրավիճակային բարդությունների պայմաններում: Դա խանգարում է առաքինությունն արտահայտելու մասին մեր ըմբռնումներին:

Կոնֆուցիոսն ամենայն հավանականությամբ մեզ կպարզաբաներ, որ նեղության մեջ հայտնված ընկերոջն օգնելու համար մեր միակ անելիքն իրավիճակին նրբազգացորեն մոտենալն է, որպեսզի հասկանանք, թե որոնք են մեր ընկերոջ իրական խնդիրները: Յուրաքանչյուր իրավիճակ եզակի է և այն փոփոխվում է ամեն պահի: Փոփոխությունները կախված են շատ հանգամանքներից՝ սկսած նրանից, թե անցյալ գիշերը ձեր ընկերը կարողացել է արդյոք բավարար չափով քնել, և վերջացրած նրանով, թե ինչպես էք դուք արձագանքում նրա խնդիրների մասին լսելիս: Խնդրին առաքինությամբ արձագանքելու համար կարևոր են իրավիճակի ձեր ընկալումը, մեծ պատկերն ամբողջությամբ տեսնելու ձեր կարողությունը, ձեր ընկերոջը տվյալ պահին առկա իրավիճակին հանգեցրած բարդ գործոնները հասկանալու ընդունակությունը: Դուք այդպիսով կպարզեք, թե ինչի կարիք ունի ձեր ընկերը տվյալ իրավիճակում՝ մարդու, ով առավել ակտիվ կմիջամտի խնդրին («Դու պետք է ինքդ քեզ հավաքես»), թե հանդարտ, կարեկցող սրտակից մարդու («Իսկապես, ամեն ինչ բարդ է»), կամ գուցե ավելի ճիշտ կլինի, եթե դուք առանց որևէ խոսքի նրա համար մի բաժակ թեյ պատրաստեք, կամ գուցե առաջարկեք նրա փոխարեն իր հագուստը ստանալ քիմմաքրումից:

Մեզնից շատերն այս ամենի մասին մասամբ տեղյակ են: Մակայն կոնֆուցիականության տեսանկյունից մենք այդ ամենը կարող ենք ավելի լավ անել: Մենք կարող ենք հասկանալ, որ չկան այնպիսի կանոններ, որ մեզ թելադրեն մեր ճշգրիտ անելիքը, երբ մենք գտնվում ենք խառնիճաղանջ աշխարհում՝ անհամար դերերի, զգացմունքների և իրավիճակների հորձանուտում: Միակ կանոնը առաքինությունն է: Կոնֆուցիոսի համար բարոյական մարդ դառնալու միակ ուղին առաքինության մշակումն ու դրսևորումն է:

Ծեսերի ստեղծումն ու կատարելագործումը

Գոյություն ունի Կոնֆուցիոսի, որպես խիստ ավանդապաշտ մարդու կարծրատիպ, որն իր հետևորդներին հորդորում էր իրենց կյանքն անցկացնել սոցիալական սովորույթներին հետևելով և համապատասխան դերեր կատարելով: Մակայն հիմա պետք է որ արդեն պարզ լինի, որ նա սովորեցնում էր դրա հակառակը: Հետևելով ծեսերին և հասկանալով առաքինության իմաստը, մենք ձեռք ենք բերում կոշտության ճիշտ հակառակ հատկանիշները: Ծեսերը ոչ միայն օգնում են մեզ խուսափելու մեկ դերի մեջ լրվելու վտանգից, այլև սովորեցնում են երբ և ինչպես ստեղծել կամ փոփոխել դրանք:

«Նախորոշումից ծագող էությունը» աշխատությունը փաստորեն սովորեցնում է մեզ, որ ծեսերը ծագել են հենց այդ եղանակով: Մարդկային քաղաքակրթության վաղ շրջանում, միմյանց հետ մոլեգին ու բացասական բախումների պայմաններում, մարդիկ հաճախ բարեհաջող կերպով էին լուծում իրենց հարցերը: (Պատկերացրեք օրինակ այնպիսի պարզ բաներ, ինչպիսիք են՝ փոխանակ մի բան խնդրելու, ուղղակի վերցնում ենք, կամ փոխանակ ընկերոջ հանդեպ ուշադիր լինելուն, նրան օգնելն անտեսում ենք): Մարդիկ նկատում էին այդպիսի իրավիճակների դրական կողմերը և կրկնում էին դրանք, ինչի շնորհիվ, ի վերջո, դրանք դառնում էին ծեսեր: Ժամանակի ընթացքում, մարդիկ ստեղծեցին ծեսերի խաղացանկ, որը նրանց օգնում էր միմյանց նկատմամբ լավ վերաբերվել և սերունդներին նույնպես սովորեցնել նույն բանն անելը:

Մենք նույնպես ստեղծում և կատարելագործում ենք ծեսերը: Պատկերացրեք, որ տուն եք մտնում և տեսնում եք, որ ձեր կինը մտահոգ տեսք ունի: Նախկինում, երբ դուք նրան տեսնում էիք այդ վիճակում, նստում էիք կողքին և քաջալերում նրան, որ պատմի, թե ինչ է պատահել: Նման դեպքերում նրան խոսելու հնարավորություն տալը դառնում է հաստատված ծես:

Մակայն կոնֆուցիականության մոտեցումը կարևորում է հատկապես լրացուցիչ հանգամանքները՝ այսինքն սովյալ կոնկրետ իրավիճակում և այդ պահին, ինչ տեսակ ուշադրության կարիք ունի ձեր կինը: Դա կարող է պահանջել սովյալ դեպքում բոլորովին այլ մոտեցում. օրինակ լռությամբ նրան գրկելը: Գուցե հենց դա է իրեն պետք այդ պահին, այսինքն՝ ձեր հանդարտեցնող ուշադրությունը և ներկայությունը: Եթե դուք այդպես վարվեք, դրանով կստեղծեք նոր ծես: Դուք մտածված կերպով ինչ-որ նոր բան եք անում, ելնելով նախկինում ձեր կողմից օգտագործված ծեսերի իմացությունից, ձեր կնոջը ճանաչելուց և սովյալ իրավիճակի ձեր գնահատականից: Եթե այդպիսի վարքագիծն օգնի, ապա ձեր կինն իր հերթին կարձագանքի այլ կերպ և

դա աստիճանաբար կդառնա ծես ձեր միջև: Այսպիսով դուք փոփոխած կլինեք նախկին ծեսերը և կստեղծեք նորը: Եվ այդպես անելով, դուք ձեր երկուսի համար ստեղծած կլինեք նոր իրականություն, ուր ձեր կապը կլինի նախկինից ավելի լավը:

* * *

Եթե մեզ հաջողվի շարունակաբար դրսևորել առաքինի վարքագիծ, ապա ի՞նչ կշահենք մենք դրանից: Ժամանակ առ ժամանակ Կոնֆուցիոսի աշակերտները նրան նման հարցեր էին տալիս: Աշակերտները փաստորեն ուզում էին իմանալ, թե Կոնֆուցիոսի կարծիքով, արժե՞ արդյոք ուրիշների համար լավ բաներ անելը և որքանով է դա փոխհատուցվում մահվանից հետո: Կոնֆուցիոսի պատասխանը պարզ էր.

«Դուք չեք հասկանում կյանքը՝ ինչպե՞ս կարող եք հասկանալ մահը»:

Կոնֆուցիոսի պատասխանը չէր հուշում՝ պե՞տք է արդյոք մենք հավատանք, թե՞ չհավատանք հետմահու կյանքին: Նա ավելի շուտ շեշտում էր, որ մենք պետք է կենտրոնանանք այն բանի վրա, թե ի՞նչ կարող ենք անել ներկա պահին և պարագայում՝ մեր շրջապատի մարդկանց մոտ լավագույն կողմերն ի հայտ բերելու համար:

Թեև Կոնֆուցիոսը չէր կենտրոնանում մարդու անձնական երջանկության վրա, նրան այնուհանդերձ շատ լավ հայտնի էր երջանկության այն խոր զգացումը, որը գալիս է ավելի լավ մարդկային էակ դառնալու ձգտումից: Երբ Կոնֆուցիոսին խնդրեցին նկարագրել իրեն, նա պատասխանեց.

«Նա է մարդը, ով այնքան տարված է իր գործով, որ մոռանում է ուտելը, ով այնքան ուրախ է, որ մոռանում է մտահոգվելը, ով ծերանում է, առանց զգալու ժամանակի ընթացքը»:

Մեզ կատարելագործելով ստեղծենք ավելի լավ աշխարհ

«Հաղթահարելով ինքն իրեն և դիմելով ծեսերին մարդը դառնում է առաքինի»:

Հիշենք «խնդրում եմ – շնորհակալություն» ծեսի պատմությունը: Այն, ինչ քանի դար առաջ թվում էր փոքրիկ փոփոխություն, վերջ ի վերջո դարձավ ավելի մեծ ամբողջության մասնիկ: Սկզբնավորվեց մի նոր աշխարհ, ուր մարդիկ կարող էին պատկերացնել, թե ինչպես կլինի եթե բոլորը միմյանց վերաբերվեն որպես

հավասարը հավասարի և նրանք միաժամանակ կարող էին նաև անմիջականորեն զգալ, թե ինչպես է դա լինում իրականում: Ժամանակի ընթացքում մեր առօրյան վերածվեց այնպիսի հասարակության, ուր մարդկանց հավասարության մասին համոզմունքը դարձել է տիրապետող:

Մենք հակված ենք մտածելու, որ աշխարհը փոխելու համար մենք պետք է մտածենք մեծ բաների մասին: Կոնֆուցիոսը չէր առարկի այդ պնդման դեմ, բայց նա ամենայն հավանականությամբ, նաև կասեր. «Մի անտեսեք մանրուքները»: Մի մոռացեք, «խնդրեմ»-ները և «շնորհակալություն»-ները: Փոփոխությունը տեղի չի ունենա, քանի դեռ մարդիկ չեն փոխել իրենց վարքագիծը և նրանք չեն փոխի իրենց վարքագիծը, քանի դեռ չեն սկսել մանրուքներից:

Կոնֆուցիոսը սովորեցնում էր, որ մենք կարող ենք զարգացնել առաքինությունը միայն ծեսերի միջոցով: Այնուհանդերձ, մեր կյանքն առաքինի կարող ենք դարձնել, երբ կարողություն ձեռք բերենք հասկանալու, թե երբ պետք է կիրառել ծեսերը և ինչպես փոփոխել դրանք: Մա կարող է թվալ մի փակ օղակ, և իրականում այդպես էլ կա: Այդ շրջանաձև մտահայեցողությունը նրա ուսմունքի խորիմաստության բաղադրիչն է: Չկա որևէ բարոյագիտական կամ բարոյական համակարգ, որը դուրս է կանգնած մարդկային կյանքի հանգամանքներից և բարդություններից: Մեզ տրված է այս խառնիճադանջ աշխարհը, ուր գտնվում ենք և որտեղ մենք պարտավոր ենք ապրել, աշխատել և ինքներս մեզ կատարելագործել: Այս պարզ այլակերպային ծեսերի շնորհիվ է, որ կարողանում ենք նորովի պատկերացնել իրականությունը և ժամանակի ընթացքում կառուցել նոր աշխարհ: Միայն առօրյայի միջոցով մենք կարող ենք կառուցել իսկապես հոյակապ աշխարհներ:

4. Որոշումների մասին. Մեն-Ցզին և աշխարհի քմահաճությունը

Պատկերացրեք, որ դուք ծրագիր եք մշակում ձեր կյանքի նոր մեկնարկի համար: Դուք կարող եք լինել համալսարանի հավակնոտ շրջանավարտ, որ նոր է աշխատանքի անցնում, կամ միջին տարիքի ճգնաժամի մեջ լինեք՝ անձնապես և մասնագիտական առումով: Կամ գուցե դուք ջանում եք որոշում կայացնել ձեր ընկերուհու հետ ամուսնանալու մասին կամ գուցե դուք ձեր կնոջ հետ ուզում եք երեխա ունենալ, սակայն չգիտեք ինչպես երեխա պահելը համատեղել ձեր երկուսի խստապահանջ աշխատանքային գործունեության հետ: Իսկ հետո պատկերացրեք, որ անցնելով ձեր

ծրագրի կատարմանը, սկսում էք անհաջողություններ կրել մեկը մյուսի հետևից՝ աշխատանք որոնելիս ձեր տվյալներն էք ուղարկում տասնյակ տեղեր և՝ ոչ մի հաջողություն: Ձեր ընկերուհին ի վերջո որոշում է, որ չի ցանկանում ամուսնանալ ձեզ հետ և կապերը խզում է: Ձեր կինը երեխա է ունենում, որը ծնվում է լուրջ առողջական խնդիրներով, ուստի կարիք է առաջանում երեխային ապահովել մշտական հոգատար խնամքով: Չնայած ձեր բոլոր ծրագրերին, դուք հանդիպում էք անակնկալ խոչընդոտների և դա ուժգին հարված է հասցնում ձեզ:

Փիլիսոփաներից մեկն իր կյանքում այդ ամենին շատ նման ապրումներ է ունեցել: Ք.ա. 4-րդ դարի վերջին Չինաստանում հակամարտությունների մի ժամանակաշրջան էր, որն այժմ հայտնի է «Պատերազմող պետությունների շրջան» անվամբ: Մեն-Ցզիի կարծիքով այդ ժամանակը պահանջում էր նոր կոնֆուցիական ուսմունքով առաջնորդվող արքայատոհմ: Չնայած իր մեծ տարիքին՝ Մեն-Ցզին սկսեց ճամփորդել երկրից երկիր և գրուցել տեղական կառավարիչների հետ, հույս ունենալով, որ նրանցից որևէ մեկին համոզի իրեն նշանակել խորհրդական և հետևելով իր ուսմունքին կյանքի կոչի այս փիլիսոփայությունը:

Շատ տարիներ անց, Չի թագավորության կառավարիչը Մեն-Ցզիին նշանակեց կարևոր նախարարական պաշտոնի և նրան ապահովեց մեծ լսարանով: Թվում էր, թե այն ամենն, ինչին ձեր փիլիսոփան նվիրել էր իր կյանքը, իրականանալու վրա էր: Նա նշանակվել էր բարի թագավորի խորհրդական, որը թույլ կտար իրեն մի նոր ու խաղաղ դարաշրջան բացել:

Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ Չիի թագավորը հետաքրքրված չէ փիլիսոփայի ուսմունքով: Երբ թագավորը պատերազմ սկսեց հարևան պետության դեմ, խորամանկություն արեց, և այնպես ներկայացրեց, թե պատերազմն իբր Մեն-Ցզիի գաղափարն էր: Դրանից հետո վհատված փիլիսոփան հասկացավ, որ այդտեղ այլևս անելիք չունեի: Թագավորը նրան օգտագործել էր իր բռնի քայլը առաքինի ձևացնելու համար և միտք չունեի Մեն-Ցզիի խորհրդին հետևելու: Նրա համար արդեն շատ ուշ էր այլ տեղ գնալու համար: Մեն-Ցզին որոշեց այլևս երբեք չլինել մեծամեծերի խորհրդական: Նա լքեց Չին և տուն վերադարձավ:

Մեն-Ցզին հայտնվեց մարդկային բնորոշ մի երկրնտրանքի առջև: Կրել էր մի ցնցող հարված, որը ոչնչացրել էր իր խնամքով կառուցված ծրագրերը: Իր մեջ առաջացավ ճակատագրի դեմ մի մեծ բողոք: Նա հանդիմանեց նախախնամությանը:

Սակայն այս փորձանքը մեծապես ազդեց նրա փիլիսոփայության վրա: Մեն-Յզին ըմբռնեց, որ մեր կյանքը ծրագրելիս մեզ ճիշտ թվացող բաները, տարօրինակորեն հաճախ նաև խոչընդոտ են հանդիսանում:

Մեր ապրելակերպը և որոշումների կայացման ձևը կախված է մեր աշխարհայացքից: Կամ կարծում ենք, որ աշխարհը կայուն և տրամաբանական է, կամ Մեն-Յզիի նման իր դառը փորձից ելնելով, կարծում ենք, որ աշխարհը անկանխատեսելի է և քմահաճ: Իսկ ինչպե՞ս կարող ենք լավ ապրել, եթե հրաժարվենք մեր այն պատկերացումից, որ աշխարհը կանոնակարգված է և արդար, կամ այն համոզմունքից, որ մեր կյանքը ճիշտ ծրագրելով կարող ենք հասնել հաջողության: Ինչպե՞ս կարող ենք որևէ ծրագիր կազմել կամ որևէ որոշում կայացնել, եթե ապրում ենք քմահաճ աշխարհում:

Տրամաբանական և քմահաճ աշխարհները

Երբ ծրագրում ենք մեր ապագան, մենք հակված ենք ընդունելու, որ ապագան կանխատեսելի է: Մենք իհարկե, հաշվի ենք առնում, որ կյանքը կարող է մասամբ փոխվել և, որ ոչինչ միանշանակ չէ: Այնուհանդերձ, մենք հաճախ անակնկալի ենք գալիս, երբ մեր սպասելիքները չեն իրականանում: Դա տեղի է ունենում մի պարզ պատճառով՝ երբ խոսքը վերաբերում է մեր ապրելակերպին, մենք հակված ենք համարել աշխարհը տրամաբանական ու որոշ կայուն գործոններով կարգավորված, և հարմարեցնում ենք մեր վարմունքն այդ պատկերացումներին, որն իր հերթին անշուշտ ազդում է մեր որոշումների վրա:

Մեն-Յզիի ժամանակակիցներից մեկը՝ Մո-Յզին նման աշխարհայացքի կողմնակիցներից էր: Նա խոնարհ ծագում ուներ, և իր կյանքի ճանապարհով առաջադիմել էր իր սեփական ուժերով: Ժամանակի ընթացքում, Մո-Յզին հիմնեց մի համախմբված կրոնական համայնք: Իր փիլիսոփայական աշխատություններում ներկայացրեց արդար հասարակության մասին իր պատկերացումները, ուր ջանասիրությամբ աշխատող ամեն մարդ կարող էր հասնել բարեկեցության:

Նա Կոնֆուցիոսի նման հավատում էր, որ հասարակարգը ձախողվել էր, քանզի չէր ապահովում մարդկանց զարգացման անհրաժեշտ պայմաններ: Նույնպես էլ հավատում էր, որ մարդկանց պետք է քաջալերել ավելի բարոյական ապրելուն: Սակայն, ի տարբերություն կոնֆուցիականների, Մո-Յզին և նրա հետևորդները (մոխսոները) չէին հավատում, թե ձեռները կարող են լինել մարդկանց կատարելագործման միջոց: Ընդհակառակը, մերժում էին ձեռները, դրանք համարելով

անիմաստ և կարծրատիպային բաներ. մի խոսքով, ժամանակի կորուստ, որը ոչ միայն չի օգնում մարդկանց, այլ շեղում է նրանց իսկապես կարևոր բաներից: Իսկ որպես իսկապես կարևոր բան, նրանք համարում էին անկեղծ հավատը՝ տվյալ դեպքում հավատն առ Երկինք կամ «Թիանի»՝ այսինքն աստվածության հանդեպ, որն, ըստ իրենց համոզման, ստեղծել է աշխարհը:

Մո-Ցզիի և նրա հետևորդների համար Երկինքը բարոյական աստվածություն էր, որը հստակ ուղենիշներ էր սահմանել ճիշտ ու սխալի համար: Մարդիկ պետք է հետևեին այդ ուղենիշներին արդար կյանք ապրելու համար: Եթե նրանք այդպես վարվեին, ապա վարձահատույց կլինեին, հակառակ դեպքում՝ կպատժվեին: Մո-Ցին գտնում էր, որ մարդիկ թերանում են այդ ուղենիշներին հետևելու հարցում և դա տանում էր բարոյագրկման, հասարակության քայքայման և քաղաքական խառնակությունների: Մոխսոները հասարակության վերակառուցումը պատկերացնում էին «Թիանի» բարոյական նորմերի միջոցով: Մո-Ցզիի կարծիքով, մարդկանց պետք է սովորեցնել, որ աշխարհը ղեկավարվում է բարոյական արդար նորմերով, քանի որ այս հավատով նրանք հակված կլինեն բարոյական ապրել, որը, իր հերթին, կհանգեցնի ավելի լավ հասարակության ստեղծմանը: Մոխսոները շեշտում էին անկեղծ հավատի դերը, կասկածանքով էին վերաբերվում ծեսերին, նվիրված էին այն գաղափարին, որ բարի աստվածության ստեղծած աշխարհը, տրամաբանական և կախատեսելի է: Այս դիրքորոշմամբ նրանք շատ նման էին վաղ բողոքականներին:

Բողոքականների հայացքները մեծ ազդեցություն են ունեցել ժամանակակից աշխարհում տարածված պատկերացումների վրա: Մենք կարող ենք հավատալ կամ չհավատալ աստծո գոյությանը, սակայն դեռևս հավատում ենք նույն հիմնարար գաղափարին՝ մենք կայուն էակներ ենք և ապրում ենք կայուն աշխարհում: Մենք պետք է գործենք բանական ընտրության հիման վրա, հաշվարկելով, թե ինչն է մեզ օգուտ և ինչը՝ վնաս: Եթե մենք խորամուխ լինենք ինքներս մեր մեջ, կբացահայտենք, թե ով ենք մենք, ծրագրեր կմշակենք մեր զարգացման համար և ջանք կթափենք այդ ծրագրերի իրագործման համար, հարկ եղածի պես հաջողություն կունենանք և կբարգավաճենք: Կարճ ասած, մենք մոխսոներ ենք:

Ավելին, Կոնֆուցիոսի համար առաքինությունը չի կարող սահմանվել վերացականորեն, այլ պետք է ընկալվի յուրովի՝ կայացած իրավիճակին համապատասխան, մինչդեռ Մո-Ցզիի տեսակետը լիովին հստակ է՝ առաքինությունն այն է, ինչը օգտավետ է մարդկանց մեծամասնության համար: Նա պնդում էր, որ մարդիկ չպետք է ունենան առանձնահատուկ վերաբերմունք մերձավորների նկատմամբ, քանի որ սերը տարբեր աստիճաններ չունի: Ավելի շուտ, տղամարդիկ ու

կանայք պետք է ձգտեն հոգ տանել բոլորի համար հավասարապես: Չորս դար հետո Հիսուսը նմանապես քարոզում էր հարևանի և թշնամու հանդեպ սիրո, և մյուս այսը շրջելու առաքիլության մասին: Մեր օրերում ևս, մեզ համար խրախուսվում է բարեգործությունը այլ մարդկանց՝ մանավանդ կարիքավորներին օգնելու պատրաստակամությունը:

Մո-Ցզին իհարկե ընդունում էր, որ մարդիկ բնագոյաբար չեն գործում ըստ բարոյականության օրենքների, որովհետև զգացմունքներն ու եսասիրական ցանկությունները խանգարում են իրենց: Նա գտնում էր, որ հասարակությունը պետք է կարգավորված ձևով ուղղորդի մարդկանց դեպի ճիշտ վարքագիծ: Լավ արարքների համար հասարակական խթանների շարքում կարող են լինել հատուցման տարբեր ձևեր (հաջողության հասնելը, փողը, հոշակը), իսկ վատ արարքների դեպքում, ուղղորդող դեր են կատարում պատիժները (ձախողում, պաշտոնանկություն, տուգանքներ): Եթե մարդիկ վստահ լինեին, որ իրենք ապրում են այնպիսի աշխարհում, ուր լավն ու վատը հստակ սահմանված են և ուր ջանասեր աշխատանքը գնահատվում է և չարը պատժվում, ապա նրանք չէին ենթարկվի իրենց ստոր զգացմունքներին, այլ կձգտեն դեպի բարի գործեր: Մո-Ցզին վստահ էր, որ ճիշտ համակարգ ձևավորելու արդյունքում կստացվի այնպիսի հասարակություն, որը բոլորին օգուտ կբերի՝ մի աշխարհ, ուր իշխում է այն, ինչը մենք անվանում ենք «համընդհանուր հոգատարություն»:

* * *

Մեն-Ցզին կտրականապես մերժում էր Մո-Ցզիի գաղափարները: Առաջին հայացքից, նրա դիրքորոշումը կարող է անհասկանալի թվալ, ինչն ընդհանուր կարող է առարկելի լինի արդար աշխարհի գաղափարը, ուր ջանասեր աշխատանքը բերում է բարեկեցություն, ուր կան լավի ու վատի հիմնավոր չափանիշներ, և ուր բոլորի մասին հոգ են տանում հավասարության սկզբունքով:

Սակայն Մեն-Ցզիի աշխարհայացքը բոլորովին այլ էր և արմատավորված էր կոնֆուցիական ուսմունքում: Աշխարհը համարում էր քմահաճ: Ջանասեր աշխատանքը կարող է և չբերի բարեկեցություն: Վատ գործերը կարող է և չպատժվեն: Գոյություն չունի որևէ երաշխիք որևէ բանի նկատմամբ՝ չկա աշխարհի համապարփակ տրամաբանություն, որի վրա կարելի է հենվել: Ընդհակառակը, Մեն-Ցզին գտնում էր, որ աշխարհը տրոհված է հավերժ անկարգության մեջ և կարիք ունի մշտական աշխատանքի: Եվ միայն այն դեպքում, երբ մենք կհասկանանք, որ ոչինչ

կայուն չէ, ի վիճակի կլինենք որոշումներ կայացնել և մեր կյանքն ապրել առավել լիարժեք կերպով:

Սա անհանգստացնող գաղափար է, և մենք գիտենք, որ անգամ Մեն-Ցզին ինքը դժվարությամբ է հասել այս համոզմանը: Նա իրականում այն հազվագյուտ փիլիսոփաներից է, ում կյանքի ու գործունեության մասին համեմատաբար տեղյակ ենք: «Մեն-Ցզի» գիրքը, որը նրա մահվանից հետո շարադրվեց իր ուսանողների կողմից, ամփոփելով իրենց ուսուցչի փիլիսոփայական ուսմունքը, լի է մանրակրկիտ պատմություններով, երկխոսություններով և պատումներով, որոնք Մեն-Ցզիին ներկայացնում են որպես սովորական մահկանացու: Հենց դա էլ գրքի շարադրանքը դարձնում է հմայիչ՝ այն փոխանցում է սխալական մարդկային էակ լինելու զգացումն իր ողջ բարդ խճճվածությամբ հանդերձ: Մեն-Ցզին հանդարտ Բուդդա կամ ինքնագոհ Հիսուս չէ: Ամեննին չլինելով հանգիստ ու մեղմ իմաստուն, նա հանդես է գալիս որպես հրաշալի, աշխույժ, կամային, ինքնահավան և բարդ կերպար՝ մի մարդ, որը պայքար էր մղում հանուն բարու, և ժամանակ առ ժամանակ շեղվում էր իր իսկ սեփական փիլիսոփայության կանոններից:

Ելնելով աշխարհի իր պատկերացումից, ուր ամեն ինչ շարունակապես փոխկապակցված է մարդկային գործունեությունների շնորհիվ, Մեն-Ցզին Մո-Ցզիի գաղափարները համարում էր խիստ վտանգավոր: Նա գտնում էր, որ Մո-Ցզիի գաղափարները չեն կարող ստեղծել համերաշխ և հոգատար աշխարհ: Դրա փոխարեն, այդ գաղափարները կարող են հանգեցնել Պավլոյան տիպի աշխարհի, ուր մարդիկ պարտադրված կլինեն անելու այն, ինչ պարտավոր են անել՝ հատուցման արժանանալու և պատժից խուսափելու համար: Դա փաստորեն կլիներ մի աշխարհ, ուր մարդիկ վարժեցված կլինեին իրենց գործողությունների մասին դատելու գուտ անձնական շահի տեսանկյունից՝ *«Ինչ անես, որ ուզածս ստանաս»*:

Մեն-Ցզին գտնում էր, որ մարդը կարող է բարոյական լինել միայն այն դեպքում, եթե չմտածի, թե գոյություն ունի հատուցումների և պատիժների որևէ համաձայնեցված համակարգ: Ի վերջո, եթե դուք գտնում եք, որ նման համակարգ գոյություն ունի, ապա դուք չեք ձգտի դառնալ ավելի լավ անձնավորություն, այլ կձգտեք գործել այդ համակարգից ձեզ համար օգուտներ քաղելու նպատակով: Ուստի, համընդհանուր հոգատարության կատարյալ աշխարհ ստեղծելու վերաբերյալ Մո-Ցզիի սոցիալական ուսմունքը, որքան էլ զարմանալի լինի, կբերեր հակառակ արդյունքի՝ շահամոլներով լի աշխարհի:

Մեն-Ցզին մտավախություն ուներ, որ մարդկային վարքագիծը նման հաշվարկների միջոցով ձևավորելու փորձերը կարող են ի վերջո մեր մտածողությունը տարանջատել մեր զգացմունքներից: Իրատեսորեն, ինչպե՞ս կարող ենք մենք երբևէ ուրիշի երեխային սիրել նույն կերպ, ինչ մեր սեփական երեխային: Իհարկե մեր զգացմունքները մեր հաշվարկներից տարանջատելը հենց այն էր, ինչին ձգտում էր Մո-Ցզին: Այսինքն, միտքը պետք է մեզ իրատեսորեն, քմահաճություններից ու ցանկություններից զերծ, բարու ու չարի մասին որոշումներ կայացնելու հնարավորություն տա: Սակայն Մեն-Ցզին գտնում էր, որ բարի մարդիկ առանձնանում են մյուսներից հենց նրանով, որ չեն կորցրել իրենց կապը մարդկային զգացմունքների հետ: Ընդհակառակը, նրանք հենվում են իրենց զգացմունքների վրա և դրանք ուշադրությամբ զարգացնում են: Եվ հենց դրանով էին նրանք կողմնորոշվում, թե որն է ցանկացած պահին համապատասխան ճիշտ քայլը, այսինքն՝ ճիշտ որոշումը:

Մո-Ցզիի և Մեն-Ցզիի միջև փիլիսոփայական տարբերություններով, մարդկանց կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ նրանք, ովքեր աշխարհը համարում են տրամաբանական և նրանք, ովքեր համարում են աշխարհը քմահաճ: Մի կողմից, դուք գործ ունեք մի աշխարհի հետ, ուր ձեր գործողությունները պայմանավորվում են համընդհանուր կանոնների հավատի վրա, սակայն, իրականում, ապրում եք մի բոլորովին այլ աշխարհում, ուր ոչ մի բան հուսալի չէ, այնպիսի աշխարհում, ուր մշտապես վերակառուցման կարիք կա՝ քայլ առ քայլ, ձեր անհատական և ձեր շրջապատի ջանքերով:

Ինչպես ենք մենք որոշում կայացնում

Անգամ այսօր, մեր կայացրած որոշումները, թեպետ մենք դա հազիվ թե գիտակցենք, պայմանավորվում են նրանով, թե ինչպիսին ենք մենք տեսնում աշխարհը՝ տրամաբանական թե քմահաճ: Մեծամասամբ, Մո-Ցզիի նման, աշխարհը համարում ենք տրամաբանական: Թեև ըմբռնում ենք, որ հաճախ կյանքը չի զարգանում մեր սպասածի պես, սակայն միաժամանակ հակված ենք այն կարծիքին, որ աշխարհը հետևում է որոշ կանոնների. օրինակ՝ ով շատ է աշխատում հաջողություն կունենա, ով լավ կրթություն է ստանում իր սիրած գործը կգտնի, ով ամուսնանում է իր սիրելիի հետ հավիտյան երջանիկ կլինի:

Սովորաբար որոշումներ կայացնելիս, օգտվում ենք ընդունված երկու մոտեցումներից: Երկուսն էլ հիմնվում են այն գաղափարի վրա, որ աշխարհը որոշ չափով կայուն է և կանխատեսելի:

Մեկը «ռացիոնալ ընտրության» եղանակն է՝ մենք ռացիոնալ էակներ ենք և կարող ենք տրամաբանական որոշումներ կայացնել: Խորանում ենք փաստերի և փաստարկների մեջ, նշում ենք դրական և բացասական կողմերը գնահատում ենք օգուտներն ու վնասները, որպեսզի հասնենք լավագույն արդյունքի: Մենք լավ մտածում ենք, թե որ դասընթացն ընտրենք, համալսարան գնա՞նք, թե՞ ոչ, կամ արդյոք ընդունենք հեռավոր քաղաքում աշխատանքի առաջարկը:

Մյուս տարբերակն այն է, որ նախապատվություն ենք տալիս «ներքին ձայնին», երբ որոնում ենք «ճիշտ» որոշումը՝ ղեկավարվելով մեր ներքին զգացմունքներով: Որոշում ենք ուր գնալ ճաշելու, մեր հաջորդ արձակուրդին ուր ճամփորդել, կամ ո՞ր բազմոցն առնել ճաշասենյակի համար:

Վերջին հաշվով, մեծամասամբ մենք համադրում ենք այդ երկու մոտեցումները որևէ ձևով: Մենք պրպտում ենք հարցը, իսկ հետո անում ենք այն, ինչ մեզ ճիշտ է թվում:

Համոզված լինելով, որ աշխարհը քմահաճ է, Մեն-Ցզին գտնում էր, որ որոշում կայացնելու այդ երկու եղանակն էլ սխալ են: Եթե մենք կարծում ենք, թե կարող ենք որոշում կայացնել բացառապես փաստական հաշվարկների հիման վրա, ըստ մեզ դա կլինի ռացիոնալ որոշում, սակայն այդ որոշումը կարող է շեղված լինի ենթագիտակցական գործոնների ազդեցությամբ: Սա նորություն չէ. որոշումներ կայացնելու վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական փորձեր հաստատում են, որ զգացմունքները հաճախ գերակայում են ռացիոնալ մտքին:

Սակայն դա ամեննին չի նշանակում, թե դրա փոխարեն մենք պետք է միայն ղեկավարվենք ներքին զգացողությամբ, որը սովորաբար շատ չի տարբերվում անսանձ կամ անգամ եսասիրական ցանկություններից և հիմնված չէ ճիշտ անելիքի ընտրության իսկական զգացողության վրա:

Կա նաև երրորդ մոտեցումը: Մենք կարող ենք այնպես հարմարացնել մեր զգացմունքները մեր մտքերին, որպեսզի մեր որոշումները կայացնենք նոր հնարավորություններ բացելով, ոչ թե փակելով: Մենք քարացած աշխարհում չենք ապրում, ուստի չպետք է հրաժարվենք զգացմունքներից, ինչը մեզ հնարավորություն է տալիս ընկալելու մեր իրավիճակի նրբությունները և ճար գտնենք դրանից դուրս գալու համար:

Դուք չեք կարող ձեր քրոջ հետ խաթարված հարաբերությունները կարգավորել մեկ վճռական սրտաբաց գրույցի միջոցով: Դա ավելի շուտ տեղի կունենա նրա հետ յուրաքանչյուր գրույցի ժամանակ ձեր վարքագծի վերաբերյալ կայացրած փոքր որոշումներով, նույնիսկ եթե նա ամեն անգամ վրդովեցնում է ձեզ: Մտածեք ինչ կստացվի, եթե դուք կենտրոնանաք նրա հետ ձեր առօրյա փոխհարաբերության վերլուծության վրա, հաշվառելով բոլոր մանրուքները (ներառյալ ձեր սեփական արարքներին նրա արձագանքները): Ինչպես որ աշխարհը քարացած չէ, նույն կերպ էլ այդ փոխհարաբերությունները քարացած չեն: Եթե դուք դա հասկանաք, ապա կարող եք միաժամանակ փոխել իրավիճակը և հարաբերությունները, ձեր զգացմունքներն այնպես դրսևորելով, որ ձեր բարենպաստ արձագանքը ստեղծի լավ մթնոլորտ:

Այդ մթնոլորտի հնարավոր զարգացման այլընտրանքների առջև մենք միշտ ենք կանգնած: Երբ դուք չեք զանգում ձեր ընկերոջը, հույսը դնելով ձեր ամենամյա հավաքներին նրան տեսնելու վրա, ապա այդպիսով ակտիվ որոշում եք կայացնում չգարգացնել այդ մարդու հետ ձեր ընկերությունը: Չզանգելը ձեր կատարած ընտրությունն է, որը որոշակիորեն կազդի դեպքերի զարգացման վրա: Եթե ձեր ընկերուհին մտածում է ձեզնից բաժանվելու մասին, և դուք վճռականորեն պնդում եք, որ հարցերը լուծվեն հենց հիմա, թեպետ կարող էիք մի փոքր սպասել և տեսնել, թե ինչպես է ժամանակը հանդարտեցնում ձեր երկուսի բորբոքված կրքերը, ապա այդպիսով դուք արագացնում եք մի որոշում, որն այլ զարգացումներ կարող էր ունենալ: Եթե դուք բողոքում եք հանգիստ և քաղաքավարի կերպով՝ օրինակ, դժգոհ լինելով խանութի սպասարկման որակից հանդիպում եք խնդրում մենեջերի հետ, ապա այդպիսով երկխոսություն եք սկսում ձեր միջև և գուցե հարցի դրական լուծման հնարավորություն եք ստեղծում, ինչը կբացատրվեր, եթե դուք դրա փոխարեն զայրանայիք ու գոռոռայիք:

Հիշում և եք ծանր վիճակում հայտնված ընկերոջն օգնելու վերաբերյալ երկընտրանքը: Մենք սովորաբար արձագանքում ենք, ելնելով այն բանից, թե ըստ մեզ ինչով կարող ենք օգնել այդ որոշակի ընկերոջը տվյալ որոշակի իրավիճակում: Ընդունելով իրավիճակի յուրահատկությունը, մենք փաստորեն գործում ենք կոնֆուցիական ձևով: Մեզնից շատերի մտքով չի անցնի նախ մտածել իրատեսական օգուտի կամ նման իրավիճակում կիրառելի համընդհանուր նորմերի մասին:

Սակայն, քանի որ մենք հաճախ ինքներս մեզ համարում ենք որոշակի կայուն էակներ, մենք այդպիսով սահմանափակում ենք ինքներս մեզ՝ որոշակի նախկին դերերով: Օրինակ, եթե դուք ինքներդ ձեզ համարում եք կարեկցող մարդ, ապա դուք անհարմար կարող եք զգալ ավելի ուղղակիորեն միջամտելու, նույնիսկ եթե ձեզ պարզ

է, որ ձեր ընկերն այդ պահին հենց դրա կարիքն ունի, որովհետև ձեզ հոգեհարազատ չի այդպիսի վարմունքը: Դա ձեր սովորական վարքագծից տարբերվում է: Ձեզ կարող է թվալ. *«Դե լավ, մի ուրիշ ընկեր կարող է նրան համոզել գնալ բժշկի/զանգել փաստաբանին/խորհրդակցել մարզիչի հետ: Ես պարզապես կլսեմ նրան»:*

Սակայն, երբ դուք բնորոշում եք ինքներդ ձեզ, թե «ով եք դուք», դա սահմանափակում է սովյալ իրավիճակի ձեր զգայական ընկալումը, ձեր հնարավոր արձագանքի խորությունը և ձեր հնարավոր բարենպաստ վերաբերմունքը ընկերոջ նկատմամբ:

Անվերջ փոփոխվող աշխարհում որոշում կայացնելուց առաջ ողջ համատեքստն ընկալելու համար, ձեզ պետք է զարգացնել ձեր զգացմունքները: Որոշումներ կայացնելիս դուք պետք է սովորեք նկատի առնել ձեր անձնավորության ամբողջական էությունը, աշխարհի ողջ խճճվածությունը և այն խրթին իրադարձությունները, որ կարող են առաջացնել բազմաբնույթ զարգացումներ:

Մեն-Ցզին գտնում էր, որ իրավիճակների համապարփակ ընկալունակությունը միայն հնարավոր է՝ հաշվի առնելով արարքների սպասվող դրական հետևանքները: Եվ նա հավատում էր, որ բոլորս օժտված ենք բարին գտնելու և գործելու ունակությամբ:

Բարության ներուժը

Մի պահ պատկերացրեք, որ դուք քայլում եք խոտածածկ դաշտով, ուր խաղում են երեխաները: Դուք հանկարծակի ճիչ եք լսում: Տղաներից մեկը անհետացել է տեսադաշտից, ընկնելով մի լքված ջրհորի մեջ: Նա այժմ բռնվել է ջրհորի ծայրից՝ հուսահատորեն ջանալով հորը չընկնել:

Առանց վարանելու, անգամ առանց մի պահ մտածելու, դուք վազում եք երեխային փրկելու: Դուք հասցնում եք փրկել երեխային:

Մեն-Ցզին ջրհորում երեխայի մասին այս առակով ընդգծում է, որ բոլոր մարդիկ օժտված են բարի լինելու նման ներուժով: Մենք գիտենք, որ դա այդպես է, քանի որ չկա որևէ տեղ, որ չլինի այնպիսի մարդ, ով անհապաղ չվազի այդ երեխային օգնելու: Եվ այդ օգնության դրդապատճառը գովեստ, պարգևատրում կամ երեխայի ծնողներից շնորհակալություն ստանալու համար չէ: Դա կլինի ինքնաբուխ. այդպես կվարվեր ցանկացած մարդ, ցանկացած տեղ: Արարքը կբխի երեխային փրկելու պարզ զգացումից:

Եթե մենք կարողանանք զարգացնել այդ բնագործը, ապա կհիմանանք՝ ինչ անել և ինչ որոշել բոլոր իրավիճակներում: Այնուհանդերձ, բարության մեր ներուժը դժվար է իրականացնել համաչափ: Մենք բամբասում ենք հարևաններին, նախանձում ենք ընկերներին, բղավում ենք մեր երեխաների վրա: Կրկին ու կրկին, մենք դրսևորում ենք մեր վատագույն կողմերը: Կասկած չունենք, վտանգի տակ հայտնված երեխային բոլորս էլ կձգտենք անհապաղ փրկել, բայց նույն ժամանակ, մեր առօրյայում ինչու՞ ենք այնքան անփույթ իրար նկատմամբ, հաճախի իրար վիրավորելով: Ինչու՞ ավելի հետամուտ չենք մեր բարի կողմերի զարգացմանը:

Մեն-Ցզիի համար այս վիճակն առավել ևս անբացատրելի էր, քանի որ նա հավատում էր, թե յուրաքանչյուրս ենք օժտված բարություն անելու ունակությամբ: Նա գրում էր.

«Մարդկային բնավորության բարությունը նման է ջրին, որ միշտ հոսում է դեպի վար: Չկա ջուր, որ ներքն չհոսի. նույնպես չկա մարդ, որ չունենա բարություն»:

Սակայն այս բարությունը լոկ *ունակություն* է: Մարդիկ բնավորությամբ բարության ունակություն ունեն, սակայն այս ունակությունը կարող է կորչի, կամ շեղվի, կամ փոփոխվի՝ նայած ինչին կբախվի: Ինչպես ասում էր Մեն-Ցզին.

«Ջուրը կարելի է ամբարել կամ նրան ուղղություն տալ, նույնիսկ ստիպել, որ մնա սարի գագաթին՝ չթուլատրելով, որ հոսի ներքև: Սակայն սա՞ է արդյոք ջրի իրական բնույթը: Այս միջամտությունը ջրին այդպիսին դարձրեց: Մարդկանց ևս կարելի է նույնպես շեղել բարությունից»:

Մեն-Ցզին ուզում էր, որ մարդիկ ներքուստ ապրեն բարության զգացումը, որպեսզի սովորեն, թե ինչպես դառնան բարի: Բարությունը ֆիզիկապես ինչպիսի՞ զգացում է: Ի՞նչ անել ամենօրյա կյանքում այդ զգացումն ապրելու համար:

Այս հարցերին պատասխանելու համար Մեն-Ցզին սովորեցնում էր մեր սաղմնային բարությունը պատկերացնել փոքրիկ ծիլերի ձևով: Բոլոր ծիլերն օժտված են մեծանալու ներուժով: Սակայն այդ ներուժի կենսագործումը պահանջում է բարենպաստ միջավայր և պատշաճ խնամք: Նույն կերպ մեզնից յուրաքանչյուրի ներսում կան բարության ծիլեր, ուստի, եզրակացնում է Մեն-Ցզին, մեզնից յուրաքանչյուրն իր կյանքը սկսում է՝ հավասարապես օժտված լինելով իմաստուն դառնալու ներուժով՝ ի վիճակի լինելով կերտելու այնպիսի միջավայր, ուր կբարգավաճեն բոլորը:

Սակայն հաճախ անտեսում ենք մեր ծիլերը, չենք ջրում և խնամում, կամ անհամբերությամբ փորձում ենք դրանց աճը արագացնել: Սրանով ոչ միայն խանգարում ենք մեր բնական բարությանն, այլև ջղայնանում ենք և հեշտությամբ ենթարկվում ենք մեր վատագույն բնագոյներին՝ նախանձին, բարկությանն ու ռիսին: Այդպես վարվելով, ինքներս մեզ ենք վնասում: Մեր շրջապատը դեպի վատին ենք մղում և մեր վատ ազդեցությամբ նրանց բարի ծիլերն ենք ոչնչացնում: Մեծամասամբ չենք հասնում մեր հնարավոր բարությանը, թեև այս ձախողումից կարելի է խուսափել:

Եթե բարությունը ծիլերի նման շոշափելի է և ֆիզիկապես առկա, ապա բարությունը չի պահանջում մոխսոների և բուդդայականների վերացական համընդհանուր կարեկցանքը, և մենք ստիպված չենք վերաբերվել անձանոթ մարդկանց նույն կերպ, ինչպես վերաբերվում ենք մեր մտերիմներին: Ընդհակառակը, բարությունն այն զգացումն է, որ ապրում ենք մեր առօրյա կյանքում մեր մտերիմների հետ շփվելով:

Եթե ուշադիր լինենք, ցանկացած բարի արարք անելիս, թեկուզ և մանր, օրինակ, մեկին ջերմորեն բարևելը, անձանոթ մարդու համար դուռը բացելը, հարևանի մեքենան ձյան միջից հանելը, ապա մեզ մոտ առաջանում է ջերմության կամ թեթևակի պայծառության մի ֆիզիկական զգացում: Այդ զգացումը Մեն-Ցզին համարում էր ներքուստ աճող բարության ծիլը, որը ջրվում է մեր մեծահոգի արարքով և այլ մարդկանց նկատմամբ մեր վերաբերմունքից:

Երբ այդ ֆիզիկական զգացման վրա ուշադրություն եք դարձնում, ձեր լավագույն հատկանիշները զարգացնելով և այլ մարդկանց հետ ձեր կապը գիտակցելով, դուք տրամադրվում եք շարունակելու այդ ընթացքը: Այս կերպ, դուք ոչ թե զարգացնում եք ձեր բարությունը վերացական կերպով, այլ այդ գործընթացի ամեն քայլափոխին սովորում եք, թե ինչպիսի պայմաններ ստեղծեք դրա ծաղկման համար: Դուք սկսում եք իբրև միայնակ հողագործ՝ ձեր ծիլերը մշակելով ձեր համեստ դաշտում, սակայն դրա ազդեցությունը ճառագում է ամեն կողմ: Ձեր բարությունն ընկալող մյուս մարդիկ ոգեշնչվում են բարելավելու իրենց վարքագիծը և իրենց հերթին շարունակելու սեփական ծիլերի մշակումը: Բարության նման պահերը կուտակվում են կամաց-կամաց ամբողջ օրը և վերջին հաշվով ողջ կյանքը լցնելով:

Միտն ու միտքն իբրև միասնություն

Ինչո՞վ է բարությունը կապված պատշաճ որոշումների կայացման հետ:

Մարդկային ունակությունների իրականացումը խթանում ենք զգացմունքների կատարելագործմամբ: Մեր փոխհարաբերություններն այլ մարդկանց հետ շարունակաբար նպաստում են մեր ինքնագարգացմանը, և բարության ծիլերի հանդեպ մեր մշտական հոգատարությունը տանում է մեզ դեպի բարոյական ճիշտ որոշում կայացնելու նոր ըմբռնման:

Հակառակ որ Մո-Յզին և որոշ այլ մտածողներ համոզված էին, որ բանական ու զգացմունքային ունակությունները հստակ սահմանազատված պետք է լինեն, և միտքն ու սիրտը հնարավորինս իրարից տարանջատված, չինարենում միևնույն բառը նշանակում է և՛ «միտք», և՛ «սիրտ»՝ **շին**: Միրտ-միտք միասնությունը մեր զգացմունքների հենքն է, ինչպես նաև մեր բանականության կենտրոնը: Այն մտածում, քննում, խորհում, ինչպես նաև սիրում, ուրախանում և ատում է: Մեն-Յզին սովորեցնում էր, որ մեծ մարդը տարբերվում է սովորականից դրանով, որ մեծը ունակ է սիրտ-մտքի միասնությանը հետևելու, այլ ոչ թե կուրորեն ղեկավարվում է միայն զգացմունքներով կամ միայն բանականությամբ: Այդ միասնության զարգացումն է նպաստում ճիշտ որոշումների կայացնելու մեր կարողությանը:

Անդրադարձեք այն պահերին, երբ ստիպված եք կողմնորոշվել՝ սկսած առօրյա հարցերից մինչև խոշորները՝ ինչ ճաշ պատրաստել, ուր մեկնել հաջորդ արձակուրդին, փոխել արդյոք աշխատանքը կամ դիմել արդյոք ամուսնալուծության համար: Խելամիտ որոշումները չեն ծնվում սոսկ բանական մտածողությունից: Դրանք ի հայտ են գալիս սրտի և մտքի միասնական խորն ըմբռնումից, թե տվյալ դեպքում բարին որն է: Ճիշտ կողմնորոշվում ենք, երբ միտքն ու սիրտը միասնական են:

Երբ մենք առանց մտորելու առաջնորդվում ենք մեր զգացմունքներով, կայացնում ենք անխոհեմ և անսանձ որոշումներ: Անկախ նրանից, թե ինչպիսի հարց է, մանր թե խոշոր՝ օրինակ սոված չլինելով, չափից շատ ենք ուտում, կամ թյուրիմացությունից վրդովված՝ ընկերոջն անտեղի սաստում ենք: Այդ դեպքերում մեր զգացմունքներն ապակողմնորոշում են մեզ դեպի անխոհեմ վարմունք:

Բայց եթե մենք զարգացրել ենք մեր սրտի-մտքի միասնությունը, ապա նման դեպքերին ավելի հիմնավորված և կայուն ձևով կարձագանքենք: Չշեղվելով զգացմունքային տատանումների մղումներից, մենք կարող ենք կենտրոնանալ և դիտել կացությունը իր լայն ամբողջությամբ և նշմարել ճիշտը քայլը: Գիտակցում ենք, թե որ արձագանքման ձևերով ենք բացահայատում մեր և մեր շրջապատի բարին:

Եկեք վերադառնանք ջրհորն ընկած երեխայի առակին: Այս առակն իհարկե նկարագրում է ճգնաժամային հազվադեպ իրավիճակ: Սակայն կյանքում մեզ

հանդիպող ոչ բոլոր խնդիրներն են այդքան հստակ: Բարության նկատմամբ մեր ներքին հակվածությունը միշտ չի մասնանշում մեր անելիքը: Այն իհարկե ասում է մեզ, որ մենք պետք է փրկենք երեխային: Սակայն ո՞րն է անձնական ճգնաժամում հայտնված ձեր զարմիկին օգնելու լավագույն ձևը: Աշխատանքի ո՞ր առաջարկը լավագույնը կլինի ձեր ապագայի համար: Դուք պե՞տք է արդյոք վերադառնաք հայրական տուն՝ ձեր տկար ծնողներին ավելի մոտ լինելու համար:

Ձեր բանական և զգացմունքային կողմերի միաձուլման մեն-ցգիական մոտեցումը կլինի հետևյալը՝ հաշվի առնել ձեր զգացմունքային արձագանքները և ձգտել դրանք փոխել դեպի բարին: Օգտագործեք ձեր միտքը՝ ձեր զգացմունքները մշակելու համար: Մշտապես տեղյակ եղեք, թե ո՞րն է ձեր զգացմունքների և արձագանքների խթանիչ ուժը: Որո՞նք են այն կաղապարված սովորություններն ու հաստատված մոտեցումները, որոնց միջոցով դուք ընկալում եք աշխարհը: Աման լվացող սարքն օգտագործելու վերաբերյալ ձեր ամուսնու դիտողությունն արդյոք արթնացնու՞մ է ձեզ մոտ մանկության շրջանի հուշերը, երբ դուք մշտապես անճարակ էիք զգում ձեզ: Հաստատակամ լինելու փոխարեն, դուք ջանում եք զիջողությամբ համաձայնվել ընկերներիդ ասածների հետ, քանի որ արժանի չե՞ք համարում ծանրակշիռ կարծիք արտահայտել:

Տեղյակ լինելով օրվա ընթացքում ձեր զգացմունքների վրա ազդող խթանների և սովորությունների մասին, դուք կարող եք աշխատել ձեր արձագանքները կատարելագործելու ուղղությամբ: Նկատի ունեցեք, որ ձեր զգացմունքային արձագանքներին ուշադիր լինելը տարբերվում է «մտահայեցողության» գաղափարից: Լայն տարածում ստացած «մտահայեցողություն» հասկացությունը հիմնվում է բուդդայական գաղափարի վրա, որը պահանջում է իրականությունից անջատում և գնահատելուց հրաժարում: Մեն-Ցգիական «ուշադիր լինելն» այլ բան է: Ըստ Մեն-Ցգիի՝ զգացմունքները պետք չէ սուկ դիտարկել, ընդունել որպես այդպիսին, և մերժել հոգեկան անդորրի հասնելու համար: Քանի որ հոգեկան անդորրի հասնելու դեպքում անգամ միևնույնն է այն շուտով կանհետանա, երբ կրկին առնչվեք աշխարհի հետ: Սա նաև պետք չէ նույնացնել բոլոր էակների հանդեպ կարեկցանքի վերացական զգացմունքի հետ: «Միրտ-միտք» միասնության զարգացումը մեզ ոչ թե կտրում է աշխարհից, այլ մեզ մղում է դուրս՝ դեպի ավելի խորը մասնակցություն աշխարհի իրադարձություններին, որպեսզի ավելի լավ ճանաչենք ինքներս մեզ և մեր շրջապատին յուրաքանչյուր դեպքից: Դա ոչ թե մտահայեցողական, այլ կոնֆուցիական ձևով ուշադիր լինելն է:

Ամեն օր արտաքին իրադարձությունները արթնացնում են մեր զգացմունքային արձագանքներն, ինչպես օրինակ, ուրախության ալիքը, որ զգում եք, երբ ձեր նոր քայլող երեխան ինքնաբուխ կերպով ձեզ է տալիս իր քաղած ծաղիկները, կամ ցավի բռնկումը, երբ փողոցում պատահամաբ տեսնում եք ձեր նախկին սիրեցյալին, կամ տագնապի զգացումը, երբ ձեր շեֆն էլեկտրոնային նամակով ձեզ հիշեցնում է հանձնարարության վերջնաժամկետի մասին: Մեր բոլոր արձագանքները կուտակվում են: Կյանքը վերածվում է չմշակված կաղապարային արձագանքների շարքի՝ կաղապարներ, որոնք պարզվում է, հաճախ բացասական են: Իրականում, շատ բաներ, որ մենք տեսնում ենք իբրև գիտակցված որոշումներ, իրենցից ներկայացնում են սուկ հին կաղապարների արդյունք: Սակայն, եթե մենք զարգացնենք մեր զգացմունքներն, ապա ժամանակի ընթացքում և փորձառության շնորհիվ կարող ենք սովորել ավելի ճիշտ զգալ մյուս մարդկանց տրամադրվածությունը, ըմբռնել, թե իրականում ինչ է տեղի ունենում տվյալ պահին և համապատասխան քայլեր ձեռնարկել ցանկալի արդյունքն ապահովելու համար՝ անկախ նրանից, դա վերաբերում է հարևանի հետ վեճին, վիատված ընկերոջ խնդիրներին, թե երեխայի դպրոցական անհաջողություններին: Մենք կարող ենք ինքներս մեզ վարժեցնել մշտապես ուշադիր լինել այս բոլոր բարդություններին և գիտակցել, թե ինչպես կարող ենք դրանց վրա ազդել:

Պատկերացրեք, թե մի գործընկեր ունեք, որն անդադար խանգարում է ձեր աշխատանքին, երբ ձեր ժամանակը սուղ է: Այս մշտական հանգամանքի պատճառով, նրա մասին ձեզ մոտ ձևավորել է բացասական կարծիք՝ իբրև անուշադիր և նեղիչ: Ձեզ մոտ կարող է գայթակղություն առաջանալ սառը վերաբերմունք դրսևորել նրա հանդեպ: Կամ, գուցե զիջեք և չնայած զբաղվածությանը զրուցեք նրա հետ, բայց հետո բարկանաք ինքներդ ձեզ վրա, որ նրան թույլ եք տվել վատնել ձեր ժամանակը: Կամ գուցե պոռթկաք նրա վրա, կատաղած լինելով, որ նա չի հասկանում, թե դուք ինչքան զբաղված եք: Կամ, կարող է ձեր ընկերներին գանգատվեք, և իրենց խորհրդով, նրան բացատրեք, որ հիմա չեք կարող զրուցել նրա հետ: Սակայն, փոխանակ այդ անձին պիտակավորելու և նրա հանդեպ կիրառելու այն մոտեցումները, որոնք սովորաբար կիրառվում են նման խանգարող գործընկերների դեպքում, առավել հարմար արձագանքը կլինի այն, որ դուք ձեր գործընկերոջը սկսեք ընկալել իր բազմակողմանիությամբ, որպես զանազան զգացողություններից, սովորություններից, մտակաղապարներից, զգացմունքներից և վարքագծից բաղկացած անձնավորություն: Իր անձնավորության որոշ կողմերը դրսևորվում են այդ պահին որոշակի պատճառներով. ձեզ մոտ էլ նույնպես: Օրինակ՝ ձեզ մոտ կարող է գայթակղություն առաջանալ հարցը լուծել միանգամից և նրան ասել, որ դուք երկուսով պետք է մի

հարց քննարկեք, որի ժամանակ էլ նրան կներկայացնեք ձեր դիրքորոշումը: Սակայն ավելի արդյունավետ ռազմավարությունը կլինի այն, որ *դուք* հասկանաք, թե ձեր կողմից ձեռնարկվող քայլերն ինչ կերպ կարող են ժամանակի ընթացքում ազդել տվյալ իրավիճակի վրա: Հենց որ նրան սկսեք դիտարկել որպես բազմակողմանի և անսահմանափակ բարդ անձնավորություն, նա դադարում է լինել քարացած անհատ, որն այն է, ինչ կա: Դրա փոխարեն, ձեր առջև բազմաթիվ տարբերակներ կբացվեն իրավիճակը փոխելու համար՝ փոքր բաներ, որ դուք կարող եք անել, որոնց միջոցով, և՛ ձեզ մոտ, և՛ ձեր գործընկերոջ մոտ կբացվեն նոր կողմեր և հարաբերություններ: Նա արդյո՞ք մոտենում է, երբ միայնակ է: Այդ դեպքում, ձեզ դիմելուց բացի ուրիշ ու՞մ կամ ինչի՞ կարող է դիմի: Կամ կարող է ձեզ է մոտենում, երբ դարդ ունի պատմելու, և պետք է դրա ճարը գտնել:

Վերցնենք մեկ այլ իրավիճակ: Ասենք մեկը ձեզ վերաբերվում է բարկությամբ: Միգուցե ձեր և ձեր եղբոր միջև երկար ժամանակ եղած վիրավորանքի զգացումը վերջ ի վերջո դուրս է ժայթքել: Ճիշտ արձագանքը կլիներ նույն բարկությամբ նրան պատասխանելուց ձեռնպահ մնալը, որքան էլ որ գայթակղիչ լինի հակառակն անելը: Ճիշտ չէր լինի նաև զիջողականության դիմելը, լռելը կամ խոսելուց խուսափելը: Խելամիտ արձագանքը ենթադրում է փորձ անել հասկանալու ձեր եղբոր վարքագծի հիմքում գտնվող բոլոր զգացմունքներն ու շարժիչ ուժերը: Իհարկե գոյություն ունի տվյալ միջադեպի անմիջական ազդակ, սակայն փոխհարաբերությունների ներկա վիճակն անշուշտ գոյացել է ձեր երկուսի կողմից տարիների ընթացքում դրսևորած կադապարված արձագանքներից: Եթե փորձեք հասկանալ, թե որտեղից է գալիս բարկությունը և ըմբռնեք, թե ինչ կարելի է անել տվյալ իրավիճակը փոխելու համար, ապա կազատվեք ձեր եղբորը սոսկ միակերպ ընկալելու մտածելակերպից: Ձեզ հասու կդառնան նոր մոտեցումներ: Մանր ժեստերը (օրինակ բարկության զգացմունքի գիտակցությունը, դրանում ձեր սեփական դերի ընդունումը, կամ մտածված որոշումը ձեր խոսակցությունը հետաձգելու մասին՝ մինչև որ երկուսդ էլ կհանդարտվեք) կդառնան կարևոր, քանի որ դրանք շարունակական են և ուղղված են հիմքում ընկած շարժիչ ուժերի փոփոխությանը, այլ ոչ թե բորբոքված վիճակում անմիջական երևույթին արձագանքելուն: Այդ մանր ժեստերն ունակ են կոտրելու հիմքում ընկած ոչ բարենպաստ շարժիչ ուժերը:

Այս գաղափարներից ոչ մեկը նորություն չէ մեզ համար: Մենք գիտենք, որ դրանք արձագանքելու լավագույն ձևն են: Այնուհանդերձ, երբ առնչվում ենք միջանձնային գրգռիչ սուր իրավիճակների հետ, նման խոհեմ արձագանքը սովորաբար չի լինում մեր առաջին ռեակցիան: Հաճախ տվյալ պահի զգացմունքների աղդեցության տակ

ձգտում ենք խնդրի արագ լուծման: Այլընտրանքային մոտեցումն իհարկե չի առաջարկում արագ լուծում՝ վերը նշված մոտեցումներից ոչ մեկն անմիջապես չի փոխում որևէ բան: Մակայն սրանով կուտակում եք երևույթների մասին ավելի լայն և խորն ընկալման ընդունակություն, որը բերում է երկարաժամկետ արդյունքի: Երբ սովորություն եք դարձնում իրավիճակներին մոտենալ բազմակողմանիորեն, հասկանալով ինչպես ազդել արդյունքների վրա, ապա անընդհատ զարգացնում եք բարության ձեր ունակությունը: Խոսքը չի վերաբերում մեր զգացմունքներն անտեսելուն, քանի որ այդ դեպքում կկորցնենք իրավիճակի ողջ համատեքստն ընկալելու կարողությունը: Խոսքը գնում է մեր զգացմունքներն այնպես զարգացնելուն, որ ինքնաբերաբար առաջանան ավելի լավ արձագանքներ և արդյունքներ:

Սա է նշանակում սրտի և մտքի միասնության մշակումը: Այն ձեզ թույլ է տալիս ավելի նրբազգաց լինել աշխարհի հանդեպ, պահպանել ձեր լավագույն հատկանիշների անաղարտությունը և անխաթար պահել ձեր մտահորիզոնը: Այն, ինչը Մեն-Ցզիին անվանում էր «առողջ դատողություն», իրենից ներկայացնում է յուրաքանչյուր իրավիճակն իր ողջ բարդությամբ բժախնդրորեն կշռադատելով հանդերձ բարոյական ճիշտ որոշումները ինքնաբերաբար կայացնելու կարողություն: Մեր սրտի և մտքի միասնությունը զարգացնելը նշանակում է սրել մեր դատողությունը՝ տեսնել իրադրության բազմակողմանիությունը, հասկանալ ուրիշների վարքագծի ձևավորող հանգամանքները, և հիշել, երբ մի կողմ ենք թողնում կարծրատիպային մտածելակերպը, մեր արտահայտված տարբեր զգացմունքներն, ինչպես օրինակ տագնապը, վախը կամ ուրախությունը, ի հայտ են բերում ուրիշների մոտ տարբեր արձագանքներ: «Վտանգված երեխային փրկելու» բնագործ նոր, ավելի բարդ, զարգացած որակ է ստանում Ճիշտ կողմնորոշվելու այս մոտեցմամբ: Ճիշտ այնպես, ինչպես որ դուք գիտակցաբար չեք հարցնի ինքներդ ձեզ, թե ինչ է պետք անել վտանգի տակ հայտնված երեխայի դեպքում, նույնպես սրտի և մտքի միասնությունը զարգացնելով, այլևս կարիք չեք ունենա կյանքի ամենօրյա խնդիրների լուծումները որոնելու:

Զարգացման համար հիմք գցելը

Երբ խոսքը վերաբերում է կյանքի կարևոր որոշումներին՝ ի՞նչ մասնագիտություն ուսանել համալսարանում, փոխել լ արդյոք աշխատանքը, ու՞մ հետ ամուսնանալ, մենք հաճախ սխալվում ենք: Անգամ եթե մենք օգտվենք մեր սրտի ու մտքի միասնությունից ճկուն որոշումներ կայացնելու համար և գիտակցենք ու ըմբռնենք, որ

մեր ամեն մի արարքը որևէ հետևանք ունի իրադրության համար, այնուհանդերձ շարունակում ենք աշխարհը պատկերացնել որպես տրամաբանությամբ կարգավորված համակարգ, որտեղ առկա են որոշակի կայուն իրականություններ՝ օրինակ. *«ես ինքս, իմ ուժեղ և թույլ կողմերը, իմ համակրանքներն ու հակակրանքները, ապագա աշխարհը տասնամյակներ անց և իմ տեղն այդ ապագա աշխարհում»:*

Այսպիսով, ոչ միայն մեր կարճաժամկետ արձագանքներն, այլև մեր կյանքի երկարաժամկետ ծրագրերը հաճախ հիմնվում են կայունության պատրանքի վրա: Ծրագրում ենք մեր նպատակներին հասնելու հնարավոր քայլերը: Մասնագիտություն ընտրելիս, օրինակ, մտածում եք, թե որոնում էք ամենահարմար տարբերակը՝ դուք պարզում եք, թե ինչ տեսակ մարդ եք, որոնք են ձեր ուժեղ կողմերը, և դրա հիման վրա որոշում եք ինչ սովորել, և ի վերջո, բռնում եք մասնագիտական մի ուղղություն, որը սահմանված է ձեր կայացրած ինքնապատկերացմամբ:

Սակայն հիշեք, որ ձեր ինքնապատկերացումը, հատկապես որոշումներ կայացնելու պահին ձեր մասին ունեցած ձեր իսկ պատկերացումը, իրականում սոսկ ձեր ունեցած մտակաղապարների մի հավաքածու է: Ճիշտ այնպես, ինչպես դուք կարող եք հոռետես դառնալ, քանի որ ինքներդ ձեր մասին մտածում եք իբրև հոռետես անձնավորության, նույն կերպ էլ կարող եք այնպիսի որոշումներ կայացնել, որոնք ձեզ կաղապարի մեջ են դնում, քանի որ համոզված եք, թե դուք այդպիսին եք: Սակայն, այս մոտեցմամբ արդեն իսկ կաղապարի մեջ եք գտնվում հենց առաջին պահից:

Երբ փորձում ենք լուրջ բանական տվյալներով կայացնել կյանքի կարևոր որոշումներ, ենթադրելով, որ աշխարհը տրամաբանական համակարգ է, հստակ իրադրություններով և հստակ այլընտրանքներով, ուր գործ ունենք կայուն ինքնության, չտատանվող զգացումների, անփոփոխ աշխարհի հետ: Սակայն այդ բոլորն ամեննին էլ «տվյալներ» չեն: Երբ դուք կոնկրետ, հստակ պլաններ եք կազմում, դուք, ըստ էության, վերացական բան եք անում, քանի որ դուք այդ պլանները կազմում եք մի վերացական ինքնության համար՝ ապագայի մի ինքնության, որը դուք պատկերացնում եք ելնելով այս պահին ձեր մասին ունեցած պատկերացումից, չնայած նրան, որ դուք, աշխարհը և ձեր շուրջը եղած հանգամանքները փոխվելու են: Դուք ինքներդ ձեզ կտրում եք իրական, խառնաշփոթ բարդություններից, որոնք այն հիմքն են, որից դուք կարող եք աճել իբրև մարդկային էակ: Խլում եք ինքներդ ձեզնից անձնական զարգացման կարողությունը, քանի որ զարգացումը սահմանում եք այդ պահին ձեր եղած անձնավորությանը համապատասխանող շահերով, այլ ոչ թե այն անձնավորության, որը դուք դառնալու եք ապագայում:

Դրա փոխարեն, եթե դուք մշտապես գիտակցեք, որ աշխարհն անկայուն է, ապա դուք կարող եք ձեր որոշումներն ու արձագանքները կառուցել, հաշվի առնելով բարոյ, հարափոփոխ աշխարհը և ձեր բարոյ, մշտապես փոփոխվող ինքնությունը: Դուք կարող եք վարժեցնել ձեր միտքը բաց լինելուն և հաշվի առնել ձեր ողջ բարոյ էությունը: Մենք լավագույն արդյունքին հասնում ենք, երբ երևույթների մասին մտածում ենք երկարաժամկետ զարգացումների տեսանկյունով: Առավել խորիմաստ որոշումները գալիս են այնպիսի հիմք գցելուց, որտեղ ամեն ինչ կարող է զարգանալ:

Վերցնենք *Մեն-Ցզիի* պատմությունն իմաստուն արքաների մասին, ովքեր մարդկային վաղ շրջանում կերտեցին նոր քաղաքակրթություններ: Այդ ժամանակ «Երկնքի ներքո ամեն ինչ դեռ չէր կարգավորվել, ջրհեղեղի ջրերը հոսում էին ամենուր և հացահատիկի հինգ տեսակները դեռ չէին աճում»:

Այս աշխարհը կարգի բերելու համար, Երկինքն ուղարկեց իմաստուն Յու արքային: Նա մշակեց երկիրը և ոռոգում ապահովեց բերքի համար:

Յուն վերափոխեց ինը գետերը, մաքրեց Ջի և Թա գետերն այնպես, որ դրանք հոսեն դեպի ծովը, տիդմից ազատեց նաև Ռուն և Հանը և այնպես բացեց Հուայ և Մի գետերի հունը, որ դրանք թափվեն Ջիանգի մեջ: Միայն դրանից հետո կենտրոնական թագավորությունների ժողովուրդը կարողացավ ուտելիք հայթայթել: Բո Գուին ասաց. «Ջրերի կառավարման իմ մեթոդն ավել լավն է, քան Յուինը»: Մեն-Ցզին ասաց. «Դու սխալ ես: Ջրերը կառավարելու Յուի մեթոդը հիմնված էր ջրի հոսքի վրա: Դա էր պատճառը, որ Յուն օգտագործեց չորս ծովերը որպես ջրի ընդունարան: Իսկ դու հարևան թագավորություններն ես օգտագործում որպես ջրի ընդունարան: Երբ ջուրն իր հոսանքին հակառակ է գնում, մենք դա անվանում ենք ջրի արտահոսք: Արտահոսող ջուրը բերում է ջրհեղեղ, որն իմաստուն մարդը չէր պատճառի: Դու սխալ ես... Ինչ վերաբերում է Յուի կողմից ջրերը տեղաշարժելուն, ապա նա անում էր դա՝ առանց այլոց խանգարելու»:

Յուն արմատական փոփոխություններ էր կատարում շրջակա միջավայրում ջրատուներ և ջրանցքներ փորելով, սակայն նա անում էր դա ջրի բնական շարժն ու ընթացքը հասկանալուց հետո:

Վերը նշված պատմության իմաստն այն չէ, որ մենք պետք է պասիվ կերպով թողնենք, որ ջրերը հոսեն ինքնաբերաբար, նույն կերպ, ինչպես որ չենք կարող թողնել, որ շիվերն աճեն ինչպես ուզեն: Իմաստն այն է, որ մենք պետք է լինենք ջրերն ուղղորդող Յուի նման: Մենք պետք է լինենք սեփական հունձքը մշակող հողագործի պես: Հողագործն ակտիվ է և շրջահայաց: Նա ընտրում է ճիշտ տեղը, հավաքում է

մուլախոտերը, հերկում և պարարտացնում է հողը և ցանում այն, ինչ արդեն գիտի, որ բերք կտա տվյալ կլիմայի պայմաններում: Այնուհետև նա մշակում է իր արտը, հանում է մուլախոտերը, ջրում է ծիլերը, և համոզվում է, որ դրանք բավականաչափ արևի լույս են ստանում: Մակայն իր գործն այդքանով չի ավարտվում: Գործն անդադար է: Նա ցանկապատ է կառուցում՝ այգին վայրի կենդանիներից պաշտպանելու համար և փոխում է ցանքը՝ հողի վիճակի համաձայն: Նա նաև խիստ ուշադիր է ժամկետների և աշխատանքի տարբեր փուլերին՝ նա գիտի, թե երբ փոփոխություններ անի և երբ սպասի: Կյանքում մենք ձգտում ենք մշտապես արձագանքել նոր ծագող հանգամանքներին, հողագործի ուշադիր վերաբերմունքի նման:

Ակտիվ լինելը չի նշանակում հնարավորինս շատ ջուր հավաքել ջրամբարներում: Իրականում դա նշանակում է օգտվել ջրի՝ դեպի վար հոսելու հատկանիշից և օգտագործել այն ջրի կառավարման համար: Ինչպես ասում էր Մեն-Ցզին. «Չեմ սիրում անբարիշտ մարդկանց այն գոռբայությունը, որով հարթում են իրենց ճանապարհը: Հակակրանքի չէին արժանանա, եթե նմանվեին ջրերը տեղաշարժող իմաստուն թագավորին, որը արդյունքի հասավ՝ առանց անհարկի միջամտության»:

Ակտիվ լինելը նշանակում է ամենանպաստավոր պայմաններ ստեղծելը և ծագող զանազան իրադրություններին արձագանքելը: Դա նշանակում է հող ստեղծել փոփոխությունների զարգացման համար: Ուրեմն, երբ ծրագրում եք ձեր ապագան, մի սկսեք այն հարցից, թե «ես ով եմ», այլ նմանվեք հողագործին: Պատկերացրեք, որ հող եք պատրաստում ձեր զանազան հետաքրքրությունների ներդաշնակ զարգացման համար:

Մեզնից շատերն ունեն հորբի և հետաքրքրություններ, որոնցով զբաղվում են հանգստյան օրերին կամ այլ ազատ ժամանակ: Մենք հաճախ չենք մտածում, որ այդ բաները կապ ունեն մեր կյանքի վերաբերյալ որոշումների կայացման հետ: Մինչդեռ հող նախապատրաստելը հանգում է այնպիսի պարզ բաների, ինչպիսին է, օրինակ՝ ժամանակ հատկացնել ձեր ինքնության տարբեր կողմերի բացահայտման համար, օրինակ՝ գինի համտեսելու խմբակին միանալը, ջրաներկով նկարել սովորելը կամ դպրոցական տարիներին սովորած ֆրանսերենը թարմացնելը՝ շաբաթական մեկ անգամ պարապելով զրուցակցի հետ: Ձեր կյանքում ամեն կարգի հնարավորությունների համար ակտիվորեն տեղ նախատեսելով, և բաց ու պատրաստակամ մնալով, դուք նմանվում եք հողագործին, որն իր արտը նախապատրաստում է բերքն աճեցնելու համար:

Ձեր հետաքրքրությունների համար տեղ թողնելը, նոր հնարավորություններ է ստեղծում ձեզ համար: Դուք գուցե իմանաք, որ սեր ունեք ձեռքով աշխատանքի հետ, և պարզվի, որ ավելի հակված եք դեպի փայտագործությունը, քան նկարչությունը: Կամ, գուցե որոշեք, որ ֆրանսերենը ձեզ համար չէ, սակայն, դրա փոխարեն, ձեզ մոտ ցանկություն կա ուսումնասիրել այլ մշակույթներ ներգաղթյալների համար՝ անվճար պարապմունքներ վարելով հանրային գրադարանում, ինչն, իր հերթին, կարող է հանգեցնել այլ բաների՝ նոր ընկերների, արտասահմանյան ուղևորության, աշխատանքի փոփոխության և այլն: Ուշադիր լինելով ժամանակի ընթացքում ձեր հետաքրքրությունների փոփոխությանը, դուք չեք կաղապարվի, այլ ճկունություն կունենաք ձեր կյանքին ու ծրագրերին նոր զարկ ու ուղղություն տալու համար:

Փոխանակ մտածելու, թե. *«Ես կարող եմ լինել ամեն ինչ, ինչ որ կամենամ»*, ձեր մոտեցումը դառնում է. *«Ես դեռևս չգիտեմ, թե ինչ կարող եմ դառնալ»*: Դուք դեռևս չգիտեք, թե այս ամենն ուր կարող է տանել ձեզ: Դա հնարավոր չէ իմանալ հիմա: Սակայն, այն, ինչ դուք իմանում եք ձեր մասին, և ինչ ձեզ գրավում է, չի ունենում վերացական բնույթ: Դա կլինի կոնկրետ գիտելիք, որը ծնվում է գործնական փորձից: Ժամանակի ընթացքում դուք նոր ուղղություն եք բացում, որոնց մասին չեիք կարող պատկերացնել, և դրանցից բխում են նոր հնարավորություններ, որ դուք նախկինում չեիք տեսնի: Դուք աստիճանաբար դառնում եք այլ անձ:

Դուք չեք կարող ծրագրել, թե ամեն բան ինչպես կստացվի ձեր կյանքում: Սակայն դուք կարող եք մտածել այնպիսի պայմաններ ստեղծելու մասին, ուր գործերն, ամենայն հավանականությամբ, կընթանան որոշակի ուղղություններով՝ պայմաններ, որոնք հնարավորություն կընձեռնեն բազմակողմանի զարգացման համար: Այս ամենն անելով, դուք սուսկ հողագործ չեք լինում: Դուք ինքներդ միաժամանակ դառնում եք հողագործի աշխատանքի արդյունքը: Դուք դառնում եք ձեր աշխատանքի պտուղը:

«Մինը» և կյանքի անկանխատեսելիությունը

Ինչքան էլ փորձես բաց ու պատրաստակամ լինել կյանքի հնարավորություններին, լավ արդյունքի միշտ չեք հասնի: Աշխատանքի դիմելուց, կարող եք լավագույնս ներկայացնել ձեր ունակությունները, և համենայն դեպս չընդունվեք աշխատանքի: Դուք կարող եք ողջ հոգով նվիրվել որևէ անձի, իսկ վերջում խորապես հիասթափվեք: Դուք կարող եք հաջողացնել վեց ամսվա արձակուրդ ստանալ աշխատանքի վայրից,

իսկ հետո իմանաք, որ ձեր հայրը ծանր հիվանդ է, և դուք պետք է չեղյալ համարեք ձեր ճամփորդությունն ու ձեր հոր կյանքի վերջին ամիսներին լինեք նրա կողքին: Մա է այն աշխարհակարգը, որ պատկերացնում էր Մեն-Ցզին, ինչը խիստ տարբերվում է մոխսների մոտեցումներից:

Մեն-Ցզիի աշխարհում գերակշռում է *«Մինը»*: *«Մինը»* տարբեր ձևերով է թարգմանվել՝ որպես Երկնքի հրաման, բախտ կամ ճակատագիր: Մակայն Մեն-Ցզիի համար այդ բառն իմաստավորում էր կյանքի հանգամանքները՝ իրադարձությունները, լավն ու վատը, որ տեղ են գտնում մեր կամքից անկախ: *«Մինը»*-ով բացատրվում է, որ հաջողությունները (օրինակ՝ աշխատանքի տեղ բացվելը) և դժբախտությունները (օրինակ՝ մահը) պատահում են անկախ նրանից, թե ինչ ենք մենք պլանավորել կամ մտադրվել:

«Մինը» մեզ հայտնի երևույթ է. տաղանդավոր մարդիկ աշխատանքից հեռացվում են և չեն կարողանում այլ գործ գտնել, մեր սիրած անձը անսպասելիորեն որոշում է հեռանալ մեզնից, լավ ընկերները հանկարծամահ են լինում, թողնելով փոքր, սգացող երեխաներ: Կոնֆուցիուսի սիրելի աշակերտը մահացավ շատ երիտասարդ հասակում: Մեն-Ցզին, կհիշեք, ծանր անձնական ճգնաժամ տարավ մեծ տարիքում, երբ Քիի կառավարիչը չարաշահեց նրա անունը: Նա հարկադրված էր ընդունել այն փաստը, որ մենք ի վիճակի չենք վերահսկել այն իրադարձությունները, որոնք լրջագույն կերպով ազդում են մեզ վրա: Լավագույն ծրագրերը և առավել մանրակրկիտ կայացված որոշումները երբեք չեն երաշխավորում պատահական, կամ ողբերգական դեպքերից:

Երբ համարում ենք աշխարհը կայուն, դա մեզ տանում է դեպի հասարակությունում ընդունված երկրնտրանք՝ կամ ազատ կամքին ենք հավատում կամ ճակատագրին: Ճակատագրին անվերապահ հավատացողը մտածում է, որ ինչ եղել է, պետք է լիներ, անկախ, թե ինչին է այդ արդյունքը վերագրում՝ աստվածության կամ ճակատագրին: Նա ջանում է համակերպվել տիեզերքի ընթացքներին: Իսկ նա, ով հավատում է ազատ կամքին, կարծում է, որ ինքն է սահմանում իր սեփական ճակատագիրը և դժվարությամբ կհամակերպվի ողբերգական իրադարձություններին: Օրինակ, աշխատանքային անհաջողության, ամուսնալուծության կամ մահվան դեպքի պարագայում կարող է ճգնվել իր պատասխանատվության զգացմունքի տակ կամ կարող է մնալ անսասան, և հնարավորինս արագ առաջ շարժվել: Նկարագրված բոլոր դրությունները պասիվ արձագանքներ են, քանի որ դրանք մերժում են կյանքի անկանխատեսելիությունը:

Սակայն Մեն-Յզին «Մին»-ի մասին ասում էր հետևյալը. «Ոչ մեկի ճակատագիրը չի կարող լինել կապանքներում մահանալը»:

Կապանքներում մահանալը նշանակում է մեզ բաժին ընկածին պատշաճ կերպով չարձագանքելը: Դա նշանակում է թույլ տալ, որ մեր արձագանքները սահմանվեն մեզ հետ պատահող դեպքերի կողմից: Երբ մենք թույլ ենք տալիս, որ ողբերգությունները մեզ ճզմեն, կամ ընդունում ենք այն, ինչ տեղի է ունեցել, երկու դեպքում էլ նման ենք այն մարդուն, ով կանգնում է փլվող պատի տակ և հետո ասում է, որ այդ պատի տակ մեռնելը իր ճակատագիրն էր:

Կա նաև արձագանքելու մեկ այլ տարբերակ, որը թույլ է տալիս սահմանել մեր սեփական «Մին»-ը և ձևավորել մեր սեփական ապագան: Ինչպես ասում է Մեն-Յզին. «Նա, ով իսկապես հասկանում է իր «Մին»-ը, չի կանգնում փլվող պատի տակ: Նա, ով մահանում է իր անելիքն ավարտելուց հետո՝ ուղղել է իր ճակատագիրը»:

Քմահաճ աշխարհում ապրելը նշանակում է ընդունել, որ մենք չենք ապրում բարոյական, կայուն տիեզերքում, որը մարդկանց միշտ ըստ արժանավույն է հատուցելու իրենց արածների համապատասխան: Մենք չպետք է հերքենք, որ իրական ողբերգությունները տեղի են ունենում: Բայց միաժամանակ, մենք մշտապես պետք է ակնկալենք, որ կարող ենք զարմանալ և սովորենք աշխատել նրանով, ինչ մեզ բաժին է ընկել: Եթե մենք կարողանանք շարունակել այս աշխատանքը, անգամ, երբ վերահաս են ողբերգությունները, ապա կարող ենք ընդունել, որ աշխարհն անկանխատեսելի է, և հնարավոր չէ ճշգրիտ հաշվարկներ անելը: Եվ այստեղ է, որ ի հայտ է գալիս քմահաճ աշխարհի դրական հեռանկարը՝ եթե մեր աշխարհն իսկապես հատվածական և անկանխատեսելի է, ապա այն իրենից ներկայացնում է մի բան, որ մենք կարող ենք մշտապես բարելավել: Յուրաքանչյուր իրավիճակում մենք մոտենում ենք այն վճռականությամբ, որ անելու ենք մեր առավելագույնը, ոչ թե այդ իրավիճակից օգուտ քաղելու նպատակով, այլ լավ մարդ լինելու համար, որպեսզի մեր շրջապատի մարդկանց վրա դրական ազդենք՝ անկախ գործի արդյունքից: Մենք կարող ենք մշակել մեր ինքնության լավագույն կողմերը և դիմագրավել այս անկանխատեսելի աշխարհը, այն փոխելով մեր ամեն մի քայլով:

Այդ մոտեցմամբ, կյանքն էապես տարբեր է նրանից, երբ հարցնում ենք, «Ո՞վ եմ ես» և «Ինչպե՞ս պետք է ես ծրագրեմ իմ կյանքը»: Դրա փոխարեն, մենք մշտապես աշխատում ենք ամենօրյա փոքր փոփոխություններ կատարել աշխարհում, և եթե մենք հաջողակ ենք, ապա մեր շուրջը կարող ենք ստեղծել հսկայական համայնքներ, ուր մարդիկ կարող են բուռն զարգացում ապրել: Եվ անգամ դրանից հետո, դեռ

անելիք ունենք: Անվերջ է մեր և մեր շրջապատը բարելավելու ընթացքը և դրանց հետ կապված աշխարհը բարելավելու աշխատանքը:

Ճակատագրին դեմ հանդիման, մենք պետք է ո՛չ ինքներս մեզ կործանված զգանք, ո՛չ էլ դիտենք սոսկ լուսավոր կողմը: Դրական մտածողության պաշտամունքը մեզ հավաստիացնում է, որ ինչքան էլ դժվարին պայմաններում մենք հայտնվենք, ամեն ինչ լավ կլինի: Սակայն այս մոտեցման վտանգը կայանում է նրանում, որ այն մեզ դարձնում է պասիվ: Կարող են պատահել այնպիսի բաներ, որոնք մեր վերահսկողությունից դուրս են, սակայն մենք ունենք գործելու ընտրություն՝ դուրս գալ փլուզվող պատի տակից, արձագանքել մեր «*Մին*»-ին և համապատասխանորեն ձևավորել մեր ապագան:

«*Մին*»-ը՝ չի վերաբերում միայն մեզ պատահած ողբերգություններին: Այն նաև լավ բաներին է վերաբերում՝ անսպասելի հնարավորություններին, չնախատեսված առիթներին՝ անելու այն, ինչ մենք սիրում ենք, պատահական հանդիպմանը մեկի հետ, ով կփոխի մեր ողջ կյանքի ուղին: Երբ դուք չափազանց ամուր եք կառչում որևէ պլանի, ապա վտանգ կա, որ բաց կթողնեք նման բարի առիթները: Եվ երբ դուք ապագայում մի օր արթնանաք, կզգաք, որ փաթեթավորված եք այնպիսի կյանքով, որը, լավագույն դեպքում միայն մասամբ է արտացոլում այն անձը, որը դուք ձեզ պատկերացնում էիք պահի տակ վաղ անցյալում:

Երբ մենք ձերբազատվենք այն գաղափարից, թե գոյություն ունեն հստակ հրահանգներ և կայուն աշխարհ, ապա մեզ ուղղորդող է մնում միայն սրտի և մտքի միասնությունը: Սրտի և մտքի միասնությունից բացի՝ էլ ոչինչ չկա: Մենք ամեն օր զարգացնում ենք այս միասնությունը մեր շրջապատի հետ շփվելով: Այս միասնությունը մեզ օգնում է ճիշտ ըմբռնել երևույթները, հող ստեղծել զարգացման համար, օգտվելով նրանից, ինչ որ մեզ հասու է: Եվ այդպես վարվելով, դուք նոր պատկերացումներ կունենաք, թե դուք ով եք: Կհայտնագործեք ձեր ինքնության այնպիսի կողմերը, որոնց առկայության մասին նախկինում տեղյակ չէիք: Աշխարհը, որը դուք կայուն էիք պատկերացնում, այժմ սկսում է թվալ անսահման հնարավորությունների աշխարհ:

5. Ազդեցության մասին. Լաո-Յզին և այլընտրանքային աշխարհների ստեղծագործումը

Պատկերացրեք, որ քայլում եք անտառով: Հիասքանչ ամառային օր է, և արևը պայծառ շողում է կանաչ տերևների միջով: Հեռվում տեսնում եք մի հզոր կաղնի, որը մյուս ծառերից ավելի վեր է խոյանում: Կաղնին այնքան բարձր է, որ կատարը հազիվ եք տեսնում: Մի քանի քայլ այն կողմ տեսնում եք մի նոր ծիլվող ծառ, որն աճում է մեծ կաղնու ստվերում: Հավանաբար ձեր աչքում մեծ ծառը կերևա որպես հզոր, ամուր և տիրական, իսկ ծիլը, կթվա նուրբ ու խոցելի:

Սակայն, երբ վրա հասնի փոթորիկը, անտառի գետնին կլցվեն կոտորված մեծ ճյուղեր: Կաղնին կարող է չդիմանալ քամուն, անձրևին և կատաղի մրրիկի կայծակներին: Ի վերջո այն կտապալվի գետնին, մինչդեռ նոր ծառը կմնա անվնաս: Ինչու՞: Նոր շիվը թեքվում և ճկվում է քամիների հետ: Լինելով ճկուն և փափուկ, այն կրկին ուղղվում է մրրիկից հետո: Այն իր իսկ թուլության պատճառով կարողացել է դիմանալ և ծաղկել:

* * *

Մեր սովորածից ելնելով, հաճախ կարծում ենք, որ ազդեցիկ լինելու համար պետք է լինենք անտառի բարձր կաղնու պես ուժեղ և հզոր: Պետք է մերը պնդենք մինչև վերջ և անգամ մյուսներին ենթարկենք մեր կամքին:

Սակայն չինական փիլիսոփայության մեջ, օրինակ՝ «*Լաո-Ցզին*», որը հայտնի է նաև «*Դաո Դե Ցզին*» անվամբ, ազդեցիկ լինելու համար առաջարկվում է այլ լուծում: Այն հիմնվում է թվացյալ թուլության ուժի գնահատման վրա, շեշտելով, որ աշխարհիս ամեն ինչը փոխկապակցված է և այդ ամբողջը մասնատելով, ըստ պայմանական կատեգորիաների, մեզ շեղում է: Փոխանակ մտածենք, թե ուժը բխում է մեկ այլ ուժին հաղթահարելուց, իրական ուժը կարող ենք գտնել անհամատեղելի բաների, իրավիճակների և մարդկանց փոխկապակցության մեջ: Այս ամենը պարզ է դառնում, երբ ըմբռնում ենք այն, ինչ *Լաո-Ցզին* անվանում է «Դաո», կամ «Ուղի»: Ծառի շիվը դիմակայում է մրրիկին, քանի որ այն ավելի մոտ է «Ուղուն»:

Սակայն շիվն ի վերջո սոսկ շիվ է: Այն տատանվում է քամու հետ և աճում է առանց գիտակցության: Մենք՝ մարդկային էակներս, կարող ենք անել շատ ավելին: Մենք կարող ենք ոչ միայն հասկանալ կապերը, այլև ստեղծել նորերը, որոնք կկերտեն նոր իրականություն և նոր աշխարհներ: Այդ աշխարհների ճարտարապետը լինելով, դառնում ենք հզոր:

Լաո-Ցզին և Ուղին

Չինական մտածող Լաո-Ցզին, ում վերագրվում «*Լաո-Ցզին*» աշխատությունը, խորհրդավոր կերպար է: Մեզ հայտնի չէ, թե երբ է նա ապրել, և անգամ բանավեճ կա, թե արդյոք Լաո-Ցզին իրական անձի անուն է: «*Լաո-Ցզին*» չինարեն պարզապես նշանակում է «ծերունի ուսուցիչ»՝ ընդհանուր մի անվանում, որ կարող է պատկանել ցանկացած մեկին: Սակայն, հետագա դարերում, մարդիկ սկսեցին փորձեր կատարել այդ հիանալի տեքստի հեղինակի անձը հստակեցնելու համար: Նա ի վերջո սկսեց պատկերվել որպես մեծ իմաստուն, որն ապրել է անգամ Կոնֆուցիոսից առաջ: Որոշ արտասովոր պատումների համաձայն, նա ապրել է երեք հարյուր տարի, իսկ նմանատիպ այլ պատումներ պնդում են, որ նա ի վերջո ճամփորդել է դեպի Հնդկաստան, ուր հայտնի է դարձել որպես Բուդդա: Լաո-Ցզին հայտնի է նաև որպես փիլիսոփայական դպրոցի, իսկ հետագայում նաև Դաոիզմ կոչվող կրոնական շարժման հիմնադիր: Առասպելներից մեկը Լաո-Ցզին պատկերում է որպես իրական աստվածություն՝ աստված, ով ստեղծել է տիեզերքը, և ում հայտնությունները վերջիվերջո տեղ են գտել «*Լաո-Ցզին*» գրքում:

Սակայն Լաո-Ցզին չի հիմնել դաոիզմը: «Դաոիզմ» եզրույթը ստեղծվել է «*Լաո-Ցզին*» աշխատությունը գրվելուց մի քանի դար հետո: Հետին թվով Լաո-Ցզին դաոիզմի հիմնադիր համարելը պայմանավորված է նրանով, որ այդ գաղափարախոսությունը հաճախ հղումներ է կատարում «Ուղին» (Դաո) գաղափարին:

Շատերը չեն լսել «Ուղու» մասին, իսկ ով լսել է, մեծամասամբ ունեն անորոշ պատկերացում նրա մասին: Պատկերացրեք չինական բնապատկերով մի գեղանկար՝ վրձինն ու ներկերը վարպետորեն պատկերում են նրբաճաշակ ծառերով պատված մշուշապատ լեռներ և պատահական մի մարդու, որ հազիվ նշմարելի է իր փոքրության պատճառով՝ ուխտավոր, որը մխիթարություն է գտել բնական աշխարհի անսահմանության մեջ: Արևմուտքում մենք հակված ենք նման գեղանկարները մեկնաբանել որպես հասարկությունից հեռանալու և բնության մեջ ներդաշնակություն գտնելու մարդկային ձգտում: Այդ նկարները կարծես պատկերում են անփոփոխ աշխարհ, որին մարդիկ պետք է հարմարվեն ներքին հանգստության և խաղաղության հասնելու համար:

«Ուղին» սովորաբար այդպես է ընկալվում՝ կատարելություն, որն «այնտեղ է», բնական անթերի վիճակ, որը գոյություն ունի մեզնից դուրս, և որի միջոցով մենք պետք է վերադառնանք ներդաշնակության: Շատերի համար «*Լաո-Ցզին*» կարծես տեղափոխում է կիսաառասպելական «ոսկեդար», երբ կյանքն ավելի մաքուր ու պարզ

էր, իսկ մարդիկ նման էին գեղանկարի ուխտավորին՝ բնական աշխարհին համապատասխանող, ամեն ինչին համընթաց լինելու կարողությամբ և «Ուղու» մտածողությանը սերտորեն կապված:

Այսպիսի մեկնաբանությունը գալիս է 19-րդ դարից, երբ Արևմուտքն իրեն հռչակում էր առաջադեմ, իսկ Արևելքին՝ որպես դրա հակապատկեր: Դա ավելի շատ կապված է ներդաշնակության և անդորրի մասին մեր ընկալմամբ չինական ավանդական պատկերացումների իդեալականացման հետ, քան թե «*Luan-Sqhih*» իրական բովանդակության հետ:

«*Luan-Sqhih*» մեզ չի թելադրում պարզունակ կերպով հետևել որևէ ներդաշնակ ուղու, որն ինչ որ մի տեղ «գտնվում» է, և որ դրան կարելի է հասնել ուխտագնացության միջոցով, կամ նախնադարյան աշխարհի կարգերին վերադառնալով: Այն մեզ չի թելադրում լինել հանդուրժող կամ անխոռով: «*Luan-Sqhih*»-ի ուսմունքը բոլորովին այլ է՝ որ Ուղին մենք ինքներս կարող ենք ակտիվորեն ստեղծել՝ հենց հիմա մեր իրականությունում: Մենք յուրաքանչյուրս օժտված ենք մեր աշխարհը վերափոխելու ունակությամբ: Մենք կարող ենք վերաստեղծել Ուղին:

Ուղու վերաստեղծումը

Լաո-Յզիի համար Ուղին, աննկարագրելի, անբաժան ամբողջություն է, որը նախորդում է ամեն ինչին: Այսինքն դա՝

«ինքնամփոփ և լիավարտ մի բան է, որ ծնվել է Երկնքից ու երկրից առաջ»:

Դա այն է, ինչից ծագում է ամեն ինչը տիեզերքում և ինչին ամեն ինչը վերադառնում է:

Եվ այն գոյություն ունի տարբեր մակարդակներում: Երկրային մակարդակում Ուղին մոտ է գետնին: Պատկերացրեք խոտի ցողունը, որն աճում է հողից: Աճելու հետ մեկտեղ, այն դառնում է ավելի տարբերակված ու փոխակերպված, և բարձրանալուն զուգընթաց ավելի է հեռանում Ուղուց: Դա է պատճառը, որ ծառի շիվը ավելի մոտ է Ուղուն, քան հասուն կաղնին: Սակայն երբ այդ բոլոր բաները մահանում են, նրանք կրկին վերադառնում են հողին կամ Ուղուն՝

«Անհամար բաները դառնում են շարժուն, Եվ այդ պատճառով էս դիտում եմ նրանց վերադարձը: Այդ բաներն արգասաբեր են ու բազմազան, Սակայն բոլորը վերադառնում են իրենց արմատներին»:

Տիեզերական մակարդակով, Ուղին մոտ է այն բանին, ինչի մասին ժամանակակից ֆիզիկոսները կասեին, որ այն գոյություն ուներ մինչև Մեծ Պայթյունը, մինչև աստղերի և գալակտիկաների առաջացումը և տիեզերքի փոխակերպումը: Մեծ Պայթյունից հետո, էր, որ տիեզերքը դարձավ տարբերակված տարրերի համակարգ, որը կառավարվում է տարածության, ժամանակի և պատճառական կապի օրենքներով: Այս օրենքները մեզ թվում են բնական և մենք չենք կարող դրանք փոխել կամ վերահսկել: Սա տիեզերքն է, որում մեզ վիճակված է ապրել: Տեսության համաձայն, այս բոլոր տարբերակված բաները մի օր կրկին կդառնան ոչինչ:

Սակայն առավել բարձր մակարդակով, «*Lawn-Ցզին*» կենտրոնանում է այն հարցի վրա, թե որտեղից է ամեն պահի հայտնվում այն ամենն, ինչը դեռևս տարբերակված չէ: Այդ ուսմունքը Ուղին համեմատում է մոր հետ, որը ծնում է «անհամար բաներ»՝ դրա տակ հասկանալով տիեզերքում եղած ամեն ինչը: Տիեզերքում ամեն ինչն իր գոյության մեկնարկի ժամանակ լինում է փափուկ և ճկուն: Այդ անհամար բաներն իրենց ծագման պահին նման են երեխաների: Ծառի շիվի կամ խոտի ցողունի պես նրանք փափուկ ու ճկուն են, քանի որ դեռևս շատ մոտ են Ուղուն: Սակայն միևնույն ժամանակ դրանք դառնում են կարծր և տարբերակվում են մնացած ամեն ինչից:

Որքան ավելի ենք մենք աշխարհը տեսնում տարբերակված, այնքան ավելի ենք հեռանում Ուղուց: Որքան ավելի ենք մենք աշխարհը տեսնում որպես փոխկապակցված, այնքան ավելի ենք մոտենում Ուղուն: Մենք ուժ ենք ստանում Ուղուն մոտենալով, քանի որ ճկունության ու թուլության ներուժին սանձելու վրա ենք:

Մենք չենք կարող նոր բնական օրենքներ ստեղծագործել տիեզերքի համար: Սակայն Ուղին վերաբերում է ոչ միայն տիեզերական մակարդակով տեղի ունեցող բաներին: Մեր ամենօրյա կյանքի առավել կենցաղային մակարդակում, մշտապես ծագում են նոր իրավիճակներ և դրանցից յուրաքանչյուրը նման է Ուղուց ծագող մանրակերտ աշխարհի: Եթե մենք հասկանանք Ուղուց տարբեր բաների ծագման գործընթացը, ապա այդ բոլոր իրավիճակներում և աշխարհներում սոսկ ապրելու փոխարեն, մենք կարող ենք ձեռք բերել դրանք փոխելու կարողություն: Մեր հասարակական աշխարհներում կարող ենք հաջողությամբ ստեղծագործել նոր փոխհարաբերություններ, հանգամանքներ և փոխըմբռնումներ:

Երբ մենք հասկանանք թե ինչպես պետք է դա անել, մենք կարող ենք դառնալ ավելին, քան երեխան է: Մենք կարող ենք լինել մոր պես: Մենք կծնենք նոր իրականություն:

«Ամեն ինչ Երկնքի տակ ունեցել է սկիզբ: Այն կարելի է ընդունել իբրև Երկնքի տակ ամեն ինչի մայր: Հենց որ հասնեք մորը, այդպիսով կիմանաք որդիներին: Հենց որ

խմանաք որդիներին, կարող եք վերադառնալ և խորապես ըմբռնել մորը: Մինչ ի վախճան չի լինի որևէ վնաս»:

Երբ մենք հասկանում ենք, թե ինչպես է գործում աշխարհը, ապա տիեզերքում դեգերող անհամար տարրերից պարզապես մեկը լինելու փոխարեն, մենք, ըստ էության, կարող ենք ձեռք բերել Ուղին մշտապես և ամեն պահի վերաստեղծագործելու կարողություն:

Կեղծ տարբերակումներ

Կյանքի բոլոր իրավիճակներում Ուղին վերաստեղծագործելու համար մենք պետք է հասկանանք, թե իրականում ինչ չափով են կեղծ մեր փորձառության հիմքում ընկած տարբերակումները: Օրինակ, հեռավորարևելյան փիլիսոփայական ուսմունքներին ծանոթ շատ մարդիկ սովորում են, որ այդ ուսմունքները քարոզում են որոշ առանձնացում կամ մեկուսացում: Ըստ դրանց, հոգևոր պայծառության հասնելու համար, մենք պետք է թողնենք մեր սովորական կյանքը և ուղևորվենք լեռներ: Միայն երբ մենք ազատ ենք աշխարհիկ կենսակերպից, կարող ենք հասնել Ուղու հետ միասնության՝ ներքին երանության և ինքնաճանաչման մեր ուղու մասին խորհրդածելով: Գուցե դուք ընկեր ունեք, որը գնացել է տասնօրյա մեկուսի լուռ խորհրդածության: Գուցե դուք վաղուց ցանկանում եք փախչել ձեր առօրյա կյանքից և արշավի գնալ Ապալաչյան երթուղով: Գուցե անհամբեր սպասում եք յոզայի ձեր շարժական պարապմունքին կամ ծովափին երկար զբոսնելու հաճույքին: Սակայն նրանք, ովքեր արշավների են գնում, մեկուսանում, կամ վայելում են միայնակ խորհրդածությունները, այնուհանդերձ հարկադրված են վերադառնալ ամենօրյա կյանքին, անցյալում թողնելով աշխարհի հետ խորապես կապակցված լինելու անցողիկ այդ զգացումը:

Մեծավ մասամբ մշտապես գտնվում ենք արմատապես այնքան տարանջատված ոլորտներում՝ աշխատանքի և հանգստյան, մասնագիտականի և անձնականի, հոգևորի և գործնականի, աշխատանքային օրերի և հանգստյան օրերի, որ ամենևին զարմանալի չէ, որ մենք կյանքը տեսնում ենք տրոհված: Հանգստյան օրերին անտառային զբոսանքը միանգամայն խզված է թվում երկուշաբթի առավոտյան գրասենյակային աշխատանքից: Թեև հանգստյան օրերի ընդմիջումները երիտասարդացնում են մեզ, և այդ զգացումն անգամ տևում է մի որոշ ժամանակ,

այնուհանդերձ դրանք տեղի են ունենում մեր աշխատանքային շաբաթվա իրական կյանքից դուրս գտնվող ոլորտում:

Բայց մեր կյանքը մասնատելով և հավատալով, թե մեր կյանքի այդ կողմերը միմյանց հետ կապված չեն, մենք այդպիսով սահմանափակում ենք այն, ինչ կարող ենք անել և դառնալ: Լաո-Ցզին կասեր, որ մեր հոգևոր կյանքը և մեր առօրյա կյանքը ոչ միայն կապված են միմյանց, այլև՝ որ դրանք առանձնացնելով երկուսն էլ թերըմբռնման ենք ենթարկում:

Թեպետ մենք կարծում ենք, որ հանգստյան օրերին անտառային երիտասարդացնող զբոսանքով մենք վերականգնում ենք կապն աշխարհի և ինքներս մեզ հետ, այնուհանդերձ, նման մոտեցումը մեզ տանում է այդ երկուսի հետ էլ կապի խզմանը: Մենք պետք է այլ կերպ մտածենք մեր աշխատանքային օրերի կյանքի մասին: Ուղին այնպիսի բան չէ, որին մենք հասնենք հանգստային օրերին անտառներում ման գալով: Դա մի բան է, որին մենք ձգտում ենք մեր ամենօրյա փոխհարաբերությունների միջոցով:

Մենք տարբերակումներ ենք մտցնում նաև մեր կյանքի այլ ոլորտներում: Մեր հավակնություններով ու նպատակներով պայմանավորված, մենք ինքներս մեզ հաճախ տեսնում ենք այլ մարդկանց հետ մրցակցային հարաբերությունների մեջ, այդպիսով մեզ առանձնացնելով նրանցից: Կամ, մենք կարող ենք ունենալ բարոյական խիստ համոզմունքներ: Համոզված լինելով մեր դիրքորոշումների ճշտության մեջ մի շարք հանրային վիճարկվող հարցերում, օրինակ, կրոնի կամ միասնական քննությունների, արհեստական վիժեցման կամ հեշտամահության վերաբերյալ, մեզ կարող է նվազ ընկալունակ դարձնել այլ մարդկանց կարծիքների հանդեպ, այդպիսով անհաղթահարելի պատենշ ստեղծելով մեր և նրանց միջև:

Կրկնենք, որ որևէ տեսակի դասակարգում անելը հակասում է Ուղուն: Ինչպես սովորեցնում է «Լաո-Ցզի»-ն դասակարգումները, անգամ այնպիսիք, որոնք բարոյական ու ճիշտ են, իրենց մեջ վտանգ են պարունակում:

«Երբ մերժում են մեծ Ուղին, առաջանում են առաքինություն և պատշաճություն: Երբ ի հայտ են գալիս իմաստնությունն ու խելոքությունը, առաջանում է մեծ արհեստականություն»:

«Լաո-Ցզի»-ն այնքան միանշանակ է մերժում բոլոր դասակարգումները, որ անգամ ընդունված կոնֆուցիական հիմնադրույթները՝ առաքինությունը, իմաստնությունը, գնահատում է իբրև վտանգավոր, քանի որ դրանք ծնում են դասակարգումներ:

Առաքինությանը ձգտելը նշանակում է միաժամանակ ընդունել, որ աշխարհում գոյություն ունի նաև դրա հակառակը: Այսպիսի մտածողությունը մեզ հեռու է մղում Ուղուց, որում ամեն ինչ փոխկապակցված է և գոյություն չունեն տարբերակումներ:

Մենք անգամ հակված ենք հենց «*Lawn-Ցզի*»-ն կարդալ տրոհված, տարբերակված ձևով: Այդ աշխատությունը շատ հանրաճանաչ է և աշխարհի առավել շատ թարգմանված գրքերի շարքում է: Այնուհանդերձ, մարդիկ համարյա ամենուր այն կարդում են տարբեր կերպ՝ որպես փիլիսոփայական մեծ աշխատություն, կամ քաղաքական ռազմավարության աշխատություն, որը բացահայտում է մեծ առաջնորդների գաղտնիքները, կամ իբրև մարտարվեստի ձեռնարկ, կամ գործարարության ուղեցույց: Թեև այս մոտեցումներից յուրաքանչյուրն ինչ որ իմաստով ճիշտ է, այնուհանդերձ դրանք բոլորն էլ սահմանափակ են: Եթե դուք այդ աշխատությունը կարդում եք իբրև մեծ փիլիսոփայական երկ, ապա կենտրոնանում եք Ուղու հոգևոր բնույթի հատվածների վրա և, այդպիսով, անտեսում եք այն հատվածները, որոնք վերաբերում են հաջողակ առաջնորդ լինելուն: Իսկ երբ գիրքը կարդում եք որպես մեծ առաջնորդ դառնալու ուղեցույց, ապա անտեսում եք այնպիսի հատվածներ, ինչպիսիք են «Հովտի ռզին չի մեռնում» հատվածը, համարելով այն անհասկանալի և անտեղի: Ի վերջո, միթե՞ հոգևոր իմաստուն դառնալը ամբողջովին անհամատեղելի չէ մեծ առաջնորդ դառնալու հետ:

Սակայն «*Lawn-Ցզի*»-ն սուկ որպես առաջնորդության ուղեցույց կամ հոգևոր գիրք կարդալը պատկերի միայն մի մասն է: Հոգևոր իմաստունը և առաջնորդը, ըստ էության, երկու տարբեր բաներ չեն: Հոգևոր իմաստունը նաև ազդեցիկ առաջնորդ է, իսկ ազդեցիկ առաջնորդը՝ հոգևոր իմաստուն: Եթե մենք այս թվացյալ առանձին հատվածները չկարդանք որպես փոխկապակցված տեքստ, ապա բաց կթողնենք «*Lawn-Ցզի*»-ի ուսմունքի կարևորագույն մասը՝ որ մենք առավելագույն արդյունքի կհասնենք, եթե մասնատված և դասակարգված հայացքով չմոտենանք այդ աշխատությանը, ինքներս մեզ և աշխարհին:

Մենք կարող ենք փորձել մեր մտքով հասկանալու կապակցվածության գաղափարը, սակայն որքանով է հնարավոր իրական կյանքում իսկապես խուսափել կերծ այլընտրանքներից: Հետևյալ կենցաղային իրավիճակները քննարկելով, անգիտակցաբար, լաո-ցզիական մոտեցում ենք կիրառում:

Պատկերացրեք, որ աշխատանքի վայրում գործ ունեք ծանր բնավորությամբ վերադասի հետ՝ մեկի, ով պահանջկոտ է և անկանխատեսելի: Թվում է, որ նա չափազանց մեծ պահանջներ է ներկայացնում ձեզ, սակայն չի տրամադրում գործի

համար պահանջվող տեղեկություններ կամ ցուցումներ: Սակայն, եթե դուք փորձեք հասկանալ, թե ինչն է ընկած նրա վերաբերմունքի հիմքում, ապա կարող եք մտածել, թե ինչպես փոխեք ձեր հարաբերությունների ուղղվածությունը: Եթե օրինակ, նա ձեր հանդեպ մեծամիտ կամ ստորացնող վերաբերմունք է ցուցաբերում, ապա դա հաճախ պայմանավորվում է ինքնավստահության պակասով: Հանգիստ կերպով լայն համատեքստում ուսումնասիրելով, դուք կարող եք մտածել, թե կա՞րող եք մեջ ինչ որ բան, որը նրա մոտ առաջացնում է անապահովության այդ զգացումը: Միգուցե դուք ինչ որ հմտության տեր եք, որի պատճառով նա ձեզ իրեն մրցակից է համարում, կամ մի թուլություն ունեք, որը նա ձգտում է օգտագործել: Կամ գուցե անգիտակցաբար ինչ որ բան եք անում, որն ազդում է ձեր հարաբերությունների վրա, և կարո՞ղ եք արդյոք դուք այդ բանն անել որևէ այլ կերպ: Կարող է նկատվել, որ նա հատկապես չկամ ու տհաճ է դառնում, երբ դուք հիանալի զեկույց եք ունենում, անգամ եթե հենց ինքն է դա հանձնարարել ձեզ: Սակայն, իհարկե, նրան գոհացնելու համար ձեր գործունեության սահմանափակումը ճիշտ էլք չէ: Շարունակելով լավ աշխատանքը, նախքան հաջորդ զեկույցն ունենալը, կարող եք որևէ փոքրիկ հարցի վերաբերյալ նրանից խորհուրդ հարցնել, այդպիսով նա կմտածի, որ դուք համարում եք նրան որպես փորձառու ավագ մասնագետ, ումից բան ունեք սովորելու: Այսպիսի քայլերով ժամանակի ընթացքում կարող եք դանդաղ և աննկատ կերպով փոխել ձեր փոխհարաբերությունները, նրան հնարավորություն տալով իրեն զգալու ոչ թե որպես տարիքով աշխատակից, ում կարող է շրջանցել իր խելացի և խոստումնալից ենթական, այլ՝ իբրև փորձառու ավագ ղեկավար, որը նպաստում է կրտսեր գործընկերոջ աճին ու զարգացմանը:

Կամ, ասենք դուք ծնող եք, և ձեր երեք երեխաները դասի չեն և տանն են մնացել ձմեռային եղանակի պատճառով: Նրանցից երկուսն աղմկոտ վիճում են, և մթնոլորտը ձեր բնակարանում լարված է: Դուք կարող եք նրանց սաստել, կարող եք կաշառք առաջարկել նրանց, կամ շեղել նրանց ուշադրությունը: Կամ կարող եք նրանց պարզապես ուղարկել իրենց առանձին սենյակներով: Սակայն վեճին ուղղակիորեն արձագանքելը անմիջապես կառաջացնի տարբերակում և բաժանումներ: Դրա փոխարեն, դուք կարող եք փորձել հասկանալ, թե ինչ է կատարվում երեխաների միջև, և դրանից հետո կարող եք փոխել սենյակում տիրող վիճակը: Դա նշանակում է այդ պահին դրսևորվող զգացմունքների մեջ (բարկություն ու կամակորություն) թափանցելով, հասկանալ դրդապատճառները՝ միգուցե ձեր աղջիկն այդպես է վարվում իր դպրոցական ընկերներից բաժանվելու պատճառով, կամ ձեր տղան իրեն անտեսված է զգում, քանի որ դուք օրվա առաջին կեսը զբաղված եք եղել այլ հարցերով: Դուք խորը շունչ եք քաշում և անցնում եք ձեր հանգիստ պահելվածին,

ձայնի մեղմ ելևեջներին ու հանդարտ պահվածքին, և այդպիսով փոխում էք տիրող մթնոլորտը: Երբ դուք իջնում էք նրանց մակարդակին և իսկապես ընկալում էք նրանց զգացմունքները, ապա ավելի հեշտ է լինում հասկանալ, թե ինչպես կարող էք մի երեխայի վրա ազդել՝ նրա բնավորության մի այլ կողմը ցուցաբերելու համար, և սրանով երեխաների միջև ստեղծված իրավիճակը փոխելու համար: Սրանով վերահսկելի է դառնում դրությունն իր բոլոր հանգամանքներով հանդերձ:

Կամ, գուցե տասնհինգ տարեկան երեխա ունեք, որն իրեն ըմբոստ է պահում ձեր հանդեպ: Ձեզ անհանգստացնում է, արդյոք հնարավոր է նրան խրատել առանց նրան ճնշված զգացնելու, ինչը նրան ավելի կհեռացնեք ձեզնից: Եթե լարվածության փոխարեն, զգա ձեր փոխկապվածությունը, ապա ավելի բարյացակամ կդառնա ձեր հանդեպ: Գիտակցելով երեխայի վրա որևէ ազդեցություն ունենալու համար նրա հետ ժամանակի ընթացքում կապ ստեղծելու անհրաժեշտությունը, դուք կսկսեք հասկանալ, թե ինչ կարող էք անել. օրինակ՝ նրան ավելի հաճախ հեռախոսային հաղորդագրություններ ուղարկել, նրա սիրած երաժշտության մասին չեզոք, ոչ խրատական զրույցներ վարել, կամ հատկացնել ժամանակ նրա հետ իր սիրած զբաղմունքին մասնակցելու համար: Դուք նոր ծեսեր էք ներմուծում կոնֆուցիականության իմաստով՝ այլակերպային ծեսեր որոնք փոխում են անառողջ փոխհարաբերությունները, և ձեր երկուսի համար առիթ էք տալիս նորովի հարաբերվելու: Սրանով նոր որակ էք տալիս ձեր փոխհարաբերություններին: Այն ինչ դուք անում էք լաո-ցզիական է, այն իմաստով, որ ոչ ոք չի գիտակցում, թե ինչ էք անում: Իրավիճակի փոփոխությունը ինքնին ստացվում է՝ աննկատ:

Երբ նպատակ ունեք, ոչ թե բացահայտ խնդրին ուղղակի արձագանքելու, այլ տարբեր բաների, զգացմունքների և մարդկանց միջև կապը վերականգնելու, ապա սկսում էք նշմարել շրջակա միջավայրի և փոխհարաբերությունների եղանակը՝ ինչպես տվյալ պահին, այնպես էլ երկարաժամկետ: Դուք ավելի լավ էք հասկանում, թե ինչպես կարելի է բարելավել կամակոր աշխատակցի փոխհարաբերությունները, կամ հաշտություն ստեղծել ձեր կովարար երեխաների միջև կամ հաղթահարել լարվածությունը տասնհինգամյա երեխայի հետ: Ուղիղ ճանապարհով այս դրություններին մոտենալով, մակերեսային մարտավարություն որդեգրելով, իրական լուծումը չէիր գտնի: Նման մարտավարության դեպքում, ձեր գործողությունները՝ առճակատումը, հորդորելը, կաշառելը, կշտամբելը, շողոքորթելով համոզելը, հրամայական կամ խրատական լինելը, բաժանումներ կստեղծեն ձեր և նրանց միջև, և կհայտնվեք իշխանության պայքարի մեջ, ինչն էլ ավելի կխորացնի հակառակությունը:

Այս ամենն իհարկե հիմնվում է սովորական ողջամտության վրա: Մենք գիտենք, որ ծանր բնավորությամբ մարդու հետ առճակատվելը հազվադեպ է հանգեցնում հարաբերությունների բարելավման: Մենք գիտենք, որ ծնողական պատշաճ հմտություններն իրենց մեջ ներառում են հանդարտվելը, մյուսներին հանդարտեցնելը և թույլ չտալը, որ ձեր սեփական լարվածությունն ավելացնի արդեն իսկ առկա լարվածությունը: Սակայն լատ-գգիական մոտեցման հաջողությունը կայանում է ոչ թե պարզապես նրանում, որ դուք գործում եք նվազ բացահայտ կերպով կամ, որ բոլորը հանդարտվում են: Այն գործում է, քանի որ դուք արդյունավետորեն ստեղծում եք նոր կապեր տարբեր բաների ու մարդկանց միջև: Ձեր կողմից ստեղծվող այդ նոր փոխհարաբերությունները կերտում են նոր միջավայր: Դուք հարթում եք այն տարբերությունները, որ ձեզ բաժանում են ուրիշներից:

Տվյալ իրավիճակում մարդու վարքագիծը պայմանավորվում է մի շարք գործոններով: Երբ դրանք հասկանում եք, որոշակի ազդեցություն էք ձեռք բերում շրջապատի հանդեպ, քանի որ դուք տեսնում եք իրավիճակն ամբողջությամբ: Սակայն էլ ավելի ազդեցիկ էք լինում, երբ դուք ինքներդ էք ձևավորում բոլորովին նոր իրավիճակներ: Այդ դեպքում, ուրիշները սկսում են գործել ձեր ստեղծած սցենարով, չգիտակցելով, որ դուք եք դրա հեղինակը:

Հիշեք, որ Լատ-Ցգիի համար ամեն ինչի աղբյուրը Ուղին էր: Նպաստելով, ձեր շուրջը որոշակի հետևանքների առաջացմանը, դուք սոսկ չէք հետևում Ուղուն: Վերափոխելով սենյակի մթնոլորտը և ուղղելով ձեր փոխհարաբերություններն այլոց հետ, դուք ինքներդ ուղղակի իմաստով եք դառնում Ուղին:

Ուժը գտնվում է թուլության մեջ

«Թուլությունը հաղթահարում է ուժին, Փափկությունը հաղթահարում է կարծրությանը»:

Երբ մենք աշխարհն ընկալում ենք իբրև ամբողջովին տարանջատված իրերի ժողովածու (այս սենյակը, այն շունը, իմ բաժակը, քո գիրքը, դու, ես, նրանք), ապա մենք ինքներս մեզ օտարացնում ենք Ուղուց: Եվ հակառակը՝ եթե մենք զգում ենք, թե ինչպես է ամեն ինչ փոխկապակցված և հասկանում ենք, որ մեր ամեն քայլն իր ազդեցությունն է ունենում ուրիշների վրա, մենք այդպիսով դառնում ենք ավելի ազդեցիկ: Հենց որ մենք հասկանանք, ամեն ինչի կապակցվածության աստիճանն

աշխարհում, և ըմբռնենք, որ տարօրինակորեն՝ թուլությունն անսպասելի ուժ է պարունակում, մենք կհասկանանք ազդեցիկ լինելու գաղտնիքը:

Սա կարող է անհամատեղելի լինի մեր մշակույթում տարածված պատկերացումների հետ, որոնք շեշտում են ուժը և հավակնոտությունը: Ուստի զարմանալի չէ, որ սա հանգեցնում է այդ համոզմանը, թե ուրիշներին հաղթահարելով են հաջողվում կյանքում: Երբ մրցակցական տենչը պակասում է մեր մեջ, մտահոգվում ենք որ հետ կմնանք մյուսներից:

Այստեղ նորից հավանաբար կանգնած կգտնվենք կեղծ այլընտրանքի առաջ՝ հավակնոտություն կամ պասիվություն, ուժ ու կամք կամ թուլություն: Թեև «Լաո-Յզի» ընթերցողներից շատերը կարծում են, թե այդ գիրքը մեզ կոչ է անում ձերբազատվել հավակնոտությունից և լինել պասիվ ու թույլ, իրականում բոլորովին էլ այդպես չէ:

«Լաո-Յզի» ուսմունքը գնահատվում է բարեփոխումների ձգտումը, սակայն այդ ուսմունքն առաջարկում է փոփոխությունների կատարման ուրիշ ուղի: Մեր նպատակներին հասնելու համար սովորաբար գործում ենք մեր կամքը պարտադրելով: Դրանից էլ մենք չափն անցնում ենք, սխալ բաների վրա կենտրոնանում, և մեր սեփական տապալման համար պայմաններ ստեղծում: Նպատակասլացությունը և դրան հետամուտ լինելու ուղիների վերաբերյալ մեր պատկերացումը, ըստ էության, մեզ ձախողման են մատնում:

Եթե ամեն կողմ գոռոզում էք, եթե փորձում էք իշխանություն ձեռք բերելու համար ձեր կամքը պարտադրել ուրիշներին, ապա պարտադիր չէ, որ ձախողվեք: Դուք անգամ կարող էք հաջողակ լինել երկար ժամանակով: Սակայն ձեր հաջողության աստիճանը սոսկ պայմանավորված կլինի մարդկանց ձեզ ենթարկելու համար ձեր ունեցած բացահայտ փաստացի իշխանության չափով: Վերջին հաշվով, այդ մարդկանց խոր վրդովմունքը կհանգեցնի ձեր իշխանությունը տապալելու փորձերին: Եվ որ հավանաբար ամենակարևորն է, ձեզ տապալելու համար բավարար կլինի իշխանության իրական բնույթը հասկացող ընդամենը մեկ մարդ: Ընդամենը Մոհանդաս Գանդին մենակ բավարար եղավ 1947 թվականին Բրիտանական կայսրությունը վերջացնելու համար:

Հիշենք Ռոզա Փարքսին, Ալաբամա նահանգի Մոնթգոմերի քաղաքից 42-ամյա կնոջը, ով 1955թ. հանրախանութում իր երկարաժամյա աշխատանքից հետո հրաժարվեց ավտոբուսում իր տեղը զիջել սպիտակամորթ ուղևորի: Ինչպես հետագայում հիշատակում է Փարքսն, ինքը հանկարծակի վճռականությամբ համակվեց, «կարծես

տաք վերմակ լինելու ձևերով ցուրտ գիշերով» և նա այդ պահին ընտրեց չշարժվելու համար իր տեղից: Այս մի անհատը միայնակ հասկացավ, որ պահն եկել էր չենթարկվելու նվաստացմանը: Նա նաև զգաց, որ հանգիստ արձագանքն ավելի արդյունավետ կլինի, քան հարձակողական լինելը: Լուռ նստելու նրա ռազմավարությունը համայնքի մյուս ակտիվիստներին ոգեշնչեց նրան միանալ հավասարության համար պայքարում:

Մտածեք, թե ով է ավելի արդյունավետ գործում աշխատավայրում՝ գրասենյակի գոռքան, ով մշտապես փորձում է իշխել բոլորին, թե նա, ով ուշադիր է մարդկանց զգացմունքներին, նրանց արձագանքին, ով օգտագործում է հումորն ու ծիծաղը հարաբերություններ ստեղծելու համար և ով մշտապես լավատեղյակ է աշխատավայրի մթնոլորտին: Հիշեք երեխա ժամանակ ձեր ունեցած դասատուներին: Ո՞վ էր ավելի արդյունավետ աշխատում դասարանում՝ նա՞, ով բոլորին վախեցնում էր իր բարձր ձայնով և սպառնալիքներով, թե՞ նա ով ներդաշնակորեն վարում էր դասաժամը, խելամտորեն օգտագործելով լռությունը և փոքրիկ հնարքները, ինչպես օրինակ, հանդարտ, ցածր, դանդաղ և հանգիստ ձայնով դասից շեղված աշակերտների ուշադրությունը դասի վրա կրկին կենտրոնացնելով: Մենք իհարկե հասկանում ենք, թե ի վերջո ով է ավելի ազդեցիկ: Բայց և այնպես, որքա՞ն հաճախ ենք կիրառում այդ սկզբունքները մեր սեփական կյանքում:

Իրական գործությունը չի հենվում ուժի և իշխելու վրա: Ուժն ու իշխելը մեզ անկարող են դարձնում հարաբերվելու մեր շուրջը եղած այլ մարդկանց ու երևույթների հետ: Հենց որ սկսում ենք աշխարհը տեսնել իբրև բացահայտ ուժի տիրապետման համակարգ, այդ պահից ինքներս մեզ օտարում ենք մյուսներից՝ մեր կամքը նրանց պարտադրելու, մրցության դուրս գալու կամ նրանցից տարանջատվելու միջոցով, և այդպիսով կորցնում ենք Ուղին:

Մենք կարող ենք տեսնել, թե ինչպես է դա աշխատում տարբեր մակարդակներով: Օրինակ, ինչ որ մեկը հարձակվում է ձեզ վրա և փորձում է հարվածել: Մենք մտածում ենք, որ գիտենք ճիշտ պատասխանը, այն է՝ նրան պետք է ավելի ուժեղ հարվածենք, քան ինքն է դա անում: Բայց եթե դուք ճիշտ եք հասկանում Ուղին, դուք կանեք հակառակը: Դուք գիտեք, որ ձեզ վրա հարձակվող անձն ինչ որ պահի անխուսափելիորեն հասնելու է գերլարված վիճակի: Ձեզ համար ճիշտ կլինի ըմբռնել նրա վիճակը և որսալ այն պահը, երբ նա կհայտնվի գերլարվածության մեջ: Դա է այն պահը, երբ դուք պետք է արձագանքեք և հարձակում գործեք, օգտվելով դիմացինի գերլարվածությունից: Նրա գերլարվածության պահն այն է, ինչը ձեզ կօգնի առավելության հասնելու նրա նկատմամբ: Սա ձյուդոյի և այլ մարտարվեստների

հիմքն է: Լաո-Ցզիի եզրաքանությամբ, դուք օգտագործած կլինեք թուլությունն ուժի դեմ:

Ամեն ոք, ով ձգտում է իշխել ձեզ վրա, ըստ էության, տարբերակում է կատարում և գնում է Ուղու դեմ: Իսկ թուլությունը, այն իմաստով, որ օգտագործվում է «*Լաո-Ցզիում*», ընդհակառակը, հիմնվում է ի մի բերելու, զգալու և տարանջատված բաները համատեղելու վրա: Դրանում է նրա ուժը:

«Նրանք, ովքեր Երկնքի տակ ամեն ինչ կվերցնեն ու կփորձեն դա սեփականացնել, ես գիտեմ, որ դա կլինի իզուր: Երկնքի տակ ամեն ինչ արարչական անոթ է, որը հնարավոր չէ սեփականացնել: Նրանք, ովքեր դա յուրացնում են, քանդում են այն: Նրանք, ովքեր դա խլում են, կորցնում են դա»:

19-րդ դարի սկզբին Նապոլեոնը Ֆրանսիայում ստեղծում էր աշխարհի ամենաուժեղ բանակը, և՛ ամենահզոր կայսրությունը, որ գոյացել է հռոմեական ժամանակներից ի վեր: Փառասեր և իշխանատենչ Նապոլեոնը որոշեց ներխուժել Ռուսաստան:

Ռուսական զենեքալները երբեք չէին կարդացել «*Լաո-Ցզի*»-ն, սակայն նրանք հասկանում էին այդ ուսմունքի տեսանկյունից ուժի և թուլության վերաբերյալ պատկերացումները: Երբ Նապոլեոնը ներխուժեց Ռուսաստան, նրանք չփորձեցին ուժին դիմակայել ուժով: Նրանք *նահանջեցին*: Երբ ֆրանսիական բանակը հասավ երկրի խորքերը, ռուսական բանակը կրկին նահանջեց: Ֆրանսիացիկ ավելի ու ավելի էին խորանում ռուսական տարածքում: Նրանց մատակարարման ուղիները սեփական երկրից աստիճանաբար դարձան ավելի խոցելի: Ֆրանսիական բանակը հասավ մինչև Մոսկվայի մատույցները: Այդ ժամանակ ռուսական զենեքալները կրկին նահանջեցին, թողնելով քաղաքը, այրելով կարևոր շինությունները և իրենց հետ տանելով ամբողջ սննդամթերքը: 1812թ. սեպտեմբերին Նապոլեոնը գրավեց Մոսկվան և իրեն հայտարարեց Ռուսական կայսրության գլուխ՝ դառնալով ողջ մարդկային պատմության մեջ ամենախոշոր կայսերական դեմքը: Նա ռուսական ցար Ալեքսանդր 1-ին ուղարկեց հանձնվելու վերաբերյալ մի շարք պայմաններ: Ցարը ոչինչ չարեց:

Ապա վրա հասավ ձմեռը: Քաղաքում սննդամթերք չկար, իսկ պարենն ու այլ պաշարները չէին կարող մատակարարվել ռուսական դաժան ձմռան պայմաններում: Եվրոպայում տեսնված ամենահզոր բանակը սկսեց սովամահ լինել: Հասկանալով վրա հասնելիք ողբերգությունը, Նապոլեոնն այլ ելք չուներ, քան նահանջելը: Եղանակն էլ ավելի վատացավ: Երբ բանակի մնացորդները հասան ֆրանսիական

տարածք, կես միլիոնանոց բանակից մնացել էին մի քանի հազար մարդ: Այդպիսով կործանվեց Ֆրանսիական կայսրությունը:

«Այն, ինչը գնում է Ուղու դեմ, հանգում է վաղ վախճանի»:

Աշխարհը, որը թվում է բնական

Պատկերացրեք, որ շատ ծանր օր էք ունեցել և չափից դուրս հոգնած էք: Անցած գիշեր դուք լավ չէք քնել, քանի որ երկու աշխատանքային զեկուցագիր պետք է պատրաստեիք և ձեր աղջիկն էլ գիշերվա ժամը տասին հիշեցրել է, որ վաղվա դպրոցական ծրագրի համար նյութերի կարիք ունի: Ցերեկը դուք մեկը մյուսի հետևից հանդիպումներ էք ունեցել: Հիմա ժամը երեքն է և դուք ոչինչ չէք կերել բացի շոկոլադից, սակայն դեռ մի հանդիպում էլ ունեք, որի մասին պայմանավորվել էք երեք շաբաթ առաջ, երբ կարծում էիք թե դրա համար ժամանակ կունենաք: Դեռ ավելին, դուք համաձայնվել էք վարել այդ հանդիպումը: Դուք ջղայնանում էք ևս մեկ պարտականության մասին հիշելիս:

Ի՞նչ կարելի է սպասել այդ ամենից: Դուք կարող էք գնալ այդ հանդիպմանը տանջված, նյարդայնացած և ձեր կյանքի գերլարվածության վրա բարկացած վիճակում ու դրանով վերջացնել գործը: Ձեր լարվածությունը, զայրույթն ու հոգնածությունը փոխանցվելու են հանդիպման մյուս մասնակիցներին: Ձեր զգացմունքները երևան են հանելու նրանց սեփական լարվածությունը, զայրույթն ու հոգնածությունը: Դուք կարող էք առաջարկություններ անել, սակայն մյուսները հավանաբար կընդդիմանան դրանց հանդիպման անառողջ մթնոլորտի պատճառով: Կսկսեն ի հայտ գալ մանր բախումներ, որոնք քիչ կապ ունեն ձեր առաջարկների հետ: Ողջ հանդիպումը կվերածվի հակասությունների տհաճ տեսարանի, և դուք կավարտեք այն ավելի վատ տրամաբանությամբ քան հանդիպումից առաջ:

Մենք բոլորս հավանաբար մասնակցել ենք նման հանդիպումների, ուր զայրույթի և տհաճ զգացողության աննշմար ենթատեքստերը հանգեցնում են բացասական արդյունքի: Հավանաբար, համարյա բոլորս էլ հանդիպած լինենք նման դեպքերի: Դա տեղի է ունենում, երբ մենք ինքներս մեզ ընկալում ենք մյուսներից առանձնացած վիճակում, և թույլ ենք տալիս, որ մեր դժգոհությունն ազդի նրանց վրա, նույնիսկ չնկատելով այդ ամենը:

«*Lawn-Յգի*»-ն, ըստ էության, հստակ պատկերացում ունի այն մասին, թե ով կլինի ամենաազդեցիկ դեմքը ստեղծած որևէ իրավիճակում: Դա կլինի նա, ով կդիմի ոչինչ չձեռնարկելու հմտությանը («*վու-վեի*»), որը «*Lawn-Յգի*»-ում նշանակում է անշարժ մնալու և չգործելու երևութականության տակ իրականում լինել չափազանց հզոր: Հիշեք ռուսական գեներալներին, որ Նապոլեոնին ավելի ու ավելի խորն էին ներքաշում իրենց ծուղակի մեջ: Թվում է, թե նրանք, ովքեր ղեկավարվում են այդ հմտությամբ, չեն գործում: Սակայն իրականում, նրանք փաստացի ուղղորդում են ամեն ինչ:

Քննարկենք Ուդուն համահունչ մեկ այլ սցենար: Վերադառնանք այն հանդիպման օրինակին, որը դուք ստանձնել էիք վարել: Իրավիճակը նույնն է՝ դուք ունեցել էք ծանր, կատաղի օր, և այդ հանդիպումը թվում է որպես բազմաթիվ այլ անելիքների շարքում մի լրացուցիչ բեռ:

Դուք շտապում եք դեպի հանդիպումների սենյակ: Սակայն այս անգամ, նախքան մտնելը, դուք կանգ եք առնում, խորը շունչ քաշում և հանդարտեցնում եք ձեզ: Ձեր անդորրը վերականգնելով, իջեցնում եք ձեր ներքին լարվածության աստիճանը և ձեր զայրույթն ու հասնում եք մի վիճակի, երբ ամեն ինչ կարող եք տեսնել որպես միմյանցից չտարանջատված բաներ: Երբ դուք հանդարտեցնում եք ձեզ, դուք այդպիսով ավելի եք մերձենում Ուդուն:

Միմիայն դրանից հետո, երբ դուք հաստատել եք ներքին անդորր, դուք մտնում եք սենյակ: Անմիջապես զգում եք սենյակն ու այնտեղ նստած բոլոր մարդկանց՝ իրենց ողջ բարդությամբ հանդերձ: Ներքին զգացողությամբ դուք կարող եք տեսնել, որ այդտեղ ներկա են մարդիկ, որոնք լարված են, մյուսները մտազբաղ են, իսկ ոմանք էլ ոզկորված են այդտեղ ներկա գտնվելու առթիվ: Ձեր դերն այժմ այս բազմազան անհատներին օգնելն է, որ ընդհանուր հայտարարի գան և հանդիպումը դառնա արդյունավետ: Առանց մի խոսք ասելու, սոսկ մի հայացք նետելով, դուք հանգիստ կերպով գնահատել եք ձեր շուրջը եղած մարդկանց:

Նստելուց հետո դուք չեք գոռում. «Ուրեմն լսեք: Հիմա անելու ենք հետևյալը»: Ոչ, դուք պարզապես նստում եք, ճառագելով հանդարտություն:

Իհարկե դուք ունեք օրակարգ՝ որոշակի նպատակների իրագործումը: Դուք գիտեք, թե ինչպես եք ուզում, որ գործն արվի: Սակայն, ձեր դիրքորոշումը բացահայտորեն ու առարկություն չհանդուրժող տոնով հայտնելու փոխարեն դուք խրախուսում եք հանդիպման մասնակիցներին հայտնելու իրենց կարծիքները: Օգտագործելով բարյացակամ խոսելաձև, ընտրելով ճիշտ բառեր և մարդկանց հետ շփվելու ձևեր,

դուք բարձրացնում եք մի քանի հարցեր, ներկայացնում եք որոշ նկատառումներ և կերտում եք մի մթնոլորտ, որը բոլորին ուղղորդում է այնպես, ինչպես որ դուք եք ուզում: Հանդիպման մյուս մասնակիցների արտահայտվելու ընթացքում, ձեր հանդարտ, շահագրգիռ, լայնախոհ արձագանքը նպաստում է նոր գաղափարների առաջ գալուն: Մարդիկ սկսում են միմյանց ավելի լավ հասկանալ: Նրանք սկսում են քննարկել մեկը մյուսի գաղափարները և պլաններ կազմել, որոնք դուք կարող եք խրախուսել կամ խոչընդոտել անխոս հաղորդակցության միջոցներով՝ ժպտալով, դեմքը խոժոռելով կամ գլխաշարժով հավանություն տալով:

Միսալ չհասկանաք՝ պատասխանատուն դուք եք: Մակայն ձեր նստելու ձևի, մարդկանց հետ անմիջական տեսողական հաղորդակցության, նրանց գաղափարների վերաբերյալ ձեր շահագրգռվածությունը ցուցադրելու և բարյացակամ խոսելաձևի շնորհիվ ձեր գործընկերները չեն գիտակցում ձեր կողմից օրակարգը վճռորոշ կերպով ուղղորդելու հանգամանքը: Աստիճանաբար ձևավորվում է համերաշխության մթնոլորտ, ուր բոլորը կապվում են որոշակի պլանների հետ:

Երբ հանդիպումն ավարտվում է, մասնակիցները դուրս գալիս կարող են մտածել. *«Օհո՛, այս հանդիպումն իսկապես լավ անցավ: Կարծես այն ինքնաբերաբար ընթացավ, այնքան սահուն անցավ»*: Մակայն իրականում, *դուք* եք այդպես վարել հանդիպումը: Դուք փոխել եք սենյակի մթնոլորտը ձեր արարքներով՝ արարքներ, որոնք մարմնավորում են «չգործելը»: Մեղմորեն, աննկատ կերպով դուք ստեղծում եք մի աշխարհ, ուր բոլորը փոխկապակցված և ոգևորված են իրենց գաղափարներով, ինչի շնորհիվ հանդիպման արդյունքը լինում է ակնհայտորեն ավելի լավը, քան մասնակիցներից որևէ մեկը կարող էր միայնակ ստեղծել առանց այդ հանդիպման, և այդ արդյունքը միաժամանակ տարբեր է նրանից, ինչ մասնակիցները սենյակ մտնելու պահին կարծում էին, թե անելու են: Դուք առաջնորդում եք նրանց, նրանց հետևելով: Եվ այդպես անելով, դուք լինում եք Ուղին:

Երբ դուք իմաստուն եք դառնում, դուք ոչ միայն լավ եք ըմբռնում այլ մարդկանց: Մարդկանց՝ լինի դա ընտանիքում, ընկերների, թե գործընկերների հետ առնչվելիս, ամեն անգամ դուք ձեր մեղմության և ճկունության շնորհիվ, ձեր շուրջն աշխարհ եք կերտում: Ձեր կողմից կերտված փոքրիկ աշխարհի միջոցով դուք կարող եք փոխել մյուս մարդկանց մտածելակերպը և զգացողությունը:

Ազդեցությունը չի գտնվում բացահայտ ուժի կամ կամքի մեջ: Ազդեցությունը գալիս է այնպիսի աշխարհ կերտելուց, որն այնքան բնական է թվում, որ ոչ ոք կասկածի տակ

չի դնում այն: Մա է այն ուղին, որով լատ-ցզիական իմաստունը տիրապետում է հսկայական ազդեցության:

Լատ-ցզիականը որպես առաջնորդ

«Երբ հասնում են նվաճումներին և կատարվում են պարտականությունները, Մարդիկ ասում են «Մենք այսպիսին ենք բնականորեն»:

«Լատ-Ցզի»-ի մնայուն հզորությունը հիմնված է մարդուն ավելի ազդեցիկ դարձնելու վրա, որին հասնում են փափկության, այլ ոչ թե կարծրության միջոցով՝ այլ մարդկանց հարաբերվելու, այլ ոչ թե տիրապետելու միջոցով: Բայց այն, ինչ մարդուն այդքան ազդեցիկ է դարձնում լատ-ցզիական իմաստով, դա այնպիսի աշխարհ կերտելու կարողությունն է, որն իր բնականության պատճառով, թույլ չի տալիս պատկերացնել, թե աշխարհը երբևէ այլ կերպ է եղել՝ թեպետ իրականում այն նոր է ստեղծվել: Ուստի իշխանությունն ու արդյունավետությունը գալիս են ոչ թե ուղղակի գործողությունից կամ բացահայտ մարտավարությունից, այլ այնպիսի հիմք գցելուց, որից ծագում է սկզբունքորեն այլ իրականություն: Այս կերպ մարդիկ կարող են փոխել վիճակը փոքր մասշտաբով, և դրանով էլ նաև կարող են փոփոխություններ կատարել, որոնք կփոխեն ողջ աշխարհը: Եկեք այժմ քննարկենք որոշ պատմական դեմքերի, որոնք այս գաղափարների մարմնացման վառ օրինակներ են:

Ամերիկայում մենք մեր երեխաներին ասում ենք, որ մեր պետությունը նվիրված է այն գաղափարին, թե բոլոր մարդիկ ստեղծվել են իրավահավասար, ինչն ամրագրված է Անկախության հռչակագրում:

Այնուհանդերձ, եթե ետ նայենք դեպի 19-րդ դարի կեսերը, ապա կնկատենք, որ այս գաղափարն ընդհանրապես դժվարությամբ է ընդունելի դարձել ԱՄՆ-ում: Ամերիկայի հիմնադիր փաստաթուղթն այն ժամանակ համարվում էր ոչ թե Անկախության հռչակագիրն, այլ ԱՄՆ-ի սահմանադրությունը, որի համաձայն ստրկությունն անառարկելի էր: Սակայն, Գեթիսբերգի ճառում Աբրահամ Լինքոլնը հանգեց այն եզրակացության, որ բոլոր մարդիկ ստեղծված են իրավահավասար: Նախագահն այդպիսով անուղղակիորեն պնդում էր, որ Ամերիկայի հիմնադիր փաստաթուղթը Անկախության հռչակագիրն է, և որ ամերիկացիները, որպես ազգ, նվիրված են բոլոր մարդկանց հավասարության հիմնադրույթին:

Երբ նա 1863թ. հրապարակայնորեն պնդեց այդ եզրակացությունը, այն պայթյունի նման էր: Մամուլը տրամադրված էր հռետեոտերեն՝ Ամերիկյան նվիրված չէ նման գաղափարի, ոչ էլ Անկախության հռչակագիրն է Ամերիկայի հիմնադիր փաստաթուղթը: Այնուհանդերձ, Լինքոլնի գաղափարը ոչ միայն հաղթեց, այլև սկզբունքային ճշմարտություն դարձավ ողջ Ամերիկայի համար: Այսօր մենք, որպես կանոն, հավատում ենք, որ Անկախության հռչակագիրը եղել է ԱՄՆ-ի հիմնադիր փաստաթուղթը, և որ բոլորի հավասարության գաղափարը եղել է ԱՄՆ-ի պետականության հիմնարար սկզբունքն *ի սկզբանե*:

Այդ գաղափարը դարձավ հետագա շատ զարգացումների հիմքը՝ օրինակ. Մարթին Լյութեր Քինգը պնդում էր, որ երբ խոսքը վերաբերում է ռասային, ամերիկացիները շեղվում են բոլոր մարդկանց հավասարության մասին իրենց սեփական արժեքներից: Նա կատարում էր այդ պնդումը միայն այն պատճառով, որ հավասարության գաղափարն արդեն իսկ ընդունվել էր իբրև սկզբունքային ճշմարտություն: Եվ այդ գաղափարն ընդունվել էր միայն Լինքոլնի կողմից այն հռչակվելու շնորհիվ:

Իսկ հիմա անդրադառնանք կառավարության դերին ամերիկյան կյանքում: Մենք սաստիկ վիճաբանում ենք այն մասին, թե ինչպիսին պետք է լինի կառավարության դերը տնտեսական բարգավաճում ապահովելու հարցում, սակայն քիչ ամերիկացիներ կարող են հիմա մտածել, որ կառավարության դերը կարող էր երբևէ գերազանցել սահմանված շրջանակները:

Անցյալ դարի «մեծ դեպրեսիա» ճանաչված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ժամանակ, Ֆրանկլին Դ. Ռուզվելտը որոշեց, որ տնտեսության վերակառուցման և կարիքավորներին աջակցելու համար Միացյալ Նահանգներում պահանջվում էր ավելի լայն պետական միջամտություն: Երբ նա առաջարկեց իր բարեփոխումները, ԱՄՆ-ի Գերագույն դատարանն առարկեց, գտնելով որ առաջարկները հակասում են ԱՄՆ-ի Սահմանադրությանը: Այնուհանդերձ, շատ քաղաքական ճակատամարտերից հետո, Ռուզվելտի բարեփոխումները, որոնք մեզ հայտնի են «Նոր գործարք» անվամբ, իրականացվեցին: Այդ բարեփոխումների արդյունքում ստեղծվեց նոր մեծածավալ դաշնային կառավարություն, որը սկսեց կարգավորել տնտեսությունը, վերահսկել ֆինանսական ոլորտը, սոցիալական ապահովության ձևով ֆինանսական աջակցություն տրամադրել տարիքավորներին և կարիքավորներին պետական նպաստների համակարգի միջոցով:

Այդ բարեփոխումները ֆինանսավորելու նպատակով, Ռուզվելտը հիմնեց նախկինում երբևէ գոյություն չունեցած հարկային ավելի աստիճանակարգված համակարգ, որում

առավելագույն հարկային դրույքները հասնում էին մոտ 90 տոկոսի: Պետականության վերաբերյալ այս նոր արմատական պատկերացումն այնքան հաջող եղավ, որ աստիճանաբար դարձավ Ամերիկայում համընդհանուր կերպով ընդունված ճշմարտություն: Կարգավորիչ պետության տիպարը, որը վերահսկում է ֆինանսական ոլորտը, կարգավորում է ամերիկյան առևտուրը, կանխարգելում է մենաշնորհների հաստատումը և իրականացնում է խիստ աստիճանակարգված հարկային համակարգ, շարունակեց գործել հաջորդող մի քանի տասնամյակի ընթացքում: Դրանց աջակցում էին դեմոկրատները և հանրապետականները: Միակ նշանակալի հարկային կրճատումը, որը տեղ գտավ հաջորդող տասնամյակների ընթացքում, կատարվեց դեմոկրատներ Ջոն Ֆ. Քենեդու և Լինդոն Բ. Ջոնսոնի կողմից, որոնք հարկերն իջեցրեցին մոտ 70 տոկոսի մակարդակի:

Այս կարգավորիչ պետությունն իրականացրեց հսկայական հանրային ենթակառուցվածքային ծրագրեր և ստեղծեց կրթական հզոր համակարգ, որի շնորհիվ մասամբ, Ամերիկյան առաջ մղվեց դեպի իր պատմության մեջ ամենաերկարատև տնտեսական առաջընթացը: Կառավարման այս տիպարն այնքան արդյունավետ էր, որ այլ երկրներ սկսեցին ԱՄՆ-ի փորձը դիտարկել որպես ուղեցույց իրենց սեփական քաղաքական և տնտեսական համակարգերի վերափոխման համար: Այս ամենը դարձավ ընդունված ճշմարտություն երկրի ճիշտ կառավարման ասպարեզում:

Մենք այժմ այդ աշխարհում չենք ապրում: Մենք չենք կարող պատկերացնել, որ որևէ մեկն Ամերիկայում հարկեր վճարի 90 տոկոսի դրույքաչափով: Մեզ համար ինքնաբերաբար ընդունելի է, որ կառավարությունը պետք է սահմանափակ դեր խաղա տնտեսության և ֆինանսական ոլորտի վերահսկման հարցերում, քանի որ մենք հավատացած ենք, թե հակառակ պարագայում տնտեսական աճը կթուլանա: Ե՞րբ եղավ այս փոփոխությունը: 1980-ականներին:

1980թ. Ռոնալդ Ռեյգանն ընտրվեց նախագահ Ամերիկայի վերաբերյալ իր արմատապես այլ պատկերացմամբ, ըստ որի «Նոր գործարք»-ի բարեփոխումները համարվում էին ոչ թե որպես ԱՄՆ-ի տնտեսությունը խթանող ուժ, այլ իբրև խանգարող գործոն: Ռեյգանը և նրան կողմնակցող հանրապետականները կոչ էին անում սահմանափակել կառավարության կարգավորիչ լիազորությունները, հատկապես ֆինանսական ոլորտում, կրթական և հանրային ենթակառուցվածքներում և իջեցնել հարկերի տոկոսադրույքները, խթանելու համար տնտեսական զարգացումը: Թեպետ այս մտտեցումը խիստ վիճահարույց էր, երբ Ռեյգանն ընտրվեց առաջին անգամ, սակայն 1990-ականներին արդեն վերածվեց ընդունված ճշմարտության. այնպես որ 1990-ականներին, Բիլ Բլինթոնի

նախագահության շրջանում այս մոտեցումը, որը հայտնի դարձավ «Վաշինգտոնի համաձայնություն» անվամբ, հավասարապես ընդունվում էր ինչպես դեմոկրատների, այնպես էլ հանրապետականների կողմից:

Եվ կրկին, այս մոտեցումը, որը սկսեց դիտվել իբրև տնտեսությունը վարելու բնական ձև, արտահանվեց աշխարհով մեկ՝ իբրև տնտեսական և քաղաքական ոլորտը հասկանալու միակ ճիշտ ձև: Այսպիսով, այլևս անհնարին դարձավ որևէ մեկին 90 տոկոսի դրույքաչափով հարկելու հնարավորությունը պատկերացնելը, թեպետ դա հարկային այն տոկոսադրույքներն էին, որ մի ժամանակ համարվում էին լիովին ընդունելի և անգամ կարևոր բարգավաճ պետության կառավարման համար:

* * *

Ուրեմն, ե՞րբ է ի հայտ գալիս մեր կողմից սովորական համարվող աշխարհակարգը: Ինչպե՞ս են տեղի ունենում այդ փոփոխությունները:

Հիշատակված երեք դեպքերում՝ Լինքոլնը, Ռուզվելտը և Ռեյգանը ցայտուն օրինակներ են «*Լաո-Ցզիի*» փիլիսոփայության դրույթների տեսանկյունից: Բոլոր երեքն էլ կարողացել են նոր և խիստ վիճահարույց մոտեցումները դարձնել լիովին բնական: Լաո-Ցզիի խոսքերով.

«Ուղին ոչինչ չի անում, սակայն ոչինչ չի թողնում չարված: Եթե իշխաններն ու արքաները կարողանան ղեկավարվել նրանով՝ անհամար բաներ կփոխակերպվեն ինքնաբերաբար»:

Աբրահամ Լինքոլնը բացահայտ չէր պնդում, թե Անկախության հռչակագիրն ավելի հիմնադիր փաստաթուղթ է, քան Սահմանադրությունը: Նա իր ելույթը չէր սկսում ասելով, թե չնայած Սահմանադրությունը Ամերիկայի հիմնադիր փաստաթուղթն է, եկեք սրանից հետո համարենք, որ դրա փոխարեն Անկախության հռչակագիրն է հիմնարար փաստաթուղթ: Դրա փոխարեն, նա գրեց Ամերիկայի պատմության մեջ հավանաբար ամենապերճախոս ելույթը: Իր հանրաճանաչ ելույթի բացման հետևյալ խոսքերում՝ «Յոթ տարի ու չորս քսանամյակ առաջ մեր հայրերն այս մայրցամաքում հիմնեցին նոր պետություն, որը ծնվեց Ազատությամբ և այն հավատով, որ բոլոր մարդիկ ստեղծվել են հավասար», Լինքոլնը սրբագրեց պատմությունը՝ վկայակոչելով անցյալը, որը երբեք չէր եղել: Անկախության հռչակագիրը ոչ միայն ԱՄՆ-ի հիմնադիր փաստաթուղթը չէր, այլև նախագահը վերամեկնաբանեց բոլոր մարդկանց հավասարության մասին դրույթը, դրանում ներառելով նաև ստրուկներին: Իրականում հիմնադիր հայրերից շատերը (այդ թվում Հռչակագրի նախագիծը գրած

Թումաս Ջեֆերսոնը) ստրկատերեր էին և իրենց «մարդ» սահմանմամբ նկատի ունեին միայն սպիտակ տղամարդկանց: Լինքոլնի արած պնդումը ճիշտն ասած սուտ էր: Սակայն, առաջ քաշելով նման համոզիչ ու անմոռանալի տեսլական, նա ցանեց այն գաղափարի սերմերը, ինչը հետագայում դառնալու էր համընդհանուր ընդունված ճշմարտություն: Մեր օրերում արդեն դպրոցականները Գեթիսբերգում Լինքոլնի ելույթից հատվածներ են անգիր անում, և դա դարձել է Միացյալ Նահանգներում հռետորության համատարած ատաղձ:

Ֆրանկլին Դ. Ռուզվելտը հանրությանը չներկայացավ իբրև արմատական հեղափոխական, որը պայքարում էր ընդդեմ եղած հաստատությունների ու գաղափարների՝ ի փրկություն ծանր վիճակում գտնվող ամերիկացիների: Դրա փոխարեն ռադիոյի միջոցով, նա սովորական ամերիկացիներին սիրաշահեց որպես մարդ, պապի նման, իր «բուխարու մոտ զրույցներում», հասնող և հասկացող մի դեմք, Դեպրեսիայի դժվարին ժամանակներում, առաջարկելով մի շարք գործնական քայլեր: Այսպիսով, նա իրեն դրսևորեց ոչ թե իբրև նոր մարգարե, որը ձգտում է հիմնովին հեղաշրջել Ամերիկայի պատմությունը, այլ որպես հոգացավ հարևան, որը սրտացավ խորհուրդ էր տալիս: Ռուզվելտն այս նույն մարտավարությունն օգտագործեց տարիներ անց ամերիկային երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշելու համար, հակառակ, որ ընտրությունների ժամանակ նա խոսք տվեց չխառնվել Եվրոպայում մոլեգնող հակամարտությանը՝ համեմատելով ԱՄՆ-ի դաշնակից Մեծ Բրիտանային զենք տրամադրելը հարևանին ջրելու խողովակ տրամադրելու հետ:

Ռեյգանը նույնպես հանդես եկավ որպես սրտագին, հնարամիտ ու բարեսիրտ անձ, որը ձգտում է ամերիկացիներին վերադարձնել անհատական ազատության նախկին, փառավոր ժամանակներին: Իր քաղաքական կյանքի վաղ շրջանում, երբ Ռեյգանը Կալիֆորնիայի նահանգապետն էր, նա խոռվարար էր: Այնուհանդերձ, որպես նախագահ, Ռեյգանը դիմեց ավելի մեղմ կերպարի օգտագործման, որը համահունչ էր Ամերիկայի անցյալին և ներկային: Նա իր համար ստեղծեց գույտ-ամերիկյան կոմբոյի կերպար, հիշատակելով դերասան եղած ժամանակ իր խաղացած դերը և դարձավ առաջնորդող ղեկավար: Նա համակցեց դա կենսուրախ ու խոհեմ տանտիրոջ կերպարի հետ: Նախագահ Ջիմի Քարտերի հետ հեռուստատեսությամբ հեռարձակվող իր բանավեճերից մեկի ժամանակ, որը շրջադարձային դեր ունեցավ Ռեյգանի 1980թ. նախագահական ընտրարշավի համար, վերջինս Քարտերի փաստարկներին հակադարձեց ոչ թե ուղիղ պատասխանով, այլ դրանք իրենից ուղղակի վանեց և քթի տակ ծիծաղելով ասաց. «Նորից ջուր ես ծեծում»:

Ռեյգանը դարձավ առաջին նախագահը, ով ողջունում էր զինվորականներին, երբ դուրս էր գալիս նախագահական ուղղաթիռից: Հասարակայնության աչքում այս ողջույնը խորհրդանշական դարձավ, ընդգծելով, գերագույն գլխավոր հրամանատարի իր կերպարը, թեև Սահմանադրության համաձայն նախագահը պետք է լինի քաղաքացիական անձ, իսկ զինվորական կանոնների համաձայն, քաղաքացիական անձն իրավունք չունի նման զինվորական ողջույն տալու: Սակայն դա էական չէր: Այդ ողջույնը Ռեյգանին թույլ էր տալիս ցույց տալ զինվորականների հանդեպ իր ունեցած հարգանքն այնպիսի ժամանակներում, երբ երկիրն իրեն թույլ էր զգում: Շուտով ԱՄՆ-ի նախագահների համար դա անհրաժեշտ ծիսակատարության դարձավ, առանց որի նրանց պատկերացնել չէր լինի:

Այս նախագահներից յուրաքանչյուրը հենվում էր Ամերիկայի մասին եղած նախկին պատկառելի պատկերացումների վրա. օրինակ՝ հռետորական կոչ հարազատ մնալու մեր արժեքներին, կամ սրտացավ պապի նման հոգատար լինելու կերպարը: Հղում էր կատարվում ազգային ավանդույթներին, ինչպես օրինակ Ռեյգանի կողմից կովբոյի կերպարի օգտագործումն էր իր սեփական փառապանծ առաքելությունը ներկայացնելու համար: Այս ամենով նրանք ստեղծում էին նոր գաղափարներ, որոնք ի վերջո դառնում էին իրականություն:

Աշխարհը, որը մեզ համար այսօր սովորական է, այն չէ, ինչ եղել է նախկինում: Այս երեք գործիչները կատարյալ լաո-ցզիական իմաստուններ էին, որոնք ստեղծագործում էին արմատապես նոր կարգ, մի աշխարհ, որ դրանում եղած մարդիկ համարում էին լիովին բնական:

Բոլոր երեքն էլ նախագահներ էին, որոնք իրենց գործունեությունը սկսելու համար օժտված էին իշխանությամբ: Կարելի է կարծել, թե դա առավելություն էր: Սակայն լաո-ցզիական տեսանկյունից, իշխանության դիրքից ելնելով, ուժը թուլության դեմ գործադրելու գայթակղությունն էլ կա: Իսկ Լինկոլնը, Ռուզվելտը և Ռեյգանն օգտագործեցին թուլությունն իրենց աշխարհներն արդյունավետությամբ ստեղծագործելու համար, նույնը Ռոզա Փարքսը կամ Գանդին, կամ այն գրասենյակային աշխատողը, որ լեզու էր գտնում ծանր բնավորությամբ ավագ աշխատակցի հետ: Անուղղակի մոտեցումներով ավելի լավ արդյունքներին հասան, քան կհասնեին իրենց տեսակետը ուղղակիորեն պնդելով: Լաո-Ցզիի կարծիքով, միշտ կարելի է հաղթել ուժին թուլության միջոցով: Իշխանություն ունեցողը թուլության կերպար պետք է ընդունի, և թույլը նույնպես թուլության մեջ պետք է առավելություն գտնի: Ձեր ելակետային դիրքից անկախ, դիմելով թուլության առավելությանը, իրադրությունը կփոխեք դեպի լավը:

Լաո-Ցզիի հոչակը որպես իմաստուն, ինչպես նաև պաշտամունքը նրա նկատմամբ, որպես Ուղին ստեղծած աստծո, հասկանալի է: Ուղին գոյություն չունի մի ինչ որ բնական, քարացած վիճակում, որը մենք պետք է գտնենք և որին պետք է հարմարվենք: Ավելի շուտ, Լաո-Ցզի մեզ ցույց է տալիս, որ մենք ինքներս ենք ձևավորում Ուղին՝ մեր շուրջն եղած ամեն ինչ միացնելով: Մեզնից յուրաքանչյուրն օժտված է Լաո-Ցզի դառնալու՝ իմաստուն լինելու և նոր աշխարհ ստեղծագործելու ներուժով:

6. Կենսականությունը. Ներքնաշխարհի կողմնորոշումը դեպի հոգևոր կյանք

Հիշեք ձեր իմացած ամենահամակրելի և եռանդուն մարդուն: Երբևէ մտածե՞լ եք, որ նա «լի է ոգով»: Երբևէ նկատե՞լ եք, որ նրա կողքին լինելուց ինքներդ էլ եք ոգեշնչվում, և ինչպես դուք, այնպես էլ նրա շուրջը եղած մյուս մարդիկ լիցքավորվում եք էներգիայով:

Կամ հիշեք՝ երբ ձեզ ամբողջովին ուժասպառ եք զգում, ինչպես եք ասում, որ ձեր «էներգիան սպառվել է»: Ձեր ձայնը դարձել է խզված, իսկ միտքը՝ մշուշոտ: Անկողին սողոսկելուց ու ննջելուց բացի ուրիշ բան չեք ուզում:

Հաճախ մտածում ենք, որ որոշ մարդիկ ձեր այդ ընկերոջ նման են՝ հենց այդպես զվարթ ու եռանդուն: Կամ, հոգնեցուցիչ օրվա վերջում ուժասպառ վիճակը համարում ենք օրինաչափ, իսկ հաջորդ օրվա լուսաբացին վերալիցքավորումը՝ սպասելի:

Բայց արդյո՞ք այլ կերպ կապրեինք, եթե կարծեինք, որ մեր սեփական ուժերի շնորհիվ կարող ենք եռանդով լցվել, և համարեինք, որ մենք ինքներս ենք հանդիսանում մեր ցածր էներգիայի կամ կենսունակության կորստի պատճառը: Այս հարցին է նվիրված «Ներքուստ վարժանքը» ինքնաստվածացման չափածո մտքերի անհեղինակ ժողովածուն, որը ծագում է Ք.ա. 4-րդ դարից: Այն հարցնում է. Ի՞նչ է իրականում նշանակում ավելի կենդանի լինելը, և ի՞նչ է իրականում հարկավոր դրա համար:

Աստծուն նմանվելը

«Որովհետև Աստված գիտեր, որ այն օրը, երբ դրանից ուտեք, կբացվեն ձեր աչքերը, և դուք կինեք աստվածների նման» (Աստվածաշունչ, Ծննդոց 3:5):

Կենսունակության և մարդկային կարողության մասին մեր շատ ըմբռնումները ելնում են աստվածության մասին դարավոր պատկերացումներից: Մարդկության պատմության ամենավաղ շրջանից ի վեր մարդիկ ընդօրինակել են այն, ինչն ըստ իրենց, թելադրված է ի վերուստ՝ սովորելու համար, թե ինչպես ապրել և ինչպես լինել կարող մարդ:

Կարողության մասին առավել տարածված համոզմունքներն ընդօրինակված են ամենագոր աստվածություններից ու արարիչներից, ինչպիսին է օրինակ մոսիտական աստված Թիանը՝ նա ով ստեղծել է աշխարհը, կարող է շարժել լեռները և ունի բարու և չարի հստակ չափանիշներ:

Երբ որոշում կայացնելիս, համարում ենք, որ մենք դրանով մեր շահերը կամ ցանկություններն ենք իրականացնում, կամ պատկերացում ենք, որ դրանով ստեղծագործում, դեկավարում, կամ տիրապետում ենք իրականությունը, մենք անգիտակցաբար օգտվում ենք աստվածության մասին հնուց ժառանգած գաղափարներից: Մենք մոտենում ենք մեր կարողությունների իրականացմանը նման հասկացություններով, իհարկե ավելի համեստ մասշտաբներով՝ մենք կարող ենք քար վերցնել, տուն գնել, մրցություն հաղթել: Այդ ամենն անելով, մենք մեր գործողություններով նույնպես փոփոխություններ ենք իրականացնում և գործադրում ենք մեր կամքը: Ցանկության դեպքում, մենք անգամ կարող ենք փոխել երկրի բնապատկերը:

Այս կերպ էին մարդիկ երկար ժամանակ պատկերացնում մարդկային կարողությունը: Աստվածայինն ընդօրինակելու մարդկային մղումների հետ մեկտեղ, նկատվում էր նաև ձգտումը դեպի աստվածայինը մեր ներսում: Առանցքային դարաշրջանի կրոնական շարժումները մերժեցին Բրոնզե դարում ընդունված քրմերի միջնորդության դերն Աստծո և մարդկանց միջև, դրա փոխարեն պնդելով, որ բոլոր մարդիկ են օժտված որոշակի աստվածային ներուժով: Հին Հունաստանում միմյանցից խիստ տարբերվող այնպիսի մտածողներ, ինչպիսիք էին Էմպեդոկլեսը (նախասոկրատեսյան շրջանի բանաստեղծ և փիլիսոփա) և Պլատոնը իրենք իրենց մեջ էին զարգացնում նման աստվածային կողմեր: Պլատոնը խոսում էր «աստվածային զմայլանք»-ի մասին, և անգամ Արիստոտելն էր պնդում, որ զարգացման ուղին կարող է հանգեցնել մարդկային էությունը գերազանցող «աստվածային ըմբռնողության»: Նմանատիպ շարժումներ ծագեցին նաև

Հնդկաստանում՝ «Ուփանիշադներ» կրոնական տեքստերի ժողովածուն մարդկանց կոչ էր անում աստվածայինին մոտենալ ուղղակիորեն՝ զարգացման վարժությունների միջոցով, ինչպիսիք են շնչառությունը և մտահայեցողությունը:

Մի քանի դար հետո վաղ քրիստոնեական որոշ շարժումներ նույնպես կարևորում էին մարդու ներքին աստվածային բնույթը բացահայտելու մեր ունակությունը: Վաղ շրջանի եկեղեցին այս գնոստիկական շարժումներն անվանում էր հերետիկոսական, պնդելով, որ Աստծո և մարդկության միջև առկա է բացարձակ տարանջատում: Ի վերջո, չէ որ Աստվածն Ադամին ու Եվային վտարեց դրախտից այն խնձորն ուտելու համար, որն ըստ սատանայի ասածի, նրանց դարձնելու էր Աստծո նման: Աստծուն նմանվելու ձգտումից զերծ մնալու կրոնական հանձնարարականը գորեղ էր հենց այն պատճառով, որ այդ ձգտումը մնայուն է եղել մարդկային պատմության ողջ ընթացքում:

Սակայն 16-րդ դարում Բողոքական ռեֆորմացիան վերականգնեց յուրաքանչյուր մարդու մեջ աստվածային կայծի առկայության գաղափարը՝ կայծի, որն առանց կրոնական վերնախավի միջնորդության, ուղղակի կապ է ապահովում Աստծո հետ: Մարդու աստվածային ներուժն անգամ ավելի կարևորվեց 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարում: 19-րդ դարի գերմանական փիլիսոփա Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Նիցշեի պնդումը, թե «Աստված մեռած է», և որ մարդը կարող է գրավել նրա տեղը, ժամանակակիցների մտածողությունը սևեռեց անհատի ներուժի և աշխարհին իր կամքը թելադրելու նրա իրավունքի վրա: Ադոլֆ Հիտլերը և Բենիտո Մուսոլինին այս գաղափարը մի քայլ առաջ մղեցին՝ նրանցից յուրաքանչյուրն իրեն տեսնում էր իբրև նիցշեական «գերմարդ», նոր աշխարհակարգի կերտող:

Այսօր, անգամ անհամեմատ ավելի աշխարհական դարաշրջանում, աճում է հետաքրքրությունը ինքնաստվածացման հանդեպ, որն արմատներ ունի վաղ գնոստիկական ավանդույթների սկզբից, թեև մենք դա հենց այդ անվամբ չենք ճանաչում: Մեր շուրջը կարող ենք տեսնել մարդկանց, որոնք իրենց պահում են աստվածների նման, անկախ նրանից, թե դրանք ներքուստ ձգտում են արդյոք դեպի աստվածային լույս (կամ ճշմարիտ ինքնության), թե գործում են իբրև տիեզերքի տիրակալներ: Մենք կարող ենք վիճարկել, թե մեզնից յուրաքանչյուրն ինչ աստիճանի է ձգտում այդ ուղուն, և կարող ենք արհամարհանքով վերաբերվել նրանց, ովքեր չափից դուրս իշխանատենչ են կամ ինքնասիրահարված: Բայց մենք, որպես կանոն, հարցականի տակ չենք դնում այդ երևույթի հիմքում ընկած բուն համոզումը՝ որ մենք աստվածակերպ ենք դառնում ինքնահաստատման միջոցով: Մենք հաճախ այս գաղափարից ելնելով, իշխանությունից օգտվելը կապում ենք կենսունակության հետ:

Սակայն, սա աստվածակերպության միակ տարբերակը չէ, էլ չասած կենսականության մասին: «Ներքուստ վարժանքը» ևս մարդկանց կոչ էր անում դառնալ ավելի աստվածակերպ: Այն պնդում էր, որ մարդիկ կարող են, և պետք է ինքնագարգացման միջոցով հասնեն աստվածային հատկանիշների: Սակայն դրա հեղինակները ձգտում էին խուսափել կամքի վրա շեշտադրում կատարելուց, և հոգիներին չէին սահմանում իբրև աշխարհը տիրապետող կամ մարդկանց նկատմամբ գերիշխող էակներ: Դրա փոխարեն, հոգիներին նրանք պատկերում էին իբրև մաքրագույն, համակրելի և ներդաշնակված էակներ, որոնք աշխարհը վերափոխում են ամեն ինչի հետ իրենց ունեցած նրբին կապի միջոցով:

Սա մարդկային վարքագծի այլ տարբերակ է, որը կարող է մեզ առաջնորդել դեպի մեր ապրելակերպի վերաբերյալ այլ դիրքորոշման: Երբ վերագրում ենք մեր արարքներն ու մարդկային կարողությունը ոչ թե իշխանությանը, այլ փոխհարաբերությանը, մենք դառնում ենք էապես ավելի աստվածակերպ՝ դառնում ենք կյանքով ավելի լեցուն:

Կենսունակության եռանդը

Մենք արդեն իսկ բազմապիսի սովորական բաներ ենք անում, որոնք մեզ թույլ են տալիս ավելի արթուն զգալ: Դրանցից պարզագույնը խոր շունչ քաշելն է: Թեև դա արդեն տեղ է գտել արևմտյան բժշկական պրակտիկայում, որպես անձի անհանգիստ վիճակների ու լարվածության բուժում, այնուհանդերձ այն խոր արմատներ ունի հինավուրց շատ ավանդական մշակույթներում: «Ներքուստ վարժանքն» ուսուցանում է, որ խոր շունչ քաշելն ավելին է, քան պարզ շնչառությունը: Դրանով մենք էներգիա ենք ներս քաշում, որն օգնում է հանգստացնել ինքներս մեզ, խաղաղվելով և հանդարտեցնելով բացասական զգացմունքները:

Պատկերացրեք այդպիսի խոր, հանգստացնող շնչառության միջոցով էներգիա ստանալը ոչ միայն յոգայի դասերին կամ մտահայեցողությամբ զբաղվելիս, այլև՝ ամեն րոպե: Մենք երբևէ էներգիայից չենք զրկվի, եթե խոր շնչառությամբ զբաղվենք կանոնավոր կերպով:

Կամ, մեկ այլ օրինակ՝ վարժանքը: Երբ շաբաթ օրն առավոտյան գնում եք վազքի, դուք էներգիա եք կուտակում, փաստացի լիցքավորվում եք: Ձեր ոտքերը թուլանում են և քրտնած եք: Բայց միաժամանակ, դուք երևի ձեզ սքանչելի եք զգում՝ զգում եք «վազքի վայելքը»: Այս զգացումը, ըստ գիտության, առաջանում է ուղեղում «էնդորֆին» կոչվող քիմիական նյութի կտրուկ աճի շնորհիվ, իսկ «Ներքուստ վարժանքը» դա բացատրում

է որպէս ձեր միջով անցնող մաքուր էներգիայի կամ ոգու հոսքի հետևանք: Երբ դուք զգում եք այդ խիստ հաճելի վիճակը, ավելի պայծառ եք տեսնում ամեն ինչ, խորաթափանցորեն եք զգում այդ ամենը և աշխարհի ու ձեր միջև բաժանումներն անհետանում են:

Վարժանքից հետո առաջացող այդ վայելքը համեմատեք այն զգացման հետ, որ առաջանում է աշխատանքում ոգևորիչ ստեղծագործական նոր նվաճումների ժամանակ: Վերելքի զգացումը նույնն է, ինչ վազելիս: Այն իրենից ներկայացնում է ձեր մարմնով հոսող երջանկության և կենսական էներգիայի ալիք: Կամ, հիշեք ձեր շուրջն եղած անծանոթ մարդկանց հետ բացառիկ միասնության զգացումը, երբ դուք գտնվում եք համերգում, կամ մարզական միջոցառման: Դուք զգում եք ձեր միջով բաբախող ամբոխի էներգիան՝ տարվելով դրանով:

Այս բոլոր էներգիաները նույն բանն են: Դրանք էներգիաներ են, որ բարձրացնում են կենսունակության ձեր զգացումը: Ձեր դեմքը շիկնում է, քանի որ դուք ավելի շատ եք կենդանություն զգում, բայց ոչ միայն այն պատճառով, որ զբաղվել եք վազքով: Դուք բավարարված եք զգում, քանի որ ձեզ զգում եք կյանքով ավելի լի, և ոչ սոսկ այն պատճառով, որ լավ գաղափար եք հղացել աշխատանքի վայրում քննարկման ժամանակ: Ընկերոջ հետ խոր բավարարվածություն պատճառող զրույցը ձեզ մոտ առաջացնում է ոչ միայն կապակցվածության զգացում, այլև կյանքով լի լինելու զգացում: Անկախ այն բանից, թե դուք անում եք ինչ որ ֆիզիկական, մտավոր թե սոցիալական գործ, այդ ջերմ զգացումը և աշխարհի հետ միասնությունը նույն ֆիզիկական զգացումն են: «Ներքուստ վարժանքի» համաձայն այն ամենն ինչ մենք ապրում ենք, գալիս է «Չի» կոչվող էներգիաներից, և այդ էներգիաների մեջ առավել երկնայինները, որոնք մեզ տալիս են զվարթության ու կենդանության զգացում, աստվածայնության էներգիաներն են:

Եթե մենք աշխարհը համարեինք «Չի»-ից կազմված

«Ինչ վերաբերում է ամեն ինչի էությանը, հենց դա է կյանքը»: Ներքևում այն ծնունդ է տալիս հինգ սերմնահատիկներին, Վերևում այն դառնում է աստղերի բազմություն: Երբ այն սավառնում է Երկնային արքայության և Երկրի միջև, մենք նրան կոչում ենք ուրվականներ և հոգիներ: Երբ այն հանգրվանում է անձի կրծքավանդակում, մենք այդ մարդուն անվանում ենք իմաստուն»:

Աստվածային էներգիաների մասին պատկերացումը հնում հազվադեպ չէր: Իրականում այն համաեվրասիական գաղափար էր. Հնդկաստանում դա «պրանայի» գաղափարն էր, իսկ Հունաստանում՝ «պնևմա»-ն էր, կամ «կյանքի շունչը», «հոգին», «ոգին»: Այդ բոլորը նկարագրում էին միևնույն զգացողությունը, որ տիեզերքով հոսում է կյանքի անասելի, անտեսանելի մի ուժ, որն ինքնին էլ նախապատճառն է կյանքի ակունքների:

Այսօր շատերը թերահավատ կլինեն, որ կենսունակության զգացումը գալիս է աստվածային էներգիաներից: Մակայն «չի»-ն հաջող այլաբանություն է այն բանի համար, ինչի շնորհիվ ինքներս մեզ զգում ենք կյանքով ավելի լեցուն, և մենք կարող ենք սովորել դրանից, անգամ դրա իսկությունը չհավատալու պարագայում: Մեզ մնաց ընդամենը այդ էներգիաների հնարավոր գոյությանը հավատալ այլակերպված ձևով: Ի՞նչ է նշանակում գործել և ապրել, այնպես, ինչպես «չի» ենք կուտակում: Ինչո՞վ կտարբերվեր մեր վարմունքը, եթե այդպես հավատայինք: Ինչպիսի՞ն կլինեք մեր կյանքը, եթե հավատայինք թե դա իսկապես գոյություն ունի:

Մենք սովորաբար դեկավարվում ենք երկակի աշխարհայացքով՝ հակադրում ենք Աստծուն և մարդկությանը, նյութն ու էներգիան, միտքն ու մարմինը: Մակայն *«Ներքուստ վարժանքը»* պնդում է մոնիստական աշխարհայացքը, ուսուցանելով, որ աշխարհում և մարդկային արարածների մեջ ամեն ինչը կազմված է նույն բանից՝ «չի»-ից: Ամեն ինչ, լինի դա միտքը, մարմինը, թե նյութը, երկիրը, մարդիկ, կենդանիները, թե օդը կազմված է այդ նույն էությունից:

Այնուհանդերձ, թեև «չի»-ն առկա է ամենուր, գոյություն ունեն դրա անհամար աստիճանակարգեր: Քարերը, ցեխը, հողը և տիեզերքի այլ անկենդան տարրերը կազմված են հում ու ցածրաստիճան «չի»-ից, ինչը կարելի է անվանել կոշտ «չի»:

Երբ «չի»-ն դառնում է ավելի նուրբ, այն վերածվում է «կենսական էության»: Կենսական էությունն առանձնահատուկ է նրանով, որ գոյություն ունի միայն կյանքով օժտված բաների մեջ: Այն կենսատու ուժն է բույսերի և կենդանի արարածների մեջ:

Եվ վերջապես, երբ «չի»-ն առավել եթերային ու գտված վիճակում է, այն դառնում է աստվածային «չի»: Այս տեսակի «չի»-ն այնպիսի էներգիայի լիցքերով է հագեցված, որ այն, ըստ էության, ազդում է շրջակայքի վրա: Այս «չի»-ն ոգի է ինքնին: Ոգին ավելին է, քան սոսկ կենսատու ուժը՝ այն կենդանի արարածներին օժտում է գիտակցությամբ:

Բույսն ունի կենսատու «չի» կամ կենսական էություն, սակայն այն երբեք չի կարող լինել աստվածային՝ այն երբեք չի կարող ունենալ ոգի: Այն երբեք չի կարող մտածել և

ըմբռնել աշխարհը: Այն պարզապես գոյություն ունի աշխարհում: Մինչդեռ ոգիները, լինելով աստվածային «չի», կենդանությամբ լի են ամբողջովին և բուռն կերպով: Նրանք օժտված են պայծառատեսությամբ և աշխարհը տեսնում են անթերի գիտակցությամբ: Աշխարհն այդպես ամբողջական տեսնելու կարողությունն է, որ նրանց հնարավորություն է ընձեռում աշխարհում կատարել վերափոխիչ դեր:

Իսկ մե՞նք: Ի՞նչ էներգիայից ենք կազմված մենք:

Մենք, մարդկային էակներս, երկրային կոշտ «չի»ի և երկնային աստվածային «չի»-ի համակցություն ենք: Մենք մեր մարմիններով հանդերձ օժտված ենք նվազ հղկված «չի»-ով, և բույսերի պես, մենք լի ենք կենդանությամբ, ուստի մենք էլ ենք օժտված կենսական էությամբ: Եվ մենք մեր մեջ անգամ մի փոքր չափով ոգի ենք ամփոփում: Սակայն ի տարբերություն բույսերի, մենք գիտակցություն ունենք և մեզնից յուրաքանչյուրը կարող է աշխարհում որոշ փոփոխություններ բերել՝ մենք կարող ենք վերցնել որևէ բան և տեղափոխել այն տարածության մեջ, գնդակ նետել, բացել դուռը: Մենք օժտված ենք նույն ներուժով, ինչ ոգիներն ունեն:

Նվազեցնելով մեր կախումը արտաքին բաներից

Ձեր մեջ ամփոփեք ոգին և ծայրահեղությունից հեռու մնացեք: Թույլ մի տվեք որ տարբեր բաներ խռովեն ձեր զգայարանները, և թույլ մի տվեք, որ ձեր զգայարանները խռովեն միտքը:

Քարերի, բույսերի և ոգիների էներգիան մնում է հաստատուն: Սակայն մարդկային արարածները տարբերվում են աշխարհում եղած մնացած բոլոր բաներից նրանով, որ էներգիայի այս խառը համակցությունը մշտապես փոփոխվում է մեր մեջ: Ժամանակի ընթացքում, մենք կարող ենք կամ կորցնել որոշ էներգիա և նմանվել հողին, կամ էլ կարող ենք պահպանել մեր ոգին և դառնալ ավելի ոգեշունչ:

Դժվար է ոգին պահպանելը: Մեզ համար ավելի սովորական է օրն անցկացնել այնպիսի բաներ անելով, որ ցամաքացնում են մեր ոգին: Մենք բարկանում ենք ընտանեկան հավաքույթ կազմակերպելու հարցերի մասին մեր քրոջ հետ վիճաբանելուց: Մենք հիասթափություն ենք ապրում օրվա մեր անցուդարձից և լարվածություն ենք զգում գալիք վերջնաժամկետների կապակցությամբ: Մենք նախանձում ենք մեր ընկերոջը, նեղանում ենք մեր ամուսնուց, մտահոգվում ենք ապագայի համար: Ամեն անգամ, երբ մեզ տիրում են բացասական կամ ծայրահեղ

զգացմունքները, մենք այդպիսով թույլ ենք տալիս, որ արտաքին երևույթները հյուծեն մեր էներգիան, թույլ ենք տալիս, որ այդ իրադարձությունները չափից շատ իշխեն մեզ վրա: Ամեն անգամ զբաղվելով առօրյա կենցաղային հարցերով և գործերով, մենք էներգազրկում ենք ինքներս մեզ: Մեր ոգին ցամաքում է, և մենք դրա փոխարեն լցվում ենք վատ «չի»-ով: Սա մեզ մղում է այնպիսի խղճուկ և անհավասարակշիռ կյանքի, որ մենք ուժասպառ ենք լինում: Մենք աստիճանաբար զրկվում ենք մեր կենսականությունից և լիարժեք կյանքի ըմբռնումից: Եթե մենք այս կերպ շարունակենք, ապա մեր ոգին մեր ֆիզիկական կյանքի ավարտից շատ ավելի շուտ կմարի:

Մենք արդեն նշել ենք, թե ամենօրյա ինչ տեսակի արարքներն են մեզ օգնում ավելի շատ կայտառություն զգալ: Սակայն դա չի նշանակում, թե մենք պետք է ամեն ազատ պահի զբաղվենք վազքով, կամ փնտրենք մեր ամենազվարճասեր ընկերներին, որ պահպանենք մեր աշխուժությունը: Ճիշտ այնպես, ինչպես արտաքին արարքներն ու երևույթները կարող են մեզ ոգեշնչել ու խանդավառել, նույնպես էլ կարող են անկման հասցնել: Ամեն օր մենք բախվում ենք մեր շուրջն եղած զանազան երևույթների: Ճաշկերու՞յթ ընկերոջ հետ: Մենք մեզ երջանիկ ենք զգում: Ինչ որ մեկն աշխատավայրում վիրավորու՞մ է մեզ՝ մեզ նեղված ենք զգում: Առավոտյան վազքի ենք դուրս գալիս, երբ եղանակը պայծա՞ռ է՝ մեզ սքանչելի ենք զգում: Վազքի ընթացքում մեր կո՞ճն ենք ոլորում՝ մեզ ընկճված ենք զգում: Ըստ «Ներքուստ վարժանք»ի՝ հենց այս զգացմունքային ծայրահեղությունների պատճառով ենք զրկվում կենսունակությունից, դառնալով ուժասպառ և ոգեքամ:

Իհարկե, մեզ բուրբիս հայտնի է, որ տխուր իրադարձությունները դրդում են բացասական հույզերի և ցամաքացնում են մեզ: Բայց նույնիսկ ոգեշունչ և ուրախ իրադարձությունները մեզ համար օգտակար չեն, եթե էներգիայի վերելք միայն դրանցով ենք ապրում:

Մեզ վրա ազդող ցանկացած երևույթ՝ լինի դա խանդավառություն, նախանձ, թե զայրույթ առաջացնող, արտաքին բնույթ ունի: Մեր հույզերը հետ ու առաջ են գնում մեր շուրջը տեղի ունեցող երևույթների պատճառով, և դրանցից բխող կայտառության զգացմունքը մնայուն չէ: Սակայն այդ արտաքին երևույթներից չպետք է երջանկության և տխրության միջև տատանման մեջ զգվենք: Մեզնից է կախված հատկապես հավասարակշռությունն ու համահնչությունը, այսինքն՝ մեր ներքին կայունության զարգացումը: Անհրաժեշտ է այնպիսի հիմքի վրա կանգնել, որ մենք խոցելի չլինենք առօրյա անխուսափելի իրադարձություններից:

Հավասարակշռության և համահնչության զարգացումը

Երբ մարդ ուրախ չէ, սակայն բարկացած չէ, ապա նրա սիրտը լի է հավասարակշռությամբ ու համահնչությամբ:

«Ներքուստ վարժանք»-ի մտտեցմամբ, մեր ապրումների աշխարհը բաղկացած է անկապ բաներից, որոնք սովորաբար իրար չեն բռնում: Մա ներառում է մեզ և մեր փխրուն հարաբերությունները: Սակայն այդ աշխատությունը նկարագրում է նաև խորքային Ուղին, որում ամեն ինչ միահյուսված է: Ինչքան ավելի լավ են աշխարհի այդ անկապ բաները փոխազդում և արձագանքում, այնքան ավելի են մերձենում Ուղուն: Մենք ավելի ենք մոտենում Ուղուն և ուժգնացնում ենք կենսական մեր զգացումը, երբ զարգացնում ենք հավասարակշռված լինելու կարողությունը: Ինչքան ավելի կայուն ենք մենք, այնքան ավելի ունակ ենք գտվելու և պահելու լավ «չի»-ն:

Նման ոճի աշխատություններին բնորոշ ձևով, «Ներքուստ վարժանք»-ը սահուն անցում է կատարում վեհ, հոգևոր գաղափարների և չափազանց հասարակ հարցերի միջև, ընդգծելով որոշակի, սովորական բաների էական դերը մեր «չի»-ն գտելու համար: Քանի որ մեր բոլոր մասերը՝ մարմինը և միտքը կազմված են «չի»-ից, ուստի մարմնական գտումը օգնում է մտքի գտմանը և հակառակը: Ցանկացած մասի գտումը բերում է ընդհանուրի ավելի հավասարակշռված կայուն վիճակի:

Դրա պատճառով «Ներքուստ վարժանք»-ի շատ հատվածներ մեզ հորդորում են բառիս բուն իմաստով ուշադրություն դարձնել մեր մարմիններին՝ օրինակ. «չի»-ի անխափան հոսքը ապահովելու համար ուղիղ կեցվածքը, կամ կանոնավոր խոր շնչառությունը, որով լցվում է մեր կրծքավանդակը հավասարակշռված շնչով, կամ կանոնավոր, բայց չափավոր սնվելը՝ մեր «չի»-ն հաստատուն պահելու համար: Միգուցե չենք կարևորում ուղիղ կանգնելը կամ բազմոցի վրա անկարգ փովելը, և անուշադիր ենք մեր կանոնավոր շնչառության կամ նախաճաշելու նկատմամբ: Սակայն, այն ինչ համարում ենք ֆիզիկական զարգացում՝ նաև էապես ազդում է մեր զգացմունքների հավասարակշռության վրա:

Միաժամանակ, մենք չպետք է կենտրոնանանք ֆիզիկական առողջության միայն մեկ ոլորտի վրա՝ օրինակ, սևեռվենք կանաչ կոկտեյլների ու բուսակերության վրա, անտեսելով կանոնավոր խորը շնչառությունը: Պետք է պահպանել այդ բոլոր ոլորտների հավասարակշռությունը: Այն համահնչությունը, որ նման մտտեցման

շնորհիվ առաջանում է մեր ֆիզիկական մարմնում, մեզ «չի»-ի ավելի բարձր տեսակներին ընկալունակ է դարձնում:

Մեր տարբեր մասերի ու ոլորտների հավասարակշռումը նաև նպաստում է մեր զգացմունքների կառավարմանը: Շատերը հանդարտության և համահնչության են ձգտում ժամանակավորապես աշխարհից կտրվելով, տհաճ զգացումներ ծնող զանազան խառնաշփոթներից խուսափելու միջոցով: Ուստի մենք սուրճի ընդմիջումներ ենք անում, ֆիլմ ենք նայում, արձակուրդ ենք վերցնում կամ պարզապես առանձնանում ենք՝ մեր հավասարակշռությունը վերականգնելու համար: Սակայն մենք կարող ենք հավասարակշռություն և համահնչություն վայելել մշտապես՝ նաև աշխարհում ամբողջովին ընկղմված լինելով: Դրա համար մենք պետք է զսպենք մեր բուռն ցանկությունները և զգուշանանք այն ծայրահեղ գայրույթից, կամ նույնիսկ զվարճությունից բխող երևեցներից:

Շատերը ներդաշնակությունը պատկերացում են որպես միանգամվա երևույթ՝ օրինակ, խնդրի լուծման լավագույն տարբերակին չհամաձայնվող մարդկանց ընդհանուր հայտարարի բերելը: Սակայն ներքին զարգացման մասին Ք.ա. 4-րդ դարի մեկ այլ աշխատություն՝ «Ու-սինը» խորացնում է «Ներքուստ վարժանքի» ուսմունքը, սովորեցնելով, որ ոչ միայն կարելի է ներդաշնակեցնել անկապ, առանձին տարրերը, այլև միշտ այդպես պետք է վարվել:

Ըստ «Ու-սին»-ի մեզնից յուրաքանչյուրն ունի հինգ առաքինությունների ունակություն, որոնք կարիք ունեն զարգացման՝ ազնվություն, պարկեշտություն, գիտելիք, ծիսակատարում և խելամտություն: Յուրաքանչյուրն օգնում է մեր լավագույն կողմերը զարգացնելուն: Սակայն դրանք խնդրահարույց են դառնում, երբ մենք փորձում ենք մեկ առաքինությունը զարգացնել մյուսի հաշվին: Կա այնպիսի բան, ինչպիսին է չափից շատ ազնիվ լինելը, չափազանց պարկեշտության տենչալը, ծեսերի վրա սևեռվելը և գիտելիքից չափից դուրս կախված լինելը: Եթե մշտապես չափազանց բարեկամաբար վերաբերվենք մարդկանց, ապա դա որոշ դեպքերում կարող է թյուրընկալվել որպես անտեղի մտերմություն: Եթե մենք չափազանց ուշադրություն դարձնենք պարկեշտությանը, ապա կարող ենք դիտվել իբրև չափազանց ձևական ու պաղարյուն անձնավորություն: Եթե մենք չափից դուրս կենտրոնանանք գիտելիք ձեռք բերելու վրա, ապա կարող ենք դառնալ չափազանց անզգացմունք: Իսկ ծեսերի վրա չափից դուրս կենտրոնանալով մենք կարող է չափազանց տառակեր դառնանք և դժվարանանք համապարփակ ըմբռնել իրավիճակը:

Առաքիներություններից ոչ մեկը բացարձակ չափանիշ չի կարող լինել մեր վարմունքի համար: Ընդհակառակը, մենք մշտապես զարգացնում ենք ինքներս մեզ, որպեսզի այդ առաքիներությունները փոխարացնեն միմյանց: Եթե գտնում ենք, որ պատշաճ վարվելակերպի չափազանցված ձևով ենք շփվում մեր գործընկերների հետ, ապա թերևս որոշենք այսուհետ ավելի ազատ պահել մեզ և մի փոքր ջերմ լինել նրանց հանդեպ: Եթե գնումներ կատարելիս բծախնդիր կերպով խորամուխ ենք լինում ապրանքի հետ կապված բոլոր հարցերում, ապա կարող ենք մեղմել մեր այդ սովորությունը՝ հաջորդ անգամ գնումը կատարելով առանց սպառողների համար բոլոր հրապարակումները նախապես կարդալու: Մենք աշխատում ենք մեր առաքիներությունները հավասարակշռել գիտակցելով դրանց միջև փոխկապվածության և անվերջ փոփոխական հարաբերությունները, ինչպես նաև դրանց պատճառով ծագող հուզական տրամադրվածությունները: Գուցե հակասական հնչի, բայց կայունությունը պահանջում է անընդհատ փոփոխություններ՝ այս շարժուն մասերի հարաբերությունների հաշտեցման նպատակով: Այս ճանապարհով հասնում ենք ավելի կայուն վիճակի, ազատվելով հուզական տատանումներից, ապահովելով ոգու անարգել հոսքը մեր ներսում:

Ինչպես կատարելագործենք մեր արձագանքն աշխարհին

Դասական Չինաստանում, եթե մարդ ցանկանում էր կրթված լինել, նախ և առաջ պետք է անգիր աներ «*Շրգերի գիրք*» կոչվող բանաստեղծական ժողովածուն: Այն դարձել էր ուսյալ մարդկանց հիմնարար պաշարը: Մարդիկ այնպես էին մտապահում բանաստեղծությունները, որ ցանկացած իրավիճակում՝ գարնան ավարտին, քաղաքականության շուրջ բանավեճում, նոր սիրո բերկրանքի պահին, ընկերոջ մահվան դեպքում, նրանք կարող էին մեջբերում անել համապատասխան հատվածներից և իրենց շուրջը գտնվողները, իմանալով այդ նույն հատվածները, ըմբռնում էին դրա պատշաճությունը:

Սակայն խնդիրը բանաստեղծությունները սուկ անգիր անելն ու բարձրաձայն արտասանելը չէր: Իմաստը կայանում էր նրանում, որ մարդկանց մոտ խորացվի բանաստեղծությունների իմացությունը և իրական կյանքի իրավիճակների նրանց ըմբռնումը, իսկ հետո այդ երկուսը միահյուսվեն նորովի կերպով: Սովորելով գնահատել իրավիճակը, իսկ հետո, համատեքստից դուրս բանաստեղծական մեջբերում կատարելը կամ ինտուիցիային հակառակ ակնարկ անելը, հանգեցնում է որոշակի զգացմունքային արձագանքների՝ ինչպես ասողի մոտ, այնպես էլ նրա

ունկնդիրների մոտ, այդպիսով ազդելով ներկաների տրամադրության վրա և մղելով իրավիճակն այլ ուղղությամբ: Բանաստեղծականությունը դարձավ մարդու կողմից աշխարհին արձագանքելու կատարելագործման մեկ այլ կարևոր միջոց, քանի որ մարդիկ սովորում էին ճիշտ կոմնորոշվել թե Բանաստեղծության պաշարից քաղվածը ինչպես կիրառել մթնոլորտը ճիշտ ձևավորելու համար:

Երաժշտությանը վերաբերվում էին համարյա նույն ձևով: Շատ տարածված էին երաժշտության կատարումները և երաժշտական ներկայացումները (օրինակ. օպերա կամ երգեցիկ բեմադրություն), ինչպես նաև անտիկ շրջանից զանազան դրամատիկ պատմություններին անդրադառնալը: Մարդիկ այդ ներկայացումները նայում էին երեխա ժամանակվանից և երաժշտական այս պաշարը դառնում էր նրանց կյանքի բաղկացուցիչ մասը: Եթե, օրինակ, մարդիկ հայտնվում էին այնպիսի իրավիճակում, երբ պետք է առձակատվեին որևէ մեկին, ապա նրանք կարող էին հենվել այն զգացմունքների վրա, որ իրենք ապրել են «Վու»-ի նման երաժշտական կատարում լսելիս՝ հանրաձանաչ մի գործ առաքինի մարդու մասին, որը ոտքի կանգնեց Շիան տոհմի իշխանության կամայականությունների դեմ և դարձավ առաջին Ցու թագավորը: Այսպիսի ստեղծագործությունը հարստացնում էր մարդկանց զգացմունքային կողմը և դառնում էր նրանց մի մասը:

Երաժշտությունն ու բանաստեղծությունը կարևոր պայմաններ էին կրթված մարդ դառնալու համար, քանի որ դրանք զարգացնում էին հանդարտության որոշակի զգայունակություն:

«Բարկությունը դադարեցնելու համար չկա ավելի լավ միջոց, քան բանաստեղծությունը, Հոգսերը մի կողմ մղելու համար չկա ավելի լավ միջոց, քան երաժշտությունը»:

Նրանք զարգացնում էին «չի»-ն, թույլ տալով, որ մարդիկ հենվելով դրանց վրա, ապրեին ավելի խորը զգացումներ և ավելի փոխկապակցված լինեին ընդհանուր մարդկությանն ու համահունչ լինեին մարդկային իրավիճակին: Նրանք կարող էին անսպասելի խորաթափանցություն և սրտաշարժ հասկացողություն արտահայտել մարդկային իրավիճակի նկատմամբ:

Մենք նման ձևով ենք զարգացնում մեր «չի»-ն, երբ պատկերասրահում զմայլվում ենք որևէ գեղանկարով կամ տարվում ենք որևէ երաժշտական կատարմամբ: Ցանկացած բան, ինչ ոգեշնչում է ակնածանքը, կատարելագործում է «չի»-ն՝ մեզ վարժեցնելով ինչպես ավելի խորը և զգայունորեն արձագանքել շրջակա աշխարհին: Երբ աշխարհը

ճանաչում ենք բազմակողմանիորեն, նաև բացվում են մեր զգացողության ունակությունները, և ավելի դիպուկ ենք արձագանքում մեր շրջապատին:

Մեզ հուզող երաժշտություն լսելիս զարգացնում ենք մեր զգացմունքային ապրումները: Երաժշտությունը մեզ դարձնում է մասնակից կյանքի այն ապրումերին, որոնք երգահանը ապրել է ստեղծագործելիս, և նրա զգացմունքները տպավորվում են մեզ մոտ: Մենք յուրացնում ենք այդ զգացումներն առանց կյանքի քաջքշուկներին ենթարկվելու: Մենք, օրինակ, կարող ենք լսել Բոբ Դիլանի տարբեր ժամանակներին ստեղծագործած երգերը և դրանով զգալ մի կյանքի ողջ էլևեջը, իր ծավալով և տարած հուզմունքներով: Երբ մենք կորցնում ենք մերձավոր մարդու, հանդիպում ենք բարեկամի հուսահատության, կամ ոգեշնչվում ենք կյանքում նոր փուլ մտնելով, մենք կարող ենք այդ ամենին ավելի խորիմաստ արձագանքել, երբ լսում ենք մեր հոգեվիճակին համապատասխանող երաժշտություն: Երաժշտությունը խորացնում է մարդկության հետ մեր կապի զգացումը:

Բանաստեղծությունն ու գրականությունն ազդում են նույն կերպ, մեզ հնարավորություն տալով ավելի վառ արձագանքել աշխարհին: Բանաստեղծությունն առաջացնում է որոշակի զգացմունքներ, երբ մենք լսում ենք որոշակի ռիթմով և որոշակի համատեքստում արտասանվող բառեր: Գրականության շնորհիվ, մենք, տարատեսակ մոտեցումներով, անցնում ենք ժամանակի և փորձառության հսկայական կուտակների միջով, ինչի հնարավորությունը կյանքում ամենայն հավանականությամբ երբեք չէինք ունենա: Ստացած գիտելիքը, մեզ հնարավորություն է տալիս այլ կերպ փոխհարաբերվել աշխարհի հետ, քանի որ այն մեզ թույլատրում է դուրս գալ մեր սեփական կյանքի շրջանակներից և ավելի լավ հասկանալ մարդկային փորձի հսկայական հոսքն ու օգտվել դրանից:

Ինչպե՞ս է սա օգնում «չի»-ի կատարելագործմանը: Երաժշտությունը, բանաստեղծությունը, արվեստը և գրականությունը բաղկացած են առանձին տարրերից, ինչպիսիք են բառերը, նոտաները, հնչյունները, ռիթմերը և գույները: Որքան ավելի ենք մենք ընկղմվում այդ ամենի մեջ, այնքան ավելի ենք հասկանում, թե ինչպես են առանձին բաներն արձագանքում միմյանց, ճիշտ այնպես, ինչպես «չի»-ն արձագանքում է «չի»-ին: Դրանք ներկայացնում են, թե ինչպես է «չի»-ն անդադար հարաբերվում իր շուրջը եղած «չի»-ի այլ ձևերի հետ՝ լինի դա լավ, թե վատ:

Մեզնից շատերի համար գործում է վատ տարբերակը: Մարդկանց մեծ մասն իրար հետ փոխհարաբերվում են «չի»-ի չզարգացած մակարդակով, որի պայմաններում մեր ցածր մակարդակի «չի»-ն բախվում է այլ մարդկանց «չի»-ին: Երբ զայրույթը կամ

վիրավորանքի զգացումը կառչում են մեզ ներսից, երբ դրանք դառնում են մեր ողջ օրվա վարքագծի լռելյայն ուղեցույցը, ապա դրանք միտվում են մյուսների մոտ ևս բացասական էներգիայի առաջացմանը: Մեր վատթարագույն զգացմունքները բախվում են մյուս մարդկանց վատթարագույն զգացմունքներին, այդպիսով գործի զցելով իրադարձությունների բացասական շղթան:

Պատկերացրեք ինչ կլինի, եթե որևէ մեկը կայանատեղում քերծի ձեր ավտոմեքենան և դուք, արդեն իսկ լարված լինելով դժվարին առավոտվա պատճառով, ձեր բերանի եկածն ասեք նրան, և նա իր հերթին բորբոքված կերպով մեղադրի ձեզ սխալ կանգ առնելու մեջ, որի հետևանքով եղել է բախումը: Այդ ամենը ձեզ երկուսիդ էլ կհասցնի կատաղության: Մակայն, եթե դուք մշտապես կատարելագործել եք ձեր «չի»-ն, ապա դա ձեզ կօգնի վիճակը դեպի լավը վերափոխելու: Ավտոկայանտեղում ստեղծված իրավիճակին դուք կարող եք արձագանքել անվրդով և հասկացողությամբ, ինչի արդյունքում շատ ավելի հավանական է, որ դիմացինդ էլ պատասխանի զղջման զգացումով և քաղաքավարի կերպով, և դուք երկուսդ էլ կբաժանվեք բարյացակամության զգացումով, այլ ոչ թե բարկացած: Դուք կլինեք երկու ինքնուրույն էակ, որոնք դրսևորվել են լավագույնս և արձագանքել են ձեր մեջ եղած լավագույնով:

Հավաքելով «Չի»-ն ոգու նման

«Փոխակերպելով, սակայն չձևափոխելով «չի»-ն, ձևափոխելով, սակայն չփոխելով ձեր իմաստությունը. Միայն գերագույն մարդկային էակն, ով ամուր կառչած է էությանն, ի գորու է այդպես անել»:

Երբ դուք անխոցելի եք ձեր շուրջն եղած վայրիվերումների հանդեպ, երբ ձեր զգացմունքները կատարելագործված են, իսկ ձեր մարմինը համահունչ և առողջ է, դուք հասնում եք սրտի հանդարտության: Ահա թե ինչն է հնարավորություն տալիս ձեր ողջ էությանը դառնալու իսկության կամ ոգու շտեմարան.

«Ձեր խորքում եղած կայուն մտքով, Խորաթափանց և պարզ աչքերով ու ականջներով, Չորս ամուր և հաստատուն վերջույթներով, Դուք կարող եք ապաստան դառնալ կենսական էության համար»:

«Չի»-ն այնքան կատարելագործված և կենտրոնացված է դառնում ձեր մեջ, որ դուք նմանվում եք բարձրագույն կարգի «չի»-ից կազմված ոգու, ինչը տրամադրում է

կենսունակ և երկարակյաց կյանքի հնարավորություն: Դուք ուրեմն սովորել եք *կենսորոնացնել «չի»-ն, կարծես դուք ոգի լինեք:*

Նիցշեն գրել է. «Եթե մեր զգայարանները բավարար չափով ուժեղ լինեին, մենք ննջող լեռները կընկալեինք իբրև պարող քառու»: Մենք կտեսնեինք ամեն ինչի էությունը, մենք ամեն ինչ կտեսնեինք պարզորոշ»: Թեև նա մարդուն բխեցնում էր որպես իշխանության ձգտող եզակի էակ, նրա պնդումն ակնարկում է, որ ոգին կարող է ծագել այլ աղբյուրից: Գոյություն ունի կենդանի լինելու և աշխարհի վրա ազդելու այլ ուղի՝ ձեր տեսլականի մաքուր պարզության և ամեն ինչի հետ ձեր կապակցվածության միջոցով, ավելի շատ ձեր ներշնչած համակրանքով, քան իշխելու միջոցով:

Համակրելի մարդիկ չեն ծնվում փոխակերպման կարողություններով: Նրանք ծնվում են այդպիսին լինելու *ներուժով*: Երբ այդ ներուժը զարգացվում է, համակրելի անձր ունակ է դառնում իր էներգիայի ուժով այլ մարդկանց գրավելու իր կողմը: Երբ մենք այնպիսի մարդու հետ ենք, որը լիցքավորված է դրական, գրավիչ կերպով, որը սենյակը լցնում է իր ներկայությամբ և որը զգում է կյանքի համը, ապա մենք ձգտում ենք դեպի այդ մարդը: Նրա էներգիան վարակիչ է: Այդ համակրանքը գալիս է ոգուց: Նա համակրելի է, քանի որ այդքան կենսախիհնդ և ուշադիր է իր շրջապատի հանդեպ: Նրա զարգացած «չի»-ն մյուսների մոտ ի հայտ է բերում նրանց լավագույն կողմերը և դրսևորում է նրանց սեփական ոգին:

Թեպետ *«Ներքուստ վարժանքը»* համարյա ամբողջությամբ վերաբերում է զարգացմանը, այնուհանդերձ, այն *ինքնազարգացման* մասին չէ: Համակրելի անձր համակրելի է ոչ այն պատճառով, որ նա ինքնին գրավիչ անձնավորություն է: Նա ինքն իրեն չի կատարելագործում: Նա կատարելագործում է էներգիան, կատարելագործում է «չի»-ն: Նա համակրելի և կենսախիհնդ է, քանի որ նրա ներսում եղած բարձր մակարդակի «չի»-ն նույնական է նրա շուրջը գոյություն ունեցող բարձր մակարդակի «չի»-ի հետ: Այդ «չի»-ի այդքան համահունչ լինելու շնորհիվ է նա կարողանում փոխել շրջապատը:

Մենք նույնպես կարող ենք մեր շրջապատի մարդկանց հետ ցանցային կապեր ու հարաբերություններ ստեղծել ոգու կատարելագործման շնորհիվ: Մեր շրջապատում եղած մարդիկ կարող են ձգտել դեպի մեզ և հարստանալ մեզանով մեր կողմից նրանց էներգիայով լիցքավորելու շնորհիվ: Այն բանին զուգընթաց, որ մենք սկսում ենք ճանաչում ստանալ որպես այդ կարգի մարդ, մեր հարաբերություններն ու կապերն աճում են: Մենք ավելի ենք զարգացնում լավագույն կերպով մարդկանց

արձագանքելու կարողությունը: Երբ մենք հանդիպում ենք նախանձով կամ զայրությամբ այրվող որևէ մեկի, կամ տխրությամբ ու հոգսերով ծանրաբեռնված որևէ մեկի, մենք ունակ ենք լինում արձագանքելու ոչ թե մարդու այդ էներգիաներին, այլ՝ այդ մարդու մյուս կողմերին, երևան բերելով նրա ավելի առողջ էներգիաները: Մեր համակրանքի ազդեցության աճի հետ մեկտեղ, մենք, ոգու նմանությամբ ունակ ենք դառնում ի մի բերել տարբեր բաները, ներդաշնակ դարձնել դրանք և ազդել բոլոր տեսակի իրավիճակների վրա: «Ներքուստ վարժանքը» կասեր, որ բացարձակապես ամեն ինչի հետ այս բարձր լիցքավորված կապը Ուղին է:

* * *

Սա գործունեության և կենսականության նոր հասկացությունն է: Աստվածություններն ազդեցիկ են աշխարհին համահունչ արձագանքելու միջոցով, այլ ոչ թե իրենց կամքը նրան պարտադրելով: Նրանք աշխարհի վրա չեն ազդում այնպիսի բաներ անելով, ինչը մենք հակված ենք համարել ակտիվ և գորեղ, այլ տեսնում են ամեն ինչը լիակատար հստակությամբ, գործում են անթերի, առանց կաղապարված արձագանքների մեջ ընկնելու և իրականացնում են փոքր փոփոխություններ, որոնք համահունչ են իրենց շուրջն եղած ամեն ինչի հետ: Էներգիաների այս հասկացությունները մեզ տրամադրում են ուղի, որով կարող ենք անվերջ հակամարտող առանձին երևույթների աշխարհից անցնել ներդաշնակ աշխարհին: Ինչքան ավելի արձագանքող է մեր «չի»-ն այնքան ավելին մենք կարող ենք անել այն բաների շարքից, ինչ անում են ոգիները՝ անգամ մեր այս խառնաշփոթ և խառնիճաղանջ աշխարհում:

Կոնֆուցիոսը և Մեն-Ցզին մանրամասն բացատրել են, թե մարդիկ ինչպես կարող են ապրել հնարավորինս լիարժեք կյանքով: «Ներքուստ վարժանք»-ի հեղինակները մեզ ուսուցանում են, որ մենք կարող ենք աստվածացնել ինքներս մեզ և դա է բարվոք ապրելու ուղին:

Եվ ահա գալիս է մի փիլիսոփա՝ Չժուան-Ցզի անունով, որ մարդկությունն աստվածացնելու փոխարեն, կոչ է անում գերազանցելով ազատվել մարդկային ողջ աշխարհից:

7. Անմիջականությունը. Չժուան-Ցզին և այլափոխվող աշխարհը

Չժուան-Յզին մի օր երազ տեսավ, որ ինքը թիթեռ է: Մի ուրախ թիթեռ, որն անում է, ինչ ուզում է: Նա անգամ չգիտեր, որ Չժուան-Յզին գոյություն ունի: Հանկարծակի նա արթնացավ և թվում էր, որ ինքը Չժուան-Յզին է: Բայց և այնպես, նա չէր կարող ասել, արդյոք ինքը Չժուան-Յզին է, որը երազ է տեսնում, որի մեջ ինքը թիթեռ է, կամ թե թիթեռ է, որը երազ է տեսնում, որի մեջ ինքը Չժուան-Յզին է: Այնուամենայնիվ, պետք է տարբերություն լինի Չժուան-Յզիի և թիթեռի միջև: Սա կոչվում է «տարբեր բաների այլափոխություն»:

Թիթեռի մասին այս հանրահայտ պատմությամբ, Ք.ա. չորրորդ դարի վերջի չինական փիլիսոփա Չժուան-Յզին, ձգտում է մեզ պոկել աշխարհը տեսնելու մեր սովորական ձևից: Մենք բոլորս աչքակալներ ենք կրում, որոնք խոչընդոտում են աշխարհը լիարժեքորեն ընկալելուն և նրանում ներգրավվելուն: Չժուան-Յզին պնդում է, որ այդ աչքակալներից մեծագույնը մեր մարդկային սահմանափակ դիտանկյունն է: Ի՞նչ կլիներ, եթե դուք չլինեիք մարդկային էակ, այլ լինեիք թիթեռ, որը երազ է տեսնում, որ ինքը մարդկային էակ է: Եթե մենք կարողանայինք մեր մարդկային բնույթից այն կողմ անցնել և հասկանալ, թե ինչ է նշանակում աշխարհը տեսնել բոլոր տեսանկյուններից, ապա կյանքը կվայելեիք ավելի լիարժեք և անմիջական կերպով:

Մեզ արդեն հայտնի է, թե ինչ է նշանակում աշխարհը տեսնել ավելի լիարժեք և անմիջական կերպով: Դա լինում է, երբ մենք զգում ենք «հոսքը»՝ մի վիճակ, երբ մենք այնպես ենք ընկղմվում գործունեության մեջ, որ ինքներս մեզ կորցնում ենք մեր արածից բխող ոգևորությունից, անկախ նրանից, դա ֆուտբոլ խաղալն է, նկարչությամբ զբաղվելը, թե գիրք կարդալը: Սակայն մենք հակված ենք ոգևորության այդ պահերի մասին մտածել իբրև սահմանափակ բաների, որոնք հատուկ են միայն որոշակի զբաղմունքներին: Մենք հակված ենք այդ հոսքի մասին մտածել իբրև մի բանի, որը պատահում է, երբ համընկնում են անհրաժեշտ պայմանները:

Մենք հակված ենք մտածելու, որ հնարավոր չէ ինքներս մեզ վարժեցնել այդ նույն ոգևորությունը մեր կյանքում ամեն ինչի հանդեպ զգալուն: Սակայն Չժուան-Յզին այդ ամենը տեսնում էր այլ կերպ: Նա սովորեցնում էր, որ, եթե մենք կարողանանք աշխարհին նայել բոլոր տեսանկյուններով և ընթրենք էությունների այլափոխումը, ապա ձեռք կբերենք տիեզերքում ամեն ինչն ավելի խորը հասկանալու կարողություն: Կադապարվածությունից դուրս գալուն պես, մենք սովորաբար զգում ենք իրականությունը և սովորում ենք, թե ինչ է նշանակում ոգևորություն զգալ մեր ամենօրյա, սովորական կյանքի յուրաքանչյուր պահի:

Ուղին, իբրև անվերջ հոսանք և այլափոխություն

Լաո-Ցզիի պես, Չժուան-Ցզին էլ էր համարվում դառիստական փիլիսոփա, իսկ նրան վերագրվող ու նրա ուսմունքից բխող «Չժուան-Ցզի» աշխատությունը դիտվում էր որպես դառիստական աշխատություն: Սակայն ինքը՝ Չժուան-Ցզին ընդունելի չէր համարի իրեն փիլիսոփայական որևէ դպրոցի վերագրելը: Միակ պատճառը, որ այս երկու, միմյանցից խիստ տարբերվող մտածողները և նրանց աշխատությունները դասակարգվում են միասնաբար, դա այն է, որ երկուսն էլ շեշտադրում են կատարում «Դառի» կամ «Ուղու» վրա:

Սակայն Ուղին տարբեր իմաստ ուներ նրանցից յուրաքանչյուրի համար: Չժուան-Ցզիի համար Ուղին կապ չուներ հանդարտ ու հանգիստ դառնալու կամ աշխարհը որպես անբաժանելի ամբողջություն ընկալելու հետ: Դուք երբեք չէք կարող *վերածվել* Ուղուն, ճիշտ այնպես, ինչպես չէք կարող վերածվել հողի, որից աճում է ամեն ինչ: Չժուան-Ցզիի պատկերացմամբ Ուղին ավելի շուտ իր մեջ ընդգրկում էր անվերապահորեն ամեն ինչն իր մշտական հոսքով և այլափոխություններով:

«Չժուան-Ցզի» աշխատությունում բազմիցս շեշտվում է, որ աշխարհում ամեն ինչ փոխակերպվում է ամեն ինչի՝ շարժման և փոխհարաբերությունների, փոփոխությունների և տեղաշարժերի մշտական և անվերջ գործընթացի մեջ: Ժամանակի ընթացքում ամեն ինչ ինքնաբերաբար դառնում է մեկ ուրիշ բանի մաս: Փոփոխության և շարժման այս գործընթացը տեղի է ունենում ցանկացած պահի:

Խոտն աճում է, և երբ այն չորանում է, կազմալուծվում է ու նրա «չի»-ն անցնում է այլ բաների մեջ: Խոտում եղած ճիճուներին ու բզեզներին ուտում են թռչունները, որոնք իրենց հերթին ուտվում են ավելի մեծ թռչունների կամ կենդանիների կողմից: Այդ ավելի մեծ գազանները ժամանակի ընթացքում նույնպես սասկում, քայքայվում են, դառնում հողի մաս և փոխակերպվում են արոտի, խոտի և այլ տարրերի: Ամեն ինչը դանդաղորեն վերածվում է այլ բաների փոփոխությունների և փոխակերպումների անվերջ շրջապտույտում:

Խոտը չորանալիս չի ձգտում այլ բան դառնալ: Փոխակերպումը հենց այդպես տեղի է ունենում: Եղանակները չեն ձգտում փոխվելուն: Փոփոխությունը պարզապես տեղի է ունենում:

Թռչունները թռչում են իրենց բնական ձիրքի՝ թևերի շնորհիվ: Նրանք սավառնում են հաշվի առնելով քամու ուղղության փոփոխությունները և իրենց ներքևում եղած տեղանքը: Նրանք ինքնաբերաբար հետևում են Ուղուն:

Ձկները լողում են: Նրանք նույնպես օժտված են բնական ձիրքով՝ խոփկներով և պոչերով: Նրանք օգտագործում են դրանք ըստ հանդիպող հոսանքների ուղղությունը փոխելու և շարժվելու համար: Նրանք նույնպես ինքնաբերաբերաբար հետևում են Ուղուն: Նրանք կանգ չեն առնում մտորելու համար, թե *«Ես պետք է թեքվեմ այն կողմ, քանի որ հոսանքը շարժվում է դեպի այդ կողմ, իսկ հիմա պետք է թեքվեմ այն կողմ, քանի որ պետք է շրջանցեմ այն ժայռը»*: Նրանք պարզապես լողում են:

Զծուան-Ցզին օգտագործում էր այնպիսի տերմիններ, ինչպիսիք են *«յին»* և *«յանգ»*, կամ «մութ» և «լույս», «փափուկ» և «կարծր», «թույլ» և «ուժեղ»: Նա պնդում էր, որ Ուղին այս երկու տարրերի մշտական փոխազդեցության գործընթաց է: Դրանք թվում է, թե միմյանց հակադիր են, բայց իրականում փոխլրացնում են միմյանց: Դրանք պետք է մշտապես շրջապտույտի մեջ լինեն՝ իրար հավասարակշռելու համար: Զմուանը գերակշռում է *«յինը»*՝ ցուրտ և մութ տարրը: Այնուհետև ամեն ինչ փոխվում է և գալիս է ամառը՝ *«յանգի»*, տաքության և լուսի եղանակը:

«Յինի» և *«յանգի»* էներգիայի մշտական և անխուսափելի փոխազդեցությունը միայն եղանակների փոփոխության չի բերում, այլ բնորոշում է տիեզերքում նկատվող բոլոր փոխակերպումները:

Նրանք, ովքեր չեն հետևում Ուղուն

Զծուան-Ցզին պնդում էր, որ գեղուն, փոխակերպվող աշխարհում կա միայն մեկ բացառություն՝ ողջ տիեզերքում միայն մեկ բան, որ ինքնաբուխ կերպով չի հետևում Ուղուն: Այդ բանը մենք ենք՝ մարդկային արարածներս: Միայն մենք ենք, որ ինքնաբուխ չենք հետևում Ուղուն: Մենք փաստորեն մեր ողջ կյանքը վատնում ենք փոփոխության և փոխակերպման դեմ պայքարելու վրա: Մենք մեր սեփական կարծիքն ենք հռչակում որպես ճշմարտություն (իսկ ուրիշներինը՝ անառարկելիորեն սխալ), մենք մեզ վեր ենք դասում մրցակիցների նվաճումներից, մենք լրված նք մնում փակուղային բնույթի աշխատանքում, քանի որ վախենում ենք փոփոխություններից: Այդ ընթացքում, մենք խափանում և խոչընդոտում ենք *«յինի»* և *«յանգի»* փոխազդեցությանը: Դա մեր սեփական բնական ձիրքի՝ մեր մտքի արդյունքն է:

Ի՞նչ պետք է մենք անենք դրա փոխարեն: Մարդկային արարածի համար ըստ էության ի՞նչ է նշանակում ինքնաբուխ հետևել Ուղուն:

«Ինքնաբուխ» բառը լսելիս մենք մտածում ենք, որ գիտենք թե դա ինչ է նշանակում: Ի վերջո մենք ապրում ենք մի մշակույթում, որը գնահատում է ինքնաբուխությունը: Կանխատեսելիությունը մենք համարում ենք ձանձրալի: Չափից շատ կանոնների դեպքում մենք մեզ զգում ենք կաշկանդված: Մենք հիացմունքով ենք վերաբերվում ազատ մտածող մարդուն, անձին՝ ով համարձակվում է լինել տարբեր, միայնակ հանճարին՝ ով իր քնահաճույքով լքել է համալսարանն ու սեփական գործ հիմնել: Ինքնաբուխությունը մենք նույնացնում ենք իսկության, երջանկության աճի և անձնական ինքնադրսևորման հետ:

Ուստի դուք գուցե մտածեք. «*Լավ, ես կլինեմ ինքնաբուխ և կսկսեմ անել, ինչ ուզում եմ անել*»: Իհարկե կարելի է ընդհատել այն, ինչ անում եք և սկսել պարել, կամ թողնել աշխատանքը, վերցնել խնայած գումարները, և մեկնել աշխարհը տեսնելու: Սա չի՞ արդյոք ինքնաբուխ լինելը: Չժուան-Ցզիի համար, համենայն դեպս՝ ըստ էության, ոչ: Ինքնաբուխության մասին մեր պատկերացումները համարյա ամբողջությամբ հակասում են Չժուան-Ցզիի ուսմունքին: Ինքնաբուխությունը Չժուան-Ցզիի համար չի նշանակում անել ինչ կամենում ենք և երբ կամենում ենք:

Այն, ինչ մենք ընդունում ենք իբրև բնական ինքնաբուխություն, իրականում ցանկությունների անսանձ դրսևորում է, և հնարավոր չէ այդպիսի կյանք վարել մշտապես: Ուստի մենք գնում ենք դելտապլանով թռչելու, անսպասելի մղման ազդեցության տակ կատարում ենք որևէ գնում կամ նոր հոբբի ենք ձեռք բերում: Մեր ինքնաբուխությունը մենք պահում ենք շաբաթվա ազատ օրերի համար, իսկ կյանքի մնացած մասը թողնում ենք անփոփոխ:

Ինքնաբուխությունը մեզնից պահանջում է փոխել մեր մտածելակերպը և գործելակերպը, որպեսզի մենք մշտապես բաց լինենք անվերջ շարժման ու փոխակերպման համար: Այն պահանջում է պատկերացնել «վարժեցված» ինքնաբուխություն, որը թեև թվում է նրբաբանություն, սակայն, ինչպես շուտով կտեսնենք, իրականում այդպիսին չէ:

Քննարկենք Չժուան-Ցզիի ամենահայտնի այլաբանություններից մեկը՝ մսագործ խոհարար Դինգի պատմությունը: Խոհարար Դինգն իր աշխատանքին սկզբում մոտենում էր հետևյալ կերպ՝ վերցնում էր դանակը և մասնատում էր իր առջև դրված միսը: Սկզբում, դա թվում էր ձանձրալի աշխատանք: Բայց ժամանակի ընթացքում, որքան շատ էր մսագործը զբաղվում այդ գործով, այնքան դառնում էր ավելի բանիմաց: Նա նկատեց, որ մսակտորի զանազան մկաններն ու ջլերը հաշվի չառնելու դեպքում միսը դժվար էր կտրտվում, սակայն երբ ուշադիր է դրանց, ամեն մի կտորում կարելի

էր հայտնաբերել տարբեր տեսակի սահուն հուներ: Թեև դրանք տարբեր են լինում, այնուհանդերձ բոլորն էլ ունենում են որոշակի գծեր, հոդեր և ուղղություններ, որոնց երկայնքով ավելի հեշտ է կտրել միսը: Փորձի և վարժվելու շնորհիվ նա սկսեց զգալ այդ ընդհանուր գծերը մսի ցանկացած կտորում: Նա սկսեց միսը կտրատել կատարյալ կերպով, կարծես պարելիս լիներ և միսը նրա դանակի տակ մասերի էր բաժանվում առանց որևէ դժվարության:

Սակայն որպեսզի միսը այսպես կտրի, նա չպետք է երկար մտածեր կամ մոտենար գործին վերլուծական տրամադրությամբ, քանի որ մսի յուրաքանչյուր կտոր տարբեր է մյուսից: Ըստ Չժուան-Յզիի, նա պետք է հիմնվի «Ուղու վրա, որն ավելին է քան ձեռքի հմտությունը»: Նա պետք է ղեկավարվի իր աստվածային ներշնչմամբ, որը մեզ կապում է աշխարհին և թույլ է տալիս համահունչ կերպով արձագանքելու իրավիճակին: Երբ մսագործն իր գիտակցության փոխարեն օգտագործում է իր ոգին, նա զգում է Ուղին, և միայն այդ դեպքում կարող է զգալ մտում առկա զանազան տարբերությունները:

«Լավ խոհարարն ամեն տարի փոխում է իր դանակը, քանի որ ինքն այն օգտագործում է կտրելու համար: Կիսալավ խոհարարն այն փոխում է ամեն ամիս, քանի որ դանակն օգտագործում է մասնատելու համար: Սակայն հոդերի արանքում կան բացվածքներ, իսկ դանակի եզրն էլ շատ բարակ է: Բարակ իրը բաց տարածքով անցկացնելով գրեթե չի պահանջում կտրել: Դրա համար էլ, չնայած ես այս գործով զբաղվում եմ 19 տարի, իմ դանակը սուր է մնացել, երեկվա սրվածի պես»:

Խոհարար Դինգը հասկացել էր «վարժեցված» ինքնաբուխության գաղտնիքը:

Հիշենք որ նա ինքնաբուխության չհասավ իր դանակը մի կողմ թողնելով և փողոցներում պարելով: Նա միայն շաբաթվա աշխատանքային օրերին չէր, որ կտրատում էր վարպետորեն, իսկ հանգստյան օրերին՝ առանց վարպետության: Նա ինքնաբուխության հասավ իր խոնարհ աշխատանքի, ժրաջանության շնորհիվ, որից հետո վարժ դարձավ իր գործում: Եվ նա պասիվ չէր: Նա շարժվում էր Ուղու երկնային ընթացքով, բայց միաժամանակ մսի յուրաքանչյուր կտորը կտրելիս մի նոր բան էր ստեղծում: Այդ անելիս նա բավականություն և ինքնաբուխություն էր զգում իր ամենօրյա կյանքի սովորական աշխատանքի մեջ:

Չժուան-Յզիի պատմության վերջում, մի իշխանավոր է գալիս խոհարար Դինգին աշխատելիս տեսնելու համար: «Հիանալի է», - ասում է նա, - «լսելով խոհարարի խոսքերը, ես սովորեցի, թե ինչպես պետք է կյանքն ապրել»:

Մենք արդեն գիտենք, թե ինչպես լինել ինքնաբուխ

Փորձառու խոհարարը կարող է ճոխ ճաշեր պատրաստել առանց բաղադրատոմսերի, ուղղակի օգտագործելով իր փորձը, պատրաստվածությունը և զգայունությունը որպեսզի հասկանա, թե ինչքան աղ կամ պղպեղ պետք կլինի տվյալ ճաշի համար, կամ ինչքան պետք է եփել յուղալի ռիզոտոն: Մա վարժեցված ինքնաբուխություն է: Փորձառու դասատուն կարողանում է զգալ, թե դասարանը երբ է անկառավարելիության եզրին հասնում և անմիջապես հասկանում է, թե ինչ պետք է անի աշակերտներին հանդարտեցնելու համար: Տարիների փորձը նրան վարժեցրել է ինքնաբուխ արձագանքել ճիշտ ձևով և ճիշտ պահին:

Մենք գիտենք, որ որևէ բարդ հմտություն յուրացնելու համար, լինի դա օտար լեզու, երաժշտական գործիքով նվագել, հեծանիվ քշել կամ լողալ սովորել, նախ պետք է անցնել գիտակցված, նպատակաուղղված պարապմունքների նախնական փուլով: Եթե դուք երբևէ սովորել եք դաշնամուր նվագել, ապա կհիշեք, թե որքան դժվար էր սկզբում, որքան անվարժ էին զգում ձեր մատները ստեղների վրա, որքան շփոթեցնող էր դրանք որևէ նոտայի հետ կապ հաստատելը, որքան դժվար էր ձեռքերը ստեղնաշարով վեր ու վար սահեցնելիս մատները միմյանցից անկախ շարժելը: Սկզբում այդ ամենն անկապ էր թվում, ոչ էլ հաճելի էր հնչում: Ըստ էության, եթե դուք սկսեիք «ինքնաբուխ» կերպով խփել ստեղներին, ապա դա անկասկած տանջալի զգացումներ կառաջացնեք սենյակում ներկա ցանկացած մարդու մոտ:

Սակայն կամաց-կամաց, ժամանակի ընթացքում, սկսեցիք գլուխ հանել՝ այնպես համադրելով նոտաները, որ ստացվի համահունչ երաժշտություն: Շուտով դուք սովորեցիք միաժամանակ աշխատեցնել աջ ու ձախ ձեռքերը, նվագել ակորդներ, ապրեղջիռներ և կատարել ավելի բարդ կտորներ: Ահա այդ փուլից է սկսվում նվագելու հաճույքը: Դուք արդեն կարող եք հիշողությամբ կատարել երաժշտական կտորներ և անգամ հանպատրաստից ստեղծագործել նորերը: Դաշնամուրի մոտ նստելը դառնում է ուրախություն, քանի որ դուք երաժշտություն նվագելով հուզմունք և կայտառություն եք սպրում: Երբ դուք սկսում եք նվագել այսպիսի ազատ, ինքնաբուխ կերպով, դուք սկսում եք ընթանալ Ուղու հետ:

Պատկերացրեք, ինչպես է դաշնակահարը համերգասրահում վերաբերվում իր երաժշտությանն ու հանդիսատեսին: Տեսեք նվագողի հրճվանքը. նա զգում է թե ինչպես պետք է հպել ստեղները որպեսզի ստեղծի այն հնչյունները, որոնք

համահնչություն կառաջացնեն իր, նվագած կտորի, և հանդիսատեսի միջև: Աշխարհը զգալու և նրան արձագանքելու կարողությամբ դաշնակահարն ընթանում է Ուդու հետ: Այս երջանիկ ազատությանը նա հասել է նպատակասլաց վարժանքների միջոցով: Դա այն նույն վարժանքն է, որը մեզ թույլ է տալիս ավտոմեքենան վարել ծանրաբեռնված երթևեկության պայմաններում, թենիսի գնդակը նետել ցանցի վրայով, կամ պատշաճ կերպով ներկայացնել կատարված աշխատանքը: Մենք պարզապես «գիտենք», թե որն է ճիշտը, առանց այդ մասին մտորելու: Կյանքի ցանկացած ոլորտում մեր ձեռք բերած ունակությունները, որոնք չեն պահանջում ջանքի գործադրում՝ միապաղաղ գործերից մինչև բացառիկները, հանդիսանում են վարժեցված ինքնաբուխության օրինակներ:

Կարևորն այն է, որ երբ մենք Չժուան-Ցզիի ուսմունքն ընդունում ենք ի սրտե, ապա պարզապես չենք դառնում հմուտ թենիս խաղացողներ, կամ աշխատողներ, կամ խոհարարներ: Մենք վերափոխում ենք կյանքի հանդեպ մեր ամբողջական մոտեցումը: Մեր դաշնակահարն իրեն պարզապես դաշնամուր նվագելուն չէր վարժեցրել: Նա վարժեցված վիճակի է հասցրել աշխարհում լինելու իր ողջ ունակությունը:

Երևակայությունն ու ստեղծագործական կարողությունը

Վարպետության հասնելուն ուղղված վարժությունները մենք սովորաբար ընկալում ենք որոշակի հմտություններ ձեռք բերելու շրջանակներում: Ինչպե՞ս կարող են դաշնամուր նվագելու արվեստը յուրացնելու կամ թենիսում վարպետանալու համար ծախսված ժամերը օգնել մեզ հղկելու ախարհում մեր ողջ գոյավիճակը:

Ամեն ինչ սկսվում է նրանից, որ վարժանքը դիտարկենք ոչ թե լոկ որպես յուրացվելիք որևէ հմտությանը ներհատուկ երևույթ, այլ որպես մեր անձի վերապատրաստում՝ հաղթահարելու համար այն սահմանափակ մտակաղապարները, որոնք անգամ առանց մեր գիտակցության գերիշխում են մեր կյանքում: Երբ այդպես ենք վարվում, ապա վաստակում ենք ևս մի բան՝ հասնում ենք այնպիսի վիճակի, որը խթանում է իսկական երևակայությունն ու ստեղծագործելու ունակությունը: Թեպետ այդ բաների պատճառով մենք գուցե չհամարենք, որ գտնվում ենք այդ գոյավիճակում, սակայն ըստ Չժուան-Ցզիի, երևակայությունն ու ստեղծագործելու ունակությունն ուղղակիորեն բխում են մշտատև ինքնաբուխ ներուժի հոսքի վիճակից:

Ստեղծագործական ունակության աղբյուրը հաճախ պատկերացնում ենք մեկ ակունքում՝ վեհասքանչ Արարիչի մեջ: Սակայն Չժուան-Ցզին նման մոտեցումը կհամարեր չափազանց սահմանափակ: Դրա փոխարեն, նա կասեր, որ

ստեղծագործական ունակության մասին ճիշտ կլինի մտածել, որպես այնպիսի մի բանի, որն ի հայտ է գալիս երբ մենք հաղթահարում ենք միաձուլված «ես»ի սահմանները և ինքներս մեզ բացում ենք ավելի լայն մտածելակերպի առջև: Նա հորդորում է, չմոռանալ որ այն ստեղծագործ մարդիկ՝ Շեքսպիրը, Պիկասոն, Սթիվ Ջոբսը, որոնց վրա հիանում ենք, ներշնչանք էին գտնում իրենց ինքնությունը բացելով աշխարհի և մուսաների առաջ, տածելով անհուն հետաքրքրություն գոյություն ունեցող ամեն ինչի հանդեպ: Նրանք իրենց անհատականությունը բացում էին ստեղծագործ ուժի գետի առջև, որը Չժուան-Յզին կհամարեր հենց Ուղին:

Մշակված ինքնաբուխությունը նշանակում է ձերբազատվել գիտակցական մտքից, որն ինքնաբերաբար սահմանափակված է միայնակ, առանձին «ես»-ով: Մեր միտքը խոչընդոտում է մեր ճանապարհը՝ մեզ մղելով առավելապես պայքարել Ուղու դեմ, այլ ոչ թե ընթանալ նրա հետ: Միաժամանակ, մեր կյանքի տարբեր պահերին լցվում ենք Ուղու հետ ընթանալու զգացմամբ: Օրինակ՝ հիշենք այն զգացումը, որն ունեինք, մոտիկ ընկերների հետ անցկացած հավաքույթի ժամանակ՝ ուրախությունն ու համերաշխությունը մարդկանց միջև, որն առանց հատուկ ջանքի առաջացավ խնջույքի ու մտերմության մթնոլորտում: Այդ պահին, կարիք չկար ծրագրել քայլերը, մտածելով, օրինակ. *«Հիմա ես մի կատակ կանեմ, իսկ հինգ րոպե հետո, բոլորին կպատմեմ, թե ինչ է ինձ պատահել արձակուրդի ընթացքում»*: Ընդհակառակը, զրույցը պարզապես ընթանում է իր սեփական հունով:

Նույնը նաև, հարևաններով բասկետբոլ խաղալիս, չէք հաշվում ձեր քայլերը, մտածելով որ նախ պետք է թեքվել 45 աստիճան և հետո կանգ առնեք զամբյուղից մեկ մետր հեռավորության վրա: Ընդհակառակը, մշտապես շարժվում եք խաղահրապարակի ընդհանուր ընկալմամբ, ներառյալ մյուս խաղացողների առկայությունը, որն ուղղորդում է ձեզ ամբողջ խաղի ընթացքում: Ամբողջական պատկերի խոր զգացողությունը ձեր հզորության աղբյուրն է:

Անգամ *«Չժուան-Յզին»* լոկ կարդալը մեզ թույլ է տալիս մուտք գործել լայնարձակ այլակերպ աշխարհ, որը բացում է մեր երևակայությունը: Աշխարհի մշտաշարժ և հարափոփոխ գոյավիճակը արտացոլվում է աներևակայելի և անհավատալի դրվագներով լցված էջերում: Այնտեղ կարդում ենք պատմություններ, օրինակ. թիթեռնիկի մասին, որտեղ երևակայությամբ ներկայացվում է աշխարհը միջատի լեզվով և աչքերով: Մեզ հանդիպում են մարդիկ արտասովոր վիճակներում, օրինակ. Կոնֆուցիոսը ակնհայտորեն ոչ կոնֆուցիոսական բաներ ասելիս: Կան բազմաթիվ անակնկալ խեղաթյուրումներ, բառախաղեր և հանգավոր, հանելուկային խոսքեր, որոնք ենթակա չեն տրամաբանական գիտացության: *«Չժուան-Յզին»* մտածված

կերպով ձևակերպվել է այդ գրվածքի հետ բախվելու պահից մեր աշխարհայացքները ցնցելու և իրականության մասին մեզ նորովի մտածելու տեղ տալու համար:

Իհարկե, մենք մարդկային արարածներ ենք և իրականում չենք կարող դառնալ թիթեռ և ոչ էլ սպասվում, որ այդպես մտածենք: Սակայն այս պատմությամբ, Չժուան-Ցզին առաջարկում է մի այլաբանական հարց՝ ինչպե՞ս կլինեն, եթե ես աշխարհին նայեի իբրև թիթեռ, երազելով, թե ես մարկային էակ եմ: Այդ պահին մենք առկախում ենք իրականությունը և մուտք ենք գործում մի այլընտրանքային աշխարհ, ուր ընդարձակվում է ամենալայն իմաստով զանազան այլաբանական հնարավորություններ պատկերացնելու մեր կարողությունը: Ողջ տիեզերքը բաց է մեր առաջ՝ աշխարհ, ուր ամեն ինչ փոխակերպման անընդհատ գործընթացքում է:

Այս ամենից ոչ մի բան պարտավորեցնող չէ: Չժուան-Ցզին մեզ չի ասում, թե ինչ պետք է անենք այս նոր տեսլականը վաստակելուց հետո: Թե դրան ինչ կհետևի, մեր գործն է: Խնդիրը բուն աշխարհայցքը փոխելն է:

Իսկական երևակայությունն ու ստեղծագործելու կարողությունը չեն գալիս կաղապարներից դուրս մտածելով կամ ինքներս մեզ սանձազերծելով: Նույն կերպ, իսկական ինքնաբուխությունը չի գալիս մեր հանգստյան օրերին սեղանի վրա պարելուց, այն պայմաններում, երբ աշխատանքային օրերը ծախսում ենք տաղտկալի գործերի վրա: Դրանք ի հայտ չեն գալիս կյանքի մեծ ճակատագրական պտղակումներից՝ մեր այլապես անհետաքրքիր և անգույն կյանքում: Ընդհակառակը, դրանք հանդիսանում են մեր ամենօրյա կենսակերպի մասը: Ցանկացած պահ կարող է լինել ստեղծագործական և ինքնաբուխ, եթե մենք ողջ աշխարհին ընկալում ենք իբրև բաց ու լայնածավալ վայր: Այս ընկալմանը հասնում ենք մեր կյանքի փորձով՝ պայմանավորված աշխարհայացքի եղած վիճակից դուրս գալու, երևակայելու ունակությունը ընդմիջտ զարգացնելով:

Գերազանցելու կարողության զարգացումը

Թանգարան այցելելիս մենք գիտենք, որ եթե ուզում ենք հարստացնել մեր գիտելիքները, ապա կարող ենք զբոսավար կամ էքսկուրսավար վարձել, ով կարող է մեզ օգնել ամեն բան իր մասնագիտական աչքի տեսանկյունից ընկալելու հարցում: Նա կարող է մատնացույց անել նկարչի կողմից կրկնվող տարրերը կամ որոշակի գույնի օգտագործման հանգամանքը, ինչը մենք այլ կերպ չէինք նկատի: Մեզ հայտնի է, որ ցանկության դեպքում, մենք կարող ենք զարգացնել մեր իմացությունը գարեջրի

արտադրության, կամ ֆուտբոլի, կամ թվային լուսանկարչության բնագավառներում և այդ հետաքրքրությունը կբարձրացնի մեր ընկալումը և այդ ամենի հետ մեր առնչությունները կհասցնի նոր մակարդակի: Մեր ձեռք բերած տեսապակին նոր շերտ է ավելացնում մեր աշխարհին: Օրինակ, մենք կարող ենք մտնել գինու խանութ և «տեսնել» ու հասկանալ բաներ, որն առաջ չէինք կարող անել՝ «կաբարնե սավինյոնի» և «Միրահ»-ի միջև տարբերությունն իմանալը դառնում է ոգևորող ու գրավիչ մի բան: Մենք կարող ենք հասկանալ «Արվեստների և արհեստների ոճի» տան մասին ասված բաները, ինչը կխորացնի վեպում նկարագրվող միջավայրի մեր ընկալումը: Այս աշխարհում ապրելու համար անհրաժեշտ չէ այս բաներից ոչ մեկն իմանալը, սակայն աշխարհի մեր ընկալումը խորանում է դրա շնորհիվ: Մենք միննույն իրականությունը սկսում ենք ընկալել այլ կերպ, քան այն մարդիկ, ովքեր չեն զարգացրել այդ նույն հետաքրքրությունը: Սակայն որքա՞ն հաճախ ենք մենք մտածում զարգացման այդ սկզբունքները մեր կյանքի այլ, սովորական երևույթների նկատմամբ գիտակցաբար կիրառելու մասին, որպեսզի դրանք ևս հնարավոր լինի ապրել ավելի լիարժեքորեն:

Տասնիններորդ դարի ֆրանսիական բանաստեղծ Շարլ-Պիեռ Բոդլերը հանրահայտ դարձրեց գվարձասեր մարդու կերպարը՝ մարդ, ով կարող է զբոսնել քաղաքի փողոցներով դիտելով և լայնախոհությամբ ընդունելով այն ամենն ինչ տեսնում է: Եթե դուք զբոսնեք Երեխայի, կամ շան, կամ ձեր տատիկի հետ, ապա կնկատեք, որ նրանք այլ կերպ են ընկալում զբոսանքը, քան դուք: Երեխան կկանգնի և հիացմունքով կնայի ամեն մի քարի ու միջատի վրա, շունը կվերածվի ամբողջովին հոտերի վրա կենտրոնացած էակի, ձեր տատիկը կարող է լինել նվիրված պարտիզայան, ով կթվարկի ձեր տեսած բոլոր ծաղիկների ու ծառերի անունները: Աշխարհի նկատմամբ այլ ընկալում ունեցող որևէ մեկի հետ զբոսանքը ձեզ կարող է հնարավորություն տալ դուրս գալու ձեր սովորական մոտեցումներից և աշխարհին նայել ոչ թե պարզապես այլ կերպ, այլև աներևակայելի բաց կերպով: Սովորական զբոսանքն ուրիշի աչքերի միջոցով ընկալելն օժտում է ավելի մեծ խորությամբ և թարմությամբ: Դուք ձեր շրջապատը սկսում եք ըմբռնել այլ կերպ: Ձեզ հասու են դառնում նոր կարողություններ:

Մենք ամեն ինչի վրա կենտրոնանում ենք ըստ ուշադրության սովորությունների: Առավոտը աշխատանքի գնալուց, մենք հազիվ թե ավելի շատ բանի վրա ուշադրություն դարձնենք, քան մեր ռադիոյին, էլքի վերաբերյալ նշաններին, մեքենայի կայանատեղի մուտքին, և այդ պատճառով, բաց ենք թողնում այլ բաներ, ինչպես օրինակ դեպի հարավ չվող սագերի երամի հիասքանչ տեսարանը: Մի քանի

փողոց այն կողմ գտնվող մարզասրահ գնալիս, կենտրոնացած կլինենք երևի, թե ինչ ենք ուզում անել այդտեղ առաջիկա մեկ ժամվա ընթացքում և, այդպիսով, անգամ չենք էլ նկատի մերձակա ռեստորանից տարածվող համեղ բուրմունքները: Մեր սովորությունները սահմանափակում են այն, ինչ մենք կարող ենք տեսնել, ընկալել, զգալ և հասկանալ:

Սակայն, մենք կարող ենք ավելի գիտակցաբար մոտենալ ինքներս մեզ սահմանափակելու միտմանը: Աշխարհին մեկ ուրիշի աչքերով նայելը մեզ օգնում է ազատագրվելու և ավելի խորն ընկալելու աշխարհի անգամ ամենաառօրեական թվացող երևույթները: Նույնիսկ նպարեղենի խանութ գնալը մեզ համար կդադարի հոգնեցուցիչ պարտականություն լինելուց, եթե դա անենք նրբաճաշակ ընկերոջ հետ, որն աշխուժանում է անգամ միայն պատկերացնելով, թե ինչեր կարող է պատրաստել խանութում տեսած բոլոր բաղադրիչերով: Մեզ համար այդքան ձանձրալի խանութը, նրա համար ճառագում է կենդանությամբ, քանի որ նա ոգևորված է այն բաներով, ինչը մենք ինքնուրույն չէինք նկատի:

Այդ տեսապակին այն բաներից մեկն է, որ մենք կարող ենք ձեռք բերել և զարգացնել: Այն բանից ի վեր, երբ մենք հասկանում ենք, թե որքան ավելի խորն ենք տեսնում աշխարհը լինելով մեկի հետ, ով ընդլայնում է մեր ընկալումը, մենք ի վիճակի ենք դառնում զարգացնելու աշխարհի նրբին ընկալման կարողությունն անգամ երբ մենակ ենք: Մենք կարող ենք մշտապես հարցնել ինքներս մեզ, թե որևէ այլ մարդ ինչպես կնայեր այս աշխարհին, և այդպիսով միշտ կհիշենք, որ աշխարհի նկատմամբ մեր դիտանկյունը միակը չէ: Ինչպես խրատում է Չժուան-Ցզին, երևույթներն այլ կերպ տեսնելն է, որ մեզ հնարավորություն է տալիս կյանքն ապրել նորովի և լիարժեք:

Փոխելով մեր դիտանկյունը

«Ամեն ինչ միավորելու համար ձեզ հալումաշ անելն, առանց հասկանալու, որ դրանք նույնն են՝ կոչվում է «երեքն առավոտյան»: Դրանով էս ի՞նչ նկատի ունեն: Կապիկ վարժեցնողն ընկույզ տալով ասում էր. «Կստանաք երեքն առավոտյան, և չորսը՝ երեկոյան»: Կապիկները կատաղում են: Ուստի նա ասում է. «Լավ, այդ դեպքում, կստանաք չորսն առավոտյան, և երեքը՝ երեկոյան»: Կապիկները հրճվում են: Ասվածի և բովանդակության միջև տարբերություն չկար, սակայն գործարկվեցին նրանց երջանկությունն ու բարկությունը: Նա պարզապես փոխարինեց մեկը մյուսով:

Այդպես է ներդաշնակեցնում իմաստունն օգտագործելով «ճիշտն» ու «սխալը», հիմնվելով հանդերձ Երկնային անվի վրա: Մա կոչվում է ընթանալ երկու ուղով»:

Այժմ արդեն, դուք հավանաբար հասկանում եք, թե ինչպես է մեր գիտակցությունը մեզ մոլորեցնում, կառչելով կամայական, շեղող և անպիտան ըմբռնումներից, ինչպես որ դա ցույց տրվեց կապիկների օրինակում: Ընդհանուր առմամբ, որևէ տարբերություն չկա «երեքն առավոտյան և չորսը երեկոյան» տարբերակների կամ դրանց հակառակի միջև, բացառությամբ այն բանի, թե ինչպես ենք մենք ըմբռնում դրանք:

Մեր դիտանկյան արմատական փոփոխությունը մեզ թույլ է տալիս աշխարհին նայել այնպես, ինչպես խրատում է «Չժուան-Ցզին»: Այդ է պատճառը, որ «Չժուան-Ցզին» շատ հաճախ գլխիվայր շուռ է տալիս ընդունված աշխարհայացքը:

Պատմություններից մեկում ծանր հաշմանդամ մի մարդ ողջ կյանքն անցկացրեց ուտելիք էր մուրալով: Դա համարվում էր սրտաճմլիկ վիճակ, մինչդեռ նա ապրում է երկար կյանքով, իսկ նրա շուրջն եղած երիտասարդները զորակոչվում են և ուղարկվում պատերազմի: Ու՞մ բախտն է բերել այդ դեպքում:

Մեր գիտակցությունը հակված է կենտրոնանալու այն բանի վրա, թե «ինչպես պետք է լինի»՝ այն բանի վրա, ինչ թվում է ճիշտ: Կարծում ենք, որ գիտենք, թե ինչն է գեղեցիկը, ինչն է մեծը, ինչն է առաքինին, ինչն է օգտակարը: Բայց և այնպես, մենք իսկապես հասկանում ե՞նք արդյոք, թե իրականում որքան կամայական են այն բառերն ու արժեքները, որոնցից մենք կախված ենք:

Երբ մարդը քնում է խոնավ տեղում, նրա մեջքը ցավում է և բռնվում: Մակայն, արդյոք նույնը վերաբերում ձկանը: Իսկ եթե մարդը ծառի վրա է բնակվում, նա վախենում և սարսափում է: Մակայն նույնն արդյո՞ք վերաբերում է կապիկին: Ուրեմն, այս երեքից ո՞ր մեկը գիտե սպրելու ճիշտ տեղը: Մարդիկ ուտում են կենդանիներին, եղջերուներն ուտում են խոտ, հազարոտնուկները քաղցրավենիքն են վայելում, իսկ բազեները սիրում են մկներ: Այս չորսից ո՞ր մեկը գիտե, թե ինչ համ պետք է ունենա ուտելիքը: Կապիկները զուգավորվում են կապիկների հետ, եղջերուները՝ եղջերուների հետ, և ձկները՝ ձկների հետ: Մարդիկ ասում են, որ Մաոքինն ու տիրուհի Լին գեղեցիկ են: Մակայն եթե որևէ ձուկ նրանց տեսներ՝ կտուգվեր անդունդը, եթե թռչունները նրանց տեսնեին՝ կթռչեին երկինքն ի վեր, եթե եղջերուները նրանց տեսնեին, կսուրային հեռու: Այս չորսից ո՞ր մեկը գիտե, թե որն է գեղեցկությունը:

Խնդիրն այն չէ, որ մենք դիտանկյուն ունենք: Ի վերջո, նույնն ունեն նաև ձկները, թռչունները և եղջերուները: Խնդիրը ծագում է, երբ մենք գտնում ենք, թե մեր

դիտանկյունը համընդհանուր է, և կադապարում ենք մեր միտքը: Մենք ստեղծում ենք կարծր տարբերակումներ և չափազանց հաստատուն հասկացություններ ու արժեքներ:

Սակայն ի՞նչ կարող ենք ասել այն հասկացությունների մասին, որոնք թվում են իսկապես պարզորոշ, և այն արժեքների մասին, որոնք թվում են աներեր ու համընդհանուր: Մի՞թե սպանությունը միշտ չարիք չէ: Իսկ բանկ կողոպտե՞լը: Պատկերացրեք կողոպտչի, որը պարապում է կողպեքներն անթերի բացելու, անաղմուկ կերպով բանկ սողոսկելու, փողը գողանալու և աննկատ կերպով հեռանալու համար: Եթե Չժուան-Ցզին մերժում է բարոյական հստակ չափանիշները, ապա ի՞նչ հիմքով նա կարող էր երբևէ ասել, որ սա չարիք է: Ի վերջո, մի՞թե կողոպտիչը մշակված ինքնաբուխության կատարյալ օրինակ չէ:

Այնուհանդերձ, Չժուան-Ցզին կասեր, որ առաջին հերթին կարծր տարբերակումներն են բերում նման իրավիճակների: Եթե մենք իսկապես պարապենք Ուդու հետ ընթանալու համար, ապա կողոպտիչ չենք դառնա: Մենք որևէ մեկի չենք սպանի: Կողոպտիչն ի սկզբանե մտածում է ելնելով տարբերակումներից՝ նա մտածում է *«իմք, նրանք, ես սա եմ ուզում, ես դա կվերցնեմ»* հասկացություններով: Նա, ով սպանում է որևէ մեկին, այդպիսով ընդհատում է ամենի փոխակերպման ընթացքը, մեկընդմիջտ կտրելով կյանքը: Չժուան-Ցզիի համար գողության կամ սպանության դեմ փաստարկը բխում է, ոչ թե դրանց անբարոյական լինելու փաստից, այլ՝ քանի որ դրանք ծագում են կարծրացած տարբերակումներ անելուց:

Չժուան-Ցզիի բերած օրինակները ձգվում են առօրեականից մինչև պատկառազդուները, բայց դրանք բոլորը վերաբերում են կյանքին զգվելուն: Մենք կարող ենք զգվել կյանքին, մեր անձն այնպես բացելով, որ վերնաշապիկ հարդուկելն ընկալենք ոչ թե իբրև ձանձրալի զբաղմունք, այլ որպես ինքնաբուխությունը զարգացնելու վարժություն, հարբուխը՝ ոչ իբրև անախորժություն, այլ որպես հարմարավետ անկողնում վեպեր կարդալու հնարավորություն, իսկ չեղյալ հայտարարված պսակադրությունը՝ ոչ թե իբրև սրտաբեկություն, այլ որպես նոր ապագա կերտելու հնարավորություն: *Չժուան-Ցզին* խոսում է այն մարդկանց մասին, ովքեր լիովին բացել են իրենց ինքնությունը: Կյանքին զգվելով, նրանք իսկապես համահունչ են դարձել Ուդու հետ: Փոխաբերական իմաստով, նրանք այն են, ինչ Չժուան-Ցզին անվանում է «իսկական մարդիկ»: Նրանք կարող են «ջուրը մտնել, առանց թրջվելու և կրակը մտնել, առանց այրվելու»:

Պատկերացրեք, թե ինչ կլինեն, եթե մեծ ու փոքր բաներն այլևս չանհանգստացնեին մեզ, այլ փոխարենը՝ դառնայն կյանքի բերկրանքի մի մասը, դառնայն բաներ, որոնք մենք գտնեինք գրավիչ և գգվեինք դրանց: Պատկերացրեք երևույթները բոլոր դիտանկյուններով տեսնելը և այդպիսով, ըմբռնելու կարողության հասնելը՝ որ տեղի ունեցող ամեն ինչն ընթացքի և փոխակերպման մաս է: Վերադառնալով Չժուան-Ցզիի փոխաբերությանը, ինքնության այդպիսի փոփոխությամբ, մենք *կդառնայնք* իսկական մարդ, որն ի գորու է մտնել ջուրն առանց թրջվելու և անցնել կրակով, առանց այրվելու:

Վերջին տարբերակումը

Եթե մենք իսկապես կարողանայնք ամեն ինչ տեսնել անսահմանափակ դիտանկյուններով, ապա կարող էինք վայելել կյանքի բոլոր կողմերը, ներառյալ վերջնական տարբերակումը՝ մահկանացու լինելը: Մահն ի վերջո, սոսկ Ուղու անվերջ շրջապտույտներից մեկն է:

Չժուան-Ցզին հասկանում էր մահվան հանդեպ վախը: Նա գիտեր, որ մարդիկ վախենում են իբրև բանական էակներ իրենց վախճանից: Սակայն նրա կարծիքով, մահվան մասին այդ կերպ մտածելը նշանակում է կատարել կեղծ տարբերակում:

Մեր կողմից ընկալվող տարբերակումների մի մասը անատարկելիորեն ճիշտ են: Դուք հենց դուք եք, մարդկային էակ, որը կարողում է այս գիրքը, այլ ոչ թե ձեր դիմաց գտնվող սեղանը, կամ աթոռը, որի վրա նստած եք: Սակայն այս տարբերակումները ակնթարթային են: Այն չափով, որ չափով որ դուք ձեր մասին մտածում եք կարծրացած կերպով՝ որպես մարդկային էակ ժամանակի որոշակի պահին, դուք վտանգում եք ձեր կարողությունը ինքներդ ձեզ տեսնելու որպես ավելի մեծ աշխարհի մաս: Երբ դուք մահանում եք, ապա այն, ինչը ձեզ դարձնում է մարդ, վերածվում է ավելի մեծ, բնական աշխարհի մի մասի: Սրանից պետք չէ վախենալ:

«Չժուան-Ցզիի կինը մահացավ, և Հու-ցզին գնաց նրան մխիթարելու: Նա տեսավ, որ Չժուան-Ցզին պզգել է, ոտքերը բացած և թմբկահարում է մի կաթսայի վրա ու երգում: Հու-ցզին ասաց. «Դու ապրել ես նրա հետ, երեխաներ մեծացրել, միասին ձերացել եք: Նրա մահվան առթիվ լաց չլինելն արդեն վատ է, բայց կաթսայով թմբկահարելն ու երգելը... ի՞նչ ես մտածել»: Չժուան-Ցզին ասաց. «Այդպես չէ: Երբ նա մահացավ, ինչպես ես կարող էի չվշտանալ: Բայց հետո ես ետ նայեցի նրա սկզբին՝ նախքան իր ծնունդը: Ոչ թե սոսկ նրա ծննդից առաջ, այլ նախքան նրա մարմին ունենալը: Ոչ թե սոսկ մարմին ունենալը, այլ նախքան նրա «քի» ստանալը: Այդ անկերպարան քառսի

մեջ, փոփոխություն եղավ, և նա «քի» ստացավ: «Քին» փոխվեց և նա մարմին ունեցավ: Նրա մարմինը փոխվեց, և նա ծնվեց: Իսկ հիմա մեկ այլ փոփոխություն եղավ, և նա մահացավ: Մա նման է չորս եղանակների փոփոխմանը՝ գարուն, աշուն, ձմեռ, ամառ: Հիմա նա բազմաձև է ամենաերևելի պալատներում: Եթե ես նրա գնալուց հետո հեկեկայ ու ողբայ, դա ցույց կտար, որ ես ոչինչ չեմ հասկանում մեր առաքելությունից: Ուստի ես դադարեցրի»:

Չծուան-Յզին չի ասում, թե մահը մի բան է որին պետք է ձգտել, կամ շտապել դեպի այն: Ընհակառակը՝ կյանքը անհրաժեշտ է ապրել լիարժեքորեն: Ոչ էլ նա ասում է, թե չի սգացել իր կնոջ մահը: Նրա սուգը եղել է ինքնաբուխ: Մենք սգում ենք, երբ մարդիկ մահանում են, քանի որ մենք սիրում և կարոտում ենք նրանց:

Եվ իրոք, երբ մահի մասին մտածում ենք սոսկ մարդկային դիտանկյունից, այն խորապես սարսափազդու է: Դա մեր, կամ մեր սիրած մարդու այն մասի անէացումն է, որը մարդկայինն է: Իսկ երբ մահը դիտարկում ենք ըստ հնարավորին լայն տեսանկյունից, ապա վիշտ ենք ապրում, բայց Չծուան-Յզիի պես, միաժամանակ տեսնում ենք, որ մեր մարդկային ձևը հիասքանչ լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ ժամանակավոր պահ է Ուղին կազմող բոլոր փոխակերպումների շարքում: Մենք հասկանում ենք, որ այս մարդը մշտապես եղել է Ուղու մի մասը և շարունակում է մնալ այդպիսին: Այդ անձը վերածվելու է խոտի մասի, ծառերի մասի, երկնքում ճախրող թռչնի մասի: Եթե մենք հասկանանք, որ այն նյութը, որը մենք ենք, մշտապես եղել է տիեզերքի շարժման և փոխակերպման մաս և մշտապես լինելու է այդպիսին, ապա մենք այլևս կարիք չենք ունենա վախենալու մահվանից: Մենք ազատ ենք դառնում լիարժեքորեն ընդգրկելու կյանքը: Մենք վերացնում ենք այն վերջին տարբերակումը, որը խոչընդոտում է աշխարհի մեր զգացողությանը:

«Չծուան-Յզիի» առակներն ու պատմվածքները նախատեսված են մեզ մղելու դեպի մտորումներ, թե ինչ կերպ ենք լինելու, երբ ազատագրվենք մեր սահմանափակ, առանձնակի մարդկային դիտանկյունից: Փոխաբերական իմաստով, դա նշանակում է աշխարհը տեսնել իբրև թիթեռ, թռչուն կամ վագր: Ավելի անմիջական մակարդակում, դա նշանակում է աշխարհը հասկանալ մեկ այլ մարդու դիտանկյունից: Եթե դուք կին եք, պատկերացրեք աշխարհը տղամարդու տեսանկյունից: Կամ, նայեք աշխարհին ծերունի մարդու տեսանկյունից, թեև իրականում երիտասարդ եք: Կամ, ձեզ պատկերացրեք աղքատացած արվեստագետի տեղում, չնայած իրականում հարուստ իրավաբան եք: Պատկերացրեք, որ աշխարհին նայում եք դաշնակցի, կամ հակառակորդի աչքերով: Բոլոր դիտանկյունների հնարավորությունների բացումը

մեզ թույլ է տալիս ողջ տիեզերքը տեսնել հնարավորինս տարածական տեղից, որի շնորհիվ սկսում ենք հասկանալ ամեն ինչի անվերջ փոխակերպումը:

Չժուան-Յզիի առաջարկած տեսլականը սա է՝ անսահմանափակ դիտանկյուն և մշակված ինքնաբուխություն: Մարդկայինը գերազանցելու մեր կարողությունը գալիս է հատկապես նրանից, որ մենք մարդ ենք: Մենք կարող ենք ընկալել տիեզերքի շատ ավելի մեծ մասը, քան Երկրի վրա եղած որևէ այլ արարած շնորհիվ երևակայության մեր հսկայական կարողության: Միայն մենք կարող ենք մուտք գործել անհամար այլակերպ աշխարհներ՝ տիեզերքը մեկ ուրիշի դիտանկյունից տեսնելու համար: Մենք այնտեղ մուտք ենք գործում միայն ամեն ինչի հանդեպ բաց լինելու ուղղությամբ մշտական աշխատանքով, Ուղու հետ համահունչ շարժվելով և ամեն ինչի փոխակերպման ակտիվ մաս դառնալով:

8. Մարդկությունը. Հսուն-Յզին և աշխարհի ձևաչափումը

Մենք հաճախ ենք լսում, որ սեփական ինքնության ընդունումը անձնական աճի բանալին է. *«Միրիր ինքդ քեզ, ինչպես որ կաս: Խաղաղությամբ ընդունեք այն անձը, որն էք այս պահին»*: Սա մեզ առաջնորդում է ընդունելու ոչ թե սոսկ ինքներս մեզ, այլ նաև՝ մեր կյանքը: Այդ կերպ վարվելով, մենք հասնում ենք որոշ անդորրի:

Սակայն սեփական ինքնությունն այս մակարդակով ընդունելը կմտահոգեր մեր փիլիսոփաներից մեկին: Կոնֆուցիական դպրագետ Հսուն-Յզին, ծնված Ք.ա. 310 թվականին, չէր կարծում, թե մենք մեզ պետք է ընդունենք ինչպես որ կանք: Դրա փոխարեն, նա պնդում էր, որ մենք երբեք չպետք է դյուրահաճորեն ընդունենք այն, ինչ կարծում ենք, թե բնական է մեզ համար:

Այո, իհարկե, երևի բոլորս էլ վազելով երեխային հորից կփրկենք, սակայն Հսուն-Յզին չէր կամենում, որ մենք մոռանանք մեր նվազ այլասփրական մղումներն առօրյա պահերին: Մեր վատագույն տենչանքներն ու ցանկությունները նույնպես այն ամենի մի մասն են, ինչը մեզ համար բնական է:

Մենք ցասման բռնկում ենք զգում, երբ խրված ենք լինում երթևեկության մեջ, և ինչ որ մեկը շչակով ազդանշան է տալիս մեզ, որ առաջ շարժվենք: Մենք բամբասում ենք ընկերոջ ձախորդությունների մասին տարածելով այն գաղտնիքները, որոնք նա հայտնել է մեզ վստահելով: Օրեր շարունակ մեզ հանգիստ չի տալիս մեր հասցեին հնչեցված քննադատական դիտողությունը, և մենք առցանց գնումներ ենք կատարում

հանդարտեցնելու համար մեր խոռվքը: Պատկերացրեք ինչ կլինեք, եթե մենք ամեն անգամ թույլ տայինք մեր բնավորության վատթարագույն, չընտելացված կողմերին մշտապես ջրի երես դուրս գալ՝ եթե ամեն պահի ընդունեինք մեր «իսկական» ինքնությունը: Հսուն-Ցզին գրում է.

«Մարդկային էությունը վատն է: Նրա առաքինությունը ձեռքբերովի է: Մարդիկ ի ծնե ընչաքաղց են ... Նրանք ծնվում են ատելության և հակակրանքի զգացումներով... Այդ պատճառով էլ մարդիկ անխուսափելիորեն հայտնվում են ընդհարումների ու մաքառումների մեջ, եթե նրանք պարզապես հետևում են իրենց բնավորությանը և տրամադրությանը»:

Հսուն-Ցզին «բնականն ավելի լավ է» պնդումը համարում էր վտանգավոր: Եվ նա պարզապես մարդկային էության մասին չէր խոսում: Նա նաև նկատի ուներ ընդհանրապես աշխարհի մեր ընկալումը:

Ձևավորելով աշխարհը

Քննարկենք հետևյալ պատմությունը, մեկն այն բազմաթիվ այլակերպային պատմություններից, որ ներկայացնում է Հսուն-Ցզին:

«Հեռավոր անցյալում, անձրևները մեկ կարող է գային, մեկ՝ չգային: Ոչ ոք չգիտեր, թե երբ: Երբեմն ցուրտ էր լինում, երբեմն էլ՝ տաք: Երբ ցուրտ էր լինում, մարդկանց, որ հագնելու շոր չունեին, սառչելուց մահ էր սպառնում: Երբ անձրև չէր գալիս, բույսերը չէին աճում: Երբ անձրևներ էին գալիս, բույսերն ու պտուղներն աճում էին, և մարդիկ կարող էին դրանք ուտել իրենց սնելու համար, սակայն նույնքան հաճախ, այդ բույսերը թունավոր էին լինում և հիվանդացնում էին նրանց: Ի վերջո, մարդիկ սկսեցին հասկանալ, որ այդ իրադարձությունները պատահական չեն: Նրանք սկսեցին հասկանալ, թե երբ կարող է անձրևել, և երբ՝ տաք լինել: Նրանք սկսեցին հասկանալ, թե որ բույսերը կարող են ուտել, և որոնք են թունավոր: Նրանք սկսեցին խնամել բույսերը: Նրանք սկսեցին տնկել դրանք եղանակի փոփոխությունների համապատասխան, որոնք նրանց համար վերածվեցին տարվա եղանակների: Գործընթացը շարունակվեց ցանքի համար լրացուցիչ հողեր մշակելով, այդ աշխատանքները հեշտացնելու համար կենդանիներ ընտելացնելով, և դուրս մղելով վայրի, չընտելացող կենդանիներին: Ի վերջո, այն, ինչը ժամանակին թվում էր բնական երևույթների անկանխատեսելի քառս՝ պատահական անձրևներ, քամի, ցուրտ, տաքություն, սնունդ և թունավոր բաներ, վերածվեցին ներդաշնակ

համակարգի: Այն, ինչն աճում էր երկրից, այժմ սկսեց հարաբերակցվել երկնային ավելի լայն երևույթների հետ: Մակայն դա բնական չէր: Մարդիկ սկսեցին ընտելացնել աշխարհը: Մարդիկ այնպես արեցին, որ այդ տարատեսակ երևույթները դարձան գործընթացների ներդաշնակ համակարգ»:

Գյուղատնտեսության հայտնագործման մասին սույն պատմությունը մեզ հիշեցնում է, որ այս աշխարհին, այն ձևով, ինչպիսին որ մենք հիմա տեսնում ենք, կառուցվել է մարդկանց կողմից, ովքեր վերցրել են բնության տարրերը և վերակազմավորել, վերափոխել ու ընտելացրել են դրանք մարդկանց պահանջներին ծառայեցնելու համար:

Այլ կերպ ասած մարդկային արարածներն են, որ ձևավորել են այս աշխարհը: Հսուն-Ցզին հիշեցնում է, որ մենք այս աշխարհում ենք ծնվել, սակայն այն պայմանները, որոնց ականատեսն ենք հիմա, ստեղծվել են մեր կողմից:

«Երկինքն ու Երկիրը մեզ կյանք տվեցին: Մենք ձև ենք տալիս Երկնքին ու Երկրին: Մենք եռյակ ենք կազմում Երկնքի ու Երկրի հետ, բյուրավոր բաների հանրագումարն ենք, և մարդկության հայրն ու մայրն ենք: Առանց մեզ, Երկինքն ու Երկիրն անձև են»:

Նա գտնում էր, որ ցանկացած հավատարմություն բնության հանդեպ, լինի դա մեր սեփական մարդկային բնույթը, թե ընհանրապես բնությունը, աշխարհն «ինչպես որ կա» տարբերակով ընդունելն ի սկզբանե սահմանափակող և կործանարար է: Նա մեզ առաջարկում է մտորել, թե որքան տարբեր կլինեն մեր ապրելակերպը, եթե մենք հասկանալի ենք, թե աշխարհն այժմ իսկ արդեն որ չափով է մեր կերտվածքը: Եթե մենք ենք կերտել այս աշխարհն, ուր ապրում ենք, ապա չպետք է հարցնենք ինքներս մեզ, թե ինչպես գտնենք մեր պատշաճ տեղը նրանում: Մենք պետք է հարցնենք, թե արդյոք լավ ենք կերտել այս աշխարհը:

Հսուն-Ցզիի դարաշրջանը

Հսուն-Ցզին ապրում էր Կոնֆուցիոսից մոտ երկու հարյուր հիսուն տարի անց: Նա հանդիսանում է չինական փիլիսոփայության մեր այս ուսումնասիրության պատշաճ ամփոփիչ փուլ, հաշվի առնելով, որ նա փորձել է համադրել իրենից առաջ եղած բոլոր մտածողների գործերը:

Հսուն-Ցզին իր ժամանակներում լինելով հարգված ուսուցիչ և կոնֆուցիական առաջատար գիտնական, ապրել է «Պատերազմող պետությունների

ժամանակաշրջանի» վերջում, որի իրադարձությունները զգալի չափով ձևավորել են նրա հայացքները: Պատմական այդ շրջանում մի քանի պետություններ դարձել էին խիստ ռազմականացված ու գերիշխող, և պարզ էր, որ դրանցից որն էլ նվաճի իշխանությունը, այնպիսի աշխարհակարգ կստեղծի, ուր Մեն-Ցզիի գաղափարները կդառնան անհամարժեք:

Նոր քաղաքական մթնոլորտը ներազդում էր իմացական աշխարհի վրա: Ականատես լինելով այդ ժամանակների խառնակությանն ու քառսին, Հսուն-Ցզիի նման մտածողները, փնտրում էին ոչ թե պարզապես քաղաքական իրավիճակի համապարփակ լուծումը, այլ նաև այնպիսի մի համադրության, որը մեկտեղելով նախորդ դարաշրջանների փիլիսոփայական մտքի առանձին ուսմունքները, կմիավորեր դրանք մեկ տրամաբանական ամբողջության մեջ: Ճիշտ այնպես, ինչպես Հսուն-Ցզին պատկերում էր, թե ինչպես են մարդկային էակները ձևավորում աշխարհը՝ պատահական բնական երևույթները ակտիվորեն միահյուսելու միջոցով, նույն կերպ էլ նա էր ի մի բերում նախորդ երեք դարերի բազմազան հնչեղ գաղափարները և ուսմունքները:

Զարգացնելով իր փիլիսոփայական ուսմունքը, Հսուն-Ցզին հանգեց այն մտքին, որ իրենից առաջ եղած մտածողներն իրոք ամփոփել են խիստ կարևոր գաղափարներ: Մեն-Ցզին, օրինակ, ճիշտ էր ինքնակատարելագործման վրա կենտրոնանալով, իսկ Լաո-Ցզիի մոտ կարևոր էր այն գաղափարը, թե ինչպես ենք մենք միավորում տարբեր բաները: Բայց նա նաև պնդում էր, որ այդ ուսմունքներից յուրաքանչյուրը թողել է որոշ բացեր: Յուրաքանչյուրը հասկացել է որևէ կարևոր բան, սակայն ոչ մեկը չի տեսել ամբողջը համատեքստում:

Ավելի ճիշտ՝ ոչ մեկը, բացի Կոնֆուցիոսից: Հսուն-Ցզին գտնում էր, որ միայն Կոնֆուցիոսն է հասկացել ամենակարևոր, ամենահիմնարար անելիքը՝ ծիսական վարժանքի դերն ավելի լավ մարդ դառնալու համար:

Սակայն Հսուն-Ցզին ծիսակատարության հանդեպ բոլորովին այլ մոտեցում ուներ: Կոնֆուցիոսի համար ծեսը միջոց էր փոքր այլակերպ պահեր անդադար կառուցելու համար, մարդկային հարաբերություններում բարեկարգ տիրույթներ ստեղծելու նպատակով: Հսուն-Ցզին այնպես ընդլայնեց այս գաղափարը, որ բարեկարգ պահերի փոքրիկ տիրույթներ ստեղծելու փոխարեն, մենք կարողանանք կերտել լայնարձակ, այլակերպ աշխարհներ: Նա գտնում էր, որ ծեսը ներգործում է մեր բնույթի փոխակերպման վրա միայն, և միայն այն ժամանակ, երբ մենք գիտակցում ենք դա իբրև ձևականություն, ինչպիսին որ այն կա: Հենց այդ ձևականության

գիտակցությունն է, որ Հսուն-Ցզին մեզ հորդորում է կիրառել ողջ աշխարհի հանդեպ: Սույնով էլ ծեսը ոչ միայն օգնում է մեզ դառնալ ավելի լավ մարդ, այլև կառուցել ավելի լավ աշխարհ:

Արհեստականության կարևորությունը

Հսուն-Ցզին իր աշխատություններում մարդկային բնույթը մեծապես նմանեցնում է ծոված փայտյա տախտակի, որը կարիք ունի ուղղվելու դրսից: Սակայն, ի տարբերություն մարդկային բնույթի այլ մեկնաբանների (ինչիսին էր Կանթը, որը դարեր անց հայտարարելու էր, թե. «Մարդկային ծոված փայտանյութից երբեք որևէ ճիշտ բան չի ստեղծվել»), Հսուն-Ցզին գտնում էր, որ մարդկային բնույթի ծոված փայտը *կարելի է* ուղղել: Դրա համար պետք է միայն «վեյը» կամ «արհեստականությունը», որից ծագել է ծեսը:

Սակայն այդ արհեստականությունը պետք է ճիշտ օգտագործվի: Մենք հակված ենք անվստահություն տածել այն մարդկանց հանդեպ, ովքեր թվում են արհեստական կամ շինծու: Սակայն, ինչպես Հսուն-Ցզին հավանաբար կհուշեր մեզ, մեր բոլորիս անձնավորությունները կառուցվելու հետևանք են: Անգամ երբ մենք կարծում ենք, թե բնական և «իրական» վիճակում ենք, այդ կերպ լինելն արդեն իսկ ընտրության արդյունք է, և որպես այդպիսին նույնպես ձևակատարում է: Հսուն-Ցզիի համար ձևական լինելը լավ բան է. պայմանով, որ դա անում ենք գիտակցաբար, որպեսզի կարողանանք դա լավ անել:

Ձևակատարումը մեզ օգնում է սանձելու մեր ինքնաբերական բնույթն ու անգուսպ զգացմունքները: Մանկահասակ երեխան քմահաճ աղմուկ է բարձրացնում, երբ հոգնած է, և նրան անմիջապես չեն տալիս իր սիրած խաղալիքը: Սակայն իբրև չափահաս մարդիկ, մենք ի վիճակի ենք մեզ զսպել: Եթե մենք լավ չենք քնել, սոված ենք և մեր իրերը հավաքած պատրաստվում ենք դուրս գալ աշխատավայրից, իսկ մեր գործընկերն այդ պահին խնդրում է տասը բոլոր հատկացնել իրեն՝ ղեկավարի հետ եղած խնդիրը քննարկելու համար, մենք չենք տրվում «բնական» զգացմունքին, սուրճի բաժակը վրդովված չենք շարտում նրա գլխին և կտրականապես մերժում նրա խնդրանքը: Մենք վարվում ենք այլակերպորեն: Մենք այդ գործընկերոջն ասում ենք, թե իհարկե ժամանակ ունենք և մեզ համար հաճելի կլինի իր հետ խոսելը: Նրան օգնելով, մենք զգում ենք, որ բավարարություն ենք ստանում այդ գրույցից, մեզ ավելի լավ ենք զգում, որ ժամանակ ենք ծախսել մեր գործընկերոջն օգնելու համար և մոռանում ենք, որ հոգնած ու սոված ենք: Հակառակ որ դուրս ենք գալիս տասնհինգ

րոպե ուշացումով, ավելի լավ հոգեվիճակում ենք գտնվում, քան կլինեինք, եթե տրվեինք մեր բնական և «իրական» վիճակին:

«Այն, ինչ օգտագործվում է ի ծնե, կոչվում է մարդկային բնավորություն: Մարդկային բնավորության այն մասը, որն ...արձագանքում ու պատասխանում է ինքնաբուխ և առանց միջամտության, նույնպես կոչվում է մարդկային բնավորություն: Մարդկային բնավորության սիրածը, չսիրածը, երջանկությունը, բարկությունը, ուրախությունն ու տխրությունը կոչվում են զգացմունքներ: Երբ այդպիսիք են զգացմունքները, և միտքը գործում է [«վեյ»] նրանցից վեր ու ընտրություն կատարում, դա կոչվում է մտածել: Երբ միտքը մտածում է, և ի գորու է գործել [«վեյ»] դատողությունից վեր ու շարժվել, դա կոչվում է ձևակատարում»:

Հսուն-Ցզին պնդում էր, որ մենք պետք է գիտակցաբար աշխատենք մեր բնավորության վրա, նպատակ ունենալով նպաստել մեր զգացմունքների և մղումների մշակմանն ու կանոնակարգմանը: Ծեսերի պես արհեստական հնարքների միջոցով մենք կարող ենք ձևավորել մեր բնավորությունն այնպես, ինչպես գյուղատնտեսությունը ձևավորել է մեր շրջակայքը: Մենք կարող ենք զսպել փոքրիկ երեխայի պես զայրույթի պոթկում ունենալու մեր մղումը, և այդ անելով, օգնում ենք կատարելագործել տարբեր բաների հանդեպ մեր արձագանքները:

Սակայն, կա մի թվացյալ անհամապատասխանություն: Եթե իմաստունները մարդկային էակներ էին՝ դրա հետ անքակտելիորեն կապված մարդկային վատ բնույթով, ապա ինչպե՞ս նրանց մոտ ընդհանրապես ծագեց ծեսեր ստեղծելու գաղափարը: Ինչպե՞ս նրանք կարողացան վեր կանգնել վիճարկելի մարդկային մղումների հոգեվիճակից՝ գիտակցաբար ավելի լավ գործելու համար:

Մեկ այլ այլակերպային պատմությունում Հսուն-Ցզին մեզ հորդորում է պատկերացնել, թե ինչպես են իմաստունները հանգել այն նորամուծություններին, որոնք մեզ օգնում են միմյանց հետ լավ ապրել: Այդ նորամուծությունները նա համեմատում է կճուճ սարքելու հետ:

«Բոլոր ծեսերն ու պատշաճ վարքագծի կանոնները ծագել են իմաստունների հնարքներից: Այդպես բրուտը հունցում է կավը և ամաններ սարքում: Ամանները ծագում են բրուտի հնարքներից, որոնք ի ծնե չեն տրվել մարդկային բնավորության կողմից... Իմաստուններն, ի մի բերելով իրենց նկատառումներն ու խոհերը, գործածական են դարձրել տարբեր հնարքներն ու նախադեպերը: Այդպիսով նրանք ստեղծել են ծեսերը, պատշաճ վարքագծի կանոնները և օրենքները, որոնցից ձևավորվել են օրինակելի տիպարները և արժեքները»:

Կարելի է մտածել, որ Հսուն-Ցզին մարդկային օրինակելի տիպարների, օրենքների ու ծեսերի ստեղծումը համեմատում է ամանեղենի ստեղծման հետ՝ երկու մեծ գաղափարներ, որոնք հեղաշրջային դեր են կատարել մարդկային ունակությունների զարգացման մեջ: Սակայն ընդհակառակը, մարդկային հասարակության ստեղծումը, նա, ըստ էության, համեմատում էր աման սարքելու շատ սովորական և ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ձեռք բերվող հմտության հետ: Նա ուշադրություն էր հրավիրում այն գաղափարի վրա, որ ծեսը պատահականորեն ինքնին չի ծագել, այլ դա եղել է մտածված, իրագործված նախաձեռնություն: Իմաստունների կողմից ծեսերի ստեղծումը, ըստ էության, նման էր այն իրական աշխատանքին, որ կատարում է բրուտը, երբ սովորում է աման սարքել՝ աշխատելով կավի հետ, զգալով այդ նյութը և պատկերացնելով, թե ինչ ձև այն պետք է ընդունի: Իմաստունները ձևակատարումը գործադրում էին իրենց մարդկային բնավորության նկատմամբ և զարգացնում էին իրենց զգացումները, որպեսզի ըմբռնեին, թե ինչպես պետք է փոփոխվեն մարդկանց փոխազդեցությունները և պատկերցնեին, թե ինչ տեսակի այլակերպային փոխազդեցությունները կարող են նրանց օգնել միմյանց հետ լավ ապրելու համար: Ժամանակի ընթացքում նրանք ունակ դարձան ստեղծելու ծեսեր ճիշտ այնպես, ինչպես բրուտը սովորում է աման սարքել: Հսուն-Ցզիի կարծիքով, մարդկային մշակույթը և հանրային ծեսերը ծագել են ոչ թե մեկ միասնական նորամուծությամբ, այլ կաթիլ-կաթիլ ձևակատարումից կուտակվող ամենօրյա աշխատանքով:

«Մարդկային բնավորությունը հիմքն է, սկիզբը, նյութն ու էությունը: Ձևակատարումը կաղապարն է, սկզբունքը և բարեկեցության ու առատության աղբյուրը: Եթե չլիներ մարդկային բնավորությունն, ապա ձևակատարումը ոչինչ չէր կարող ավելացնել դրան: Սակայն, եթե չլիներ ձևակատարումը, մարդկային բնավորությունը անկարող կլիներ գեղեցկացնել իրեն... Երբ մարդկային բնույթն ու ձևակատարումը համակցվում են, ապա ամեն բան Երկնքի տակ կարգավորվում է»:

Երկնքից տրված բնավորությունը ձև է ստանում մարդկային գործունեությամբ: Արդյունքում ստացվում է մի գեղեցիկ ձեռքբերում՝ անսպասելի վսեմացած մարդկությունը:

Աշխարհի բնական լինելու անհրաժեշտության գաղափարի վտանգը

«Եթե օգտագործում եք կառք և ձիեր, ապա ձեր ոտքերն ամեննին չեն ուժեղանում, սակայն դուք կարող եք հազար լիի ճանապարհ անցնել: Եթե օգտագործեք նավակ և թիակ, ապա դուք լողալ չեք սովորի, սակայն դուք, այնուհանդերձ, կարող եք կտրել-անցնել գետերն ու ծովերը: Նա, ով զարգացած է, ի ծնե մյուսներից չի տարբերվում: Նա պարզապես հստացել է տարբեր բաներ օգտագործելուց»:

Շատերը մտահոգ են երկրագնդի և եղանակի վրա մարդկային «առաջընթացի» ազդեցությամբ: Մենք բանավիճում ենք գենետիկորեն մոդիֆիկացված մշակաբույսերի աճեցման կամ ցողունային բջիջների հետազոտման բարոյական կողմի շուրջ, անհանգստանում ենք պլաստիկ փաթեթավորման մեջ եղած թույների կամ ֆտորավորված ջրի օգտագործման շուրջ: Մենք տեսնում ենք էլեկտրոնային սարքերին «սոսնձված» երեխաներին, և զարմանում, թե ինչ եղան այն օրերը, երբ մանկությունն անցնում էր բակերում խաղալով: Մեզնից շատերը տեխնոլոգիական առաջընթացի արշավանքին արձագանքում են բնականությունը գունազարդելով, ցանկություն ունենալով ետ գնալ դեպի այն ժամանակները, երբ մարդկային գործունեությունը դեռևս ամեն ինչ չէր խաթարել: Սրանք հասկանալի մտահոգություններ են մեր գերկապակցված, գերարհեստական դարաշրջանում: Սակայն, արդյո՞ք բնականը միշտ ավելի լավն է:

Ինչպես կարելի էր սպասել, Հսուն-Ցզին այդպես չի կարծում: Նրա ժամանակներում նույնպես կար ձգտում դեպի ավելի բնական աշխարհը: Սակայն Հսուն-Ցզին շատ ասելիք ուներ բնականի հանդեպ կույր պաշտամունքի վտանգների մասին:

Ձևական, արհեստածին աշխարհ ստեղծելու մեր կարողությունը Հսուն-Ցզին գնահատում էր որպես լավ բան: Ի վերջո, աշխարհն իր բնական վիճակում լի է պայքարով: Ձկները լողում են ու թռչունները թռչում են, և ճիշտ է, որ այդ գործողություններն ընթանում են Ուղուն համահունչ: Սակայն այդ ձկների մեջ կա սաղմոն ձկնատեսակը, որը մաքառում է հոսանքն ի վեր լողալով, որպեսզի վերադառնա իր ծննդավայրը՝ ձկնկիթ դնելու համար: Իսկ թռչունների մեջ կան գիշատիչ տեսակներ, որոնք վայրագորեն ցած են խոյանում փոքրիկ, վախեցած կենդանիների վրա: Այս բոլոր արարածներն ապրում են ինքնաբուխ կերպով, բնության հետ համահունչ: Մենք նույնպես, մեր բնական վիճակում լինելով, ինքնաբուխ կերպով կապրեինք այդ կերպ: Սակայն մենք չպետք է ցանկանանք լինել բնության պես, անվերջ ինքնաբուխ և անվերջ պայքարի մեջ: Մենք, այս բոլոր կենդանի արարածների մեջ միակն ենք, որ կարող ենք կերտել աշխարհներ, որոնց մեջ կարող ենք փոխակերպել ինքներս մեզ և վեր բարձրանալ բնական վիճակից: Աշխարհի մնացած մասից մեզ առանձնացնելու մարդկային մտքի հակումը մի

արժանիք է, որը մեզ թույլ է տալիս ստեղծել մարդկային բարոյականություն, ծեսեր և նորամուծություններ:

Այն գաղափարը, որ աշխարհը բնական պետք է լինի, վտանգ է պարունակում: Այդ վտանգը կայանում է նրանում, որ այն խոչընդոտում է մեզ հասկանալու, թե ինչ մեծ բաներ մենք կարող ենք կերտել, և խաչ է քաշում շրջակա աշխարհի հանդեպ մեր պատասխանատվության վրա: Հսուն-Ցզին ուզում էր, որ մենք օգտագործենք մեր միտքը, որպեսզի կատարելագործենք մեր բնական ինքնությունը և բնական աշխարհը, որ դառնանք հնարավորինս լավագույն մարդկային էակները:

Հիշենք խոհարար Դինգի մասին Չժուան-Ցզիի պատմությունը, որն ի վերջո այնքան վարպետացավ, որ կարող էր զգալ մտում եղած ջլերի դասավորությունն ու իր դանակը սահեցնել դրանց արանքներով, այդպիսով այլևս կարիք չունենալով սրելու այդ դանակը: Մինչ Չժուան-Ցզին տեսնում էր բնության մեջ եղած օրինաչափությունները, Հսուն-Ցզին կարող էր վիճարկել այն գաղափարը, թե այս ամենի մեջ իրոք որևէ բնական կա: Նա մեզ կհիշեցնեք, որ ցուրը, որից ստացվել է այդ միսը, մարդկանց կողմից է վերածվել ընտանի կենդանու, և դանակը նույնպես մարդու ձեռքի գործն է: Հենց այն փաստը, որ խոհարար Դինգի աշխատանքը մսագործությունն է, արդեն իսկ ձևակատարում է, քանի որ ստեղծվել է մարդկանց կողմից: Ողջ իրավիճակն է հասարակական կերտվածք: Ծագող օրինաչափությունները մարդկային միջամտության արդյունք են և դրա վրա է, որ մենք պետք է կենտրոնանանք: Բնությունը ընտելացնում ենք, կազմակերպում և ուղղորդում: Թե ինչպես մենք դա կանենք, կախված է մեզնից:

Ոչինչ բնական չէ

Մարդկային քաղաքակրթության ստեղծման մասին Հսուն-Ցզին իր պատմություններում հիշեցնում է, որ մարդկային ձեռնարկումներն ուղղված էին դեպի «բնականը» անհամեմատ ավելի լավը դարձնելուն:

Աշխարհին ձև տալով, մենք անցյալում թողեցինք այն դարաշրջանն, ուր ձմռանը մարդիկ ցրտից մահանում էին, քանի որ շոր չունեին հագնելու, հարկադրված էին ապրել քարանձավներում և ծառերի վրա, քանի որ օթևան չունեին և ստիպված էին զբաղվել կերի որոնումներով՝ երբեմն հայթայթելով ուտելի հատապտուղներ, սակայն նույն հավանականությամբ էլ մահանալով մոտակայքում եղած թունավոր հատապտուղներից: Հագուստի, օթևանի և գյուղատնտեսության

նորամուծություններով, մենք ընտելացրեցինք բնական աշխարհը և այն վերափոխեցինք հանուն մեր բարեկեցության:

Իհարկե, մարդկային նորամուծությունները կարող են ունենալ նաև վտանգավոր հետևանքներ: Հսուն-Ցզիի պատասխանը, թեպետ, կլիներ ոչ թե միջամտությունից ետ կանգնելը, այլ նա կխրախուսեր մեզ գիտակցել, որ աշխարհը, որում ապրում ենք, մենք ենք կերտել և կխրատեր մեզ՝ պարզել, թե որտեղ ենք սխալներ թույլ տվել, որպեսզի կարողանանք դրանք շտկել, ավելի լավ միջամտենք, ավելի լավ նորաբանենք, ավելի լավ կերտենք:

Մեր աշխարհում մենք արդեն իսկ հաստատել ենք «ձևեր և կարգ ու կանոն»: Այդ հաստատվածի որոշ մասը մեզ համար ակնհայտ է, մյուս մասը՝ նվազ ակնհայտ:

Ահա մի օրինակ: «Բնական» բառը մենք հաճախ օգտագործում ենք երեխայի ծնվելու կապակցությամբ: Դրա կողմնակիցները սովորաբար ասում են, որ *բնական* ծննդաբերությունն այն է, որը ենթադրվում է բնության կողմից՝ ոչ մի դեղամիջոց, ոչ մի միջամտություն, երբեմն էլ նույնիսկ՝ ծննդատնից դուրս: Ասվում է, թե սա այն ձևն է, որով կանայք ծննդաբերել են նախքան բժշկական միջամտության գալուստը: Ասվածի իմաստն այն է, որ բնականն ավելի լավ է թե մոր, թե երեխայի համար:

Սակայն իրականում այն, ինչը մենք ներկայումս գնահատում ենք իբրև բնական ծննդաբերություն, լի է միջամտություններով: Դրանցից ամենահեղաշրջիչը մանկաբարձուհու ձեռքերը լվանալն է: Նախկինում, մայրերի մահացության աստիճանը ծննդաբերությունից անմիջապես հետո ընկած շրջանում բավականին բարձր էր: Դրա ամենատարածված պատճառներից մեկը հակասանիտարական պայմաններից ծագող հետծննդային տենդն էր: Երբ հունգարացի բժիշկ Իգնաց Չեմեկվեյցը հազար ութհարյուրականների կեսերին նկատեց, որ հիվանդանոցներում ծննդաբերած կանանց մահացության տոկոսն ավելի բարձր էր, քան նրանցն, ովքեր ծննդաբերում էին տանը, որտեղ վարակվելու տեսանկյունից ավելի քիչ էին օտարածին մանրէները, նա ձեռնամուխ եղավ այդ խնդրի լայնածավալ ուսումնասիրությանը: Նրան ծաղրեցին իր այն եզրակացության համար, որ հակասեպտիկ միջոցներով ձեռքերը լվանալը կարող է էապես նվազեցնել մահացությունը: (Բժիշկներից մեկը պատասխանեց, թե. «Բժիշկները բարեկիրթ մարդիկ են, իսկ բարեկիրթ մարդկանց ձեռքերը միշտ մաքուր են»): Չնայած այն բանին, որ հիվանդանոցն, ուր աշխատում էր Չեմեկվեյցը ընդունեց նրա առաջարկները և մայրերի մահացության աստիճանն իջեցրեց 90 տոկոսով, այնուհանդերձ, նրա ցուցումները մեծապես անտեսվեցին այլ տեղերում: Չեմեկվեյցը,

ընկճվելով քննադատությունից և իր գաղափարների հանդեպ անվստահությունից, մահացավ գժանոցում քառասունյոթ տարեկան հասակում: Միայն մի քանի տասնամյակ անց, երբ Ֆրանսիական միկրոկենսաբան Լուի Պաստերն ապացուցեց մանրէների գոյությունը, բժիշկները սկսեցին ծննդաբերության օժանդակման ժամանակ իրենց ձեռքերը լվանալ՝ որպես ընդունված լավագույն սովորույթ:

Այսօր ձեռքերը լվանալը համարվում է անհրաժեշտ կանխարգելիչ միջոց և դարձել է միանգամայն բնական բան, սակայն դա մարդկային հայտնագործություն էր, որի կիրառման համար պետք եղան տասնամյակներ: Հսուն-Յզին մեզ կհիշեցներ, որ դրա կարիքը ծագեց հիվանդանոցներում ծննդաբերելու հարցում տեղ գտնող նորարարությունից, որն իր հերթին ուղղված էր այլ փոփոխություններին՝ ինչպես օրինակ բնակչության աճի պայմաններին հարմարվելուն: Սակայն դա միաժամանակ դարձավ նաև նոր վտանգի պատճառ՝ օտարածին մանրէների հանդեպ խոցելիության: Ցանկացած նորարարություն ծնում է նոր խնդիրներ, որոնք կարիք ունեն լուծման: Սակայն Հսուն-Յզին չէր ասի, թե հարցը կլուծվի նորարարությունից հրաժարմամբ և նախնական վիճակի վերահաստատմամբ: Նա մեզ կհիշեցներ, որ մենք կարող ենք շարունակել նորարարությունները, կերտելով նորանոր նվաճումներ՝ նախկինից ծագած խնդիրների լուծման համար:

Ահա մեկ այլ օրինակ: Մենք վախենում ենք գենետիկորեն մոդիֆիկացված մշակաբույսերի աճող տարածումից, և անգամ պահանջում ենք, որ գենետիկորեն մոդիֆիկացված սննդատեսակները պիտակավորվեն: Այդպիսի գենետիկական նորամուծությունները մտավախություն են ծնում, որ մարդիկ սկսում են Աստծո դեր խաղալ և խանգարել բնական կարգը: Իրականում, այսօր մեր կողմից օգտագործվող սննդամթերքի մեծ մասը բարեփոխվել է վերջին մի քանի հազարամյակի ընթացքում: Որևէ բան՝ ասենք սունկ կամ վայրի հատապտուղ հավաքելու նպատակով անտառի խորքերը գնալու փոխարեն, դուք գուցե գերադասեք օգտվել այնպիսի սննդատեսակներից, որոնք չեն հանդիսանում մարդկային ընտելացման որևէ տեսակի արդյունք: Գենետիկական մոդիֆիկացման ներկայիս վիճակը մեզ պարզապես թույլ է տալիս պտուղներն ավելի արագ փոփոխությունների ենթարկել, քան մենք դա կարող էինք անել մինչ այժմ:

Իհարկե, գենետիկորեն մոդիֆիկացված ոչ բոլոր սննդատեսակներն են մոդիֆիկացվում լավ ձևով: Այնուհանդերձ, Հսուն-Յզին կասեր, որ մենք չպետք է գնահատենք մեր ուտելիքը «բնական» լինելու աստիճանի տեսանկյունից: Իրականում հարցը պետք է կայանա նրանում, թե յուրաքանչյուր դեպքում արդյո՞ք մենք խելամիտ և ճիշտ ենք կիրառել արհեստական միջամտությունը:

Բնական աշխարհի հանդեպ մեր կարոտը ծագում է նաև ամազոնյան արևադարձային անտառների վերաբերյալ քննարկումներից: Մենք մտահոգ ենք ներկայումս ընթացող ավերածությունից և դրա համար ունենք լուրջ հիմքեր: Մակայն այդ մտահոգությունը հաճախ բարձրաձայնվում է որպես հուսահատության դրսևորում, որ մենք ոչնչացնում ենք աշխարհում մնացած վերջին բնական հատվածներից մեկը: Իրականում, հնագիտական հետազոտությունները համոզիչ կերպով վկայում են, որ ամազոնյան արևադարձային անտառների մեծ մասը բնիկ ժողովուրդների գործունեության արդյունք են: Արևադարձային անտառները, եղած վիճակով անփոփոխ պահպանելը ոչ թե դրանք կվերադարձնի բնական վիճակին, այլ կպահպանի բնության մշակման մարդկային գործունեության մեկ այլ տեսակը: Արևադարձային անտառների պահպանման շուրջ բանավեճերը կարևոր են և ունեն հեռահար հետևանքներ: Դրանք ավելի արդյունավետ կլինեին, եթե մենք օրակարգից հանենք «ինչն է բնականը» հարցը:

Մենք կերտել ենք այս աշխարհը, որում ապրում ենք և ինքներս էլ կարող ենք ընտրություն կատարել այդ աշխարհն այլ ուղղությամբ տանելու վերաբերյալ: Այն հարցը, թե ինչպես լավագույնս պահպանենք Ամազոնյան անտառները, կամ թե կենսապատճենումն ու գենետիկորեն մոդիֆիկացված սնունդը պե՞տք է զարգացնել, և նմանատիպ այլ հարցերը դժվարությամբ ենք խելամտորեն քննարկում, երբ դրանց մոտենում ենք որպես երկրնտրանք բնականի և արհեստականի միջև: Այս բանավեճերը շեղում են մեզ առկա իրական խնդիրներով զբաղվելուց: Եթե անձեռնմխելի կուռք ենք դարձնում բնությունը, ապա հրաժարվում ենք աշխարհը փոխակերպելու մեր մարդկային գործությունից և չենք կարողանում ըմբռնել, որ ինչքան էլ խնդիրներ ծնած լինենք աշխարհում, նույնքան էլ զարգացրել ենք բնատուր եղածը:

Եթե մենք չենք տեսնում աշխարհում մարդկային գործունեության դրական կողմերը, ապա մեր ձեռքերը կապած և աչքերը փակած, գրկում ենք մեզ շրջակա միջավայրի պաշտպանության պես հարցերից և բջջային ոլորտի հետազոտությունների նրբություններն ըմբռնելուց: Մենք պարզապես պետք է հարց տանք՝ այդ բաները մենք լավ ենք անում, թե՞ ոչ: Եթե ոչ, ապա ինչո՞վ բարելավենք մեր արածը:

Ճիշտ այնպես, ինչպես կան մարդիկ, ովքեր իդեալականացնում են բնականը, կան նաև այնպիսիք, ովքեր մեծարում են տեխնոլոգիան, և գտնում են, որ ավելի նորն ու ավելի մեծը միշտ լավն են: Մակայն, ինչպես բնությանը չի կարելի կուրորեն հետևել, նույն էլ վերաբերում է արհեստական միջամտությանը: Իհարկե ճիշտ է, որ տեխնոլոգիական առաջընթացը հանգեցրել է շատ նորամուծությունների, որոնք

հեշտացնում են կյանքը: Մակայն Հսուն-Ցզին կասեր, որ երկու ճամբարներն էլ՝ նրանք, ովքեր իդեալակացնում են տեխնոլոգիան և նրանք, ովքեր պախարակում են այն, թյուրըմբռնում են այն, թե ինչպես պետք է վերաբերվել արհեստականին: Տեխնոլոգիական անվերջ նորամուծությունները չեն կարևորը, այլ նրանց կիրառումն է կարևոր՝ ինչ ենք անում դրանցով և ինչ ենք կերտում դրանց հիման վրա տվյալ իրավիճակում:

Մենք կերտել ենք արհեստական, մեր կողմից կառուցված աշխարհ՝ անհամար բարդ խնդիրներով լի: Մակայն դա չի նշանակում, թե մենք պետք է հրաժարվենք աշխարհը դեպի լավը փոխակերպելու մեր մարդկային գործունեից: Դրա փոխարեն, հասկանալով մեր կողմից արվածը, կարող ենք փոխել մեր հետագա շարժման ուղղությունը:

Աշխարհի կառուցումը

«Ջուրն ու կրակն ունեն «չի», սակայն չունեն կյանք: Խոտն ու ծառերը կյանք ունեն, սակայն գուրկ են հասկացողությունից: Թռչուններն ու գազաններն ունեն հասկացողություն, սակայն չունեն անհատականություն: Մարդիկ ունեն «չի», կյանք և հասկացողություն, սակայն դրա հետ մեկտեղ, ունեն նաև պատշաճության ըմբռնում: Ուստի նրանք ամենամեծարժեք բանն են Երկնքի տակ»:

Հսուն-Ցզին գտնում էր, որ տիեզերքի բոլոր արարածների շարքում միայն մենք ենք կարող մեր ունակություններն էապես գերազանցել, որպեսզի մեզ համար լավ կյանք ապահովենք:

Այդ ասելով, նա հիմնվում էր իրենից առաջ եղած մտածողների ուսմունքների վրա: Մակայն նրա գաղափարները ևս զգալի չափով արտացոլում էին այն խոռվահույզ դարաշրջանը, որում նա ապրում էր, ուր հզոր պետությունները ստեղծել էին հսկայական բյուրոկրատական հաստատություններ և իրենց արշավներում աննախադեպ թափ էին հավաքում հիմնելու համար նոր արքայատոհմ, որը միավորելու էր Չինաստանը:

Շատերը կոչ էին անում նվազեցնելու այդ պետությունների իշխանությունը և վերադառնալու դեպի ավելի բարեպաշտ դարաշրջան: Մակայն Հսուն-Ցզիի համար պարզ էր, որ վերադարձ դեպի անցյալը չի լինելու, և որ գալիք արքայատոհմի էությունը խիստ տարբերվելու է նախկինում եղածից: Նրա տեսանկյունից, առաջընթացի ուղին չէր գտնվում այդ հզոր պետական հաստատությունները մերժելու մեջ, հակառակ դրանց բացասական կողմերի: Ընդհակառակը, մարդիկ

պարտավոր էին օգտագործել այն իրականությունը, որը կար: Նրանք պարտավոր էին սովորել այս նոր հաստատություններն արդյունավետ օգտագործելու ձևը, ինչպես վերախմաստավորել այն, ինչն արդեն կա, որպեսզի կառուցեին այնպիսի պետություն, որն ապահովեր հասարակության մեջ առաջխաղացումը, և ինչպես կերտեին այնպիսի աշխարհ, որը կկառավարվեր կրթյալ խավի կողմից: Նման արժանիքներով օժտվածների կառավարմամբ, ըստ Հսուն-Ցզիի, մարդկությանը հնարավորություն կտար աշխարհը իմաստությամբ ձևավորելու:

Աշխարհին փիլիսոփայական ձև տալով, Հսուն-Ցզին հիմնվում էր այն հնչեղ գաղափարների վրա, որոնք արդեն իսկ շրջանառության մեջ էին: Նա համաձայնվում էր աշխարհներ ստեղծելու Լաո-Ցզիի ուսմունքի հետ, սակայն վտանգավոր էր համարում այնպիսի աշխարհ ստեղծելու գաղափարը, որը թվացյալ բնական է, սակայն այդպիսին չէ: Պատկերացնենք կուռք դարձած առաջնորդի, ով իր հետևորդներին համոզում է, թե ինքն օժտված է աներևակայելի մտահորիզոնով: Հիշենք Հիտլերին, ով աստիճանաբար ստեղծեց թվացյալ բնական աշխարհ, ինչը հանգեցրեց անմարդկային ավերի:

Հսուն-Ցզին հասկանում էր զարգացման վերաբերյալ *«Ներքուստ վարժանք»*-ի հորդորը: Սակայն, մեր աստվածային կայծը զարգացնելը շրջակա աշխարհին համահունչ ձգտելու նպատակով, կարող է հեշտությամբ մեզ զրկել մեր մարդկային բնավորությունից, մինչդեռ հենց այդ մարդկայինն է մեզ հնարավորություն ընձեռում բարելավելու աշխարհը: Մենք չպետք է ձգտենք նմանվելու համահունչ ոգու: Մենք պետք է աշխատենք այն խառը մարդկային ատաղձով, որը մերն է:

Ավելի լայն պատմական մակարդակով Հսուն-Ցզին միահյուսեց նախորդ երկու դարերի ուսմունքները: Մենք ինքներս էլ այժմ կարող ենք նույն բանն անել: Մենք կարող ենք մտորել, թե ինչ կնշանակի որոշ իրավիճակներում վարվել լաո-ցզիական կերպով, կամ այլ դեպքերում՝ չժուան-ցզիական կամ կոնֆուցիական ձևով: Հսուն-Ցզիի պես, մենք ևս կարող ենք տեսնել, որ բոլոր մտածողներն էլ հանգել են այս կամ այն կարևոր գաղափարի, միաժամանակ հասկանալով նրանցից յուրաքանչյուրի սահմանափակումները և թույլ կողմերը:

Մենք մշտապես կերտում ենք ինքներս մեզ, մշտապես կերտում աշխարհը: Մենք և մեր ապրած աշխարհն արդեն իսկ արհեստական գործունեության արդյունք ենք: Միայն ինքնազարգացումն է, որ մեզ հնարավորություն է տալիս ազատվել մեր ինքնասահմանված կաղապարներից, ամբողջովին հարազատ մնալով մարդկայնությանը: Երբ մենք հասկանանք, թե ինչ է նշանակում խոհեմությամբ

կերտելը, մենք կարող ենք բաց լինել մեր առջև եղած բոլոր հնարավորությունների հանդեպ: Երբ մենք հասկանանք, թե ինչպես ենք մենք արդեն իսկ ձևավորել մեր շրջակայքը, կարող ենք ստանձնել մեր դերը, որպես տիեզերքի միակ արարածներ, որոնք կարող են ձև և կարգ ու կանոն հաղորդել աշխարհին: Այսպիսով արտաքին բնությունը մեր ներքին բնավորության հետ նույնանում է: Դա մի բան է, որի վրա պետք է աշխատել, փոփոխել և զարգացնել: Այս աշխարհի կառուցողը մենք ենք, ուստի մենք էլ ունակ ենք այն փոխելու:

9. Հնարավորությունների դարաշրջան

«Կոնֆուցիոսն ասաց. «Տասնհինգ տարեկանում ես որոշում կայացրեցի սովորել: Երեսունում ես իմ տեղը գրավեցի հասարակությունում: Քառասունում ես ձերբազատվեցի պատրանքներից: Հիսունում ես հասկացա Երկնքի կարգերը: Վաթսունում ես կարող էի ունկնդրել հստակությամբ: Եվ յոթանասուն տարեկանում իմ սրտի փափազը և ճշմարտությունը համընկան միմյանց»:

Մենք այս գիրքը սկսեցինք որոշ ծանրակշիռ պնդումներ անելով: Դրանց համաձայն, մեզնից յուրաքանչյուրն իր պատկերացումն ունի այն մասին, թե ով ենք մենք, ինչպես է գործում մեր հասարակությունը և, թե որն է մեր տեղը համաշխարհային պատմությունում: Մենք նաև պնդում էինք, որ այս պատկերացումներից շատերը կատարելապես սխալ են. ոչ միայն սխալ են փորձառական տեսանկյունից, այլև վտանգավոր կերպով են սխալ, քանի որ այդ պատկերացումներին համապատասխան ապրելու դեպքում մենք էապես սահմանափակում ենք մեր կենսավորձն ու հնարավորությունները:

Բոլոր պատկերացումների շարքում գերակշռող է դարձել այն, թե մենք իբր ձերբազատվել ենք ավանդական աշխարհի ճնշող անցյալից և ներկայումս ապրում ենք ժամանակակից աշխարհում, ուր ազատ ենք ապրելու մեր կյանքը: Այս հիմնական մոտեցումն այնքան տարածված ու հզոր է եղել, որ ժամանակի ընթացքում մենք սկսել ենք այն ընդունել իբրև բացարձակ ճշմարտություն և բնական: Այն ուղղորդել է մեր պատկերացումներն ու գործունեությունն՝ անգամ առանց մեր գիտակցության:

Մեր պատկերացմամբ, ավանդական հասարակությունում ենթադրվում է կայուն ինքնության և անփոփոխ, տրամաբանական աշխարհի առկայություն, ուր մարդը բարգավաճում է՝ կուրորեն հետևելով հասարակական կանոններին, և

հասարակության մեջ առաջխաղացումը նվազագույնի վրա է, և ուր մարդն ապրում է նեղ շրջանակով պարփակված, այլ գաղափարներից կտրված:

Սակայն, եթե սա է մեր պատկերացումը, ուրեմն մենք ենք այն մարդիկ, ովքեր ընդունում են ավանդական աշխարհայացքը և վերադառնում ավանդական հասարակությանը: Լինի դա անձնական մակարդակում (ինչպես որ ինքներս մեզ սահմանափակում ենք մեր փոխհարաբերություններում, կամ ինչպես սահմանափակում ենք մեր ապագայի վերաբերյալ որոշումները), թե հասարակական մակարդակում (հարստության կուտակումը վերնախավի ձեռքերում, հասարակական առաջխաղացման հնարավորության զգալի նվազումը), երկու ոլորտներում էլ մենք սահում ենք դեպի ավանդական աշխարհը:

Ավանդականի և արդիականի վերաբերյալ մեր պատկերացումները ուղղորդում են մեզ ամեն ինչը տեսնելու այնպիսի մտահորիզոնով, ուր մի ծայրում ավանդական աշխարհն է, իսկ մյուսում՝ արդիական աշխարհը: Սակայն գոյություն ունի այդ ամենը տեսնելու մի ամբողջովին այլ տեսակետ, որտեղ կայունը/բնականը/անկեղծը ամբողջովին հակադրվում են բեկյալ/մասնատված/խառնաշփոթ աշխարհին, ինչպիսին որ այն տեսնում են մեր փիլիսոփաները:

Սույն գրքույկում քննարկվող չինական փիլիսոփայությունը կարող է ձերբազատել մեզ մեր մտակաղապարի սահմանափակումներից, ինչպես նաև մեր ունեցած պատկերացումներից, թե ով ենք մենք և ինչ տեսակ աշխարհում ենք ապրում: Փոխանակ տրամաբանվածությունը, անկեղծությունը և բնականությունը համարելու իբրև ժամանակակից, դրանք թերևս ընկալենք որպես կաշկանդող: Բարդությունները ու մասնատվածությունը հաղթահարելն արձակում է մեզ մեր կառչած տեղից: Ինքներս մեզ թարմ, գուցե դժվարամարս գաղափարների հանդեպ բացվելով, մենք ազատվում ենք ավանդական աշխարհից, դառնալով իսկապես համաշխարհայնացված:

Ինչպես ավադական դարձանք

Նախ և առաջ, ինչու՞ կորցրինք այդ գաղափարները:

Հիշենք արդեն քննարկած Առանցքային դարաշրջանը, որի ընթացքում Եվրասիայի մայրցամաքում ծաղկում էր կրոնական և քաղաքական փորձարարությունը, ինչը հետևեց ազնվապետական կարգից արմատական խզմանը: Սակայն հետագայում,

կրոնական և քաղաքական պրպտումների այս շրջանն ավարտվեց՝ առնվազն Եվրասիայի որոշակի մասերում:

Եվրասիայի արևմտյան հատվածում, Հռոմեական Կայսրության տապալումից հետո, Եվրոպայում ազնվական տոհմերի կառավարման համակարգը վերահաստատվեց: Այն կրկին վերածվեց մի վիճակի, որը համարվում էր «ավանդական աշխարհ», որտեղ հանրային պաշտոնները և քաղաքական իշխանությունը որոշվում էին բացառապես տոհմական ծագմամբ: Մա ժառանգական հանրային աշխարհն էր, որը վերջ ի վերջո տապալվելու էր տասնիններորդ դարում:

Այդ աշխարհը քաղաքականապես մասնատված էր: Ազնվականները վերահսկում էին իրենց սեփական տարածքային տիրույթները: Տիրույթի իշխողները սեփական քմահաճույքների համաձայն կառավարում էին իրենց անձնական սովորույթներով ու հրամաններով, հակասական և անկապ ձևով: Առանց ընդհանուր պետականության հաստատման, որը կարող էր ընդունել համակարգված օրենքներ, չէին ստեղծվում այդ տարածքները միմյանց կապելու համար ճանապարհներ կամ այլ հանրային ենթակառուցվածքներ: Ոչ միայն չկար առաջխաղացում հանրության մեջ, այլև փոխադրման ուղիների պակասն էր խոչընդոտում առևտրի զարգացմանը:

Մեկ ամբողջ հազարամյակ պետք է անցներ մինչև սկսվեր այն, ինչ մենք համարում ենք արդիական դարաշրջան. երբ բողոքականությունը ծագեց՝ շեշտելով անհատականությունը և ստեղծելով քաղաքային բնակավայրեր և առաջացնելով շուկայական տնտեսությունը, որից ի վերջո ձևավորվեց սեփական իշխանությանը ձգտող նոր միջին խավ:

* * *

Մեր կողմից հիշատակված այս ամենը խորն ազդեցություն թողեցին ինչպես Եվրոպայի զարգացման վրա, այնպես էլ Չինաստանի վերաբերյալ մեր պատկերացումների վրա:

Եվրոպայում, բնածին իրավունքի վրա հիմնված հին, աստիճանակարգված հասարակությունից ձերբազատվելը ժամանակավոր էր և Հռոմեական Կայսրության փլուզումից հետո այն արագորեն ետ գլորվեց դեպի ազնվական համակարգը: Մակայն աշխարհի որոշ այլ տեղերում ավանդական անցյալից այդ խզումն ավելի երկարատև եղավ:

Վաղ շրջանի կայսրությունների դարաշրջանում, Չինաստանի առաջին նշանակալից կայսրությունը՝ Հանը, ստեղծեց արդյունավետ պետություն, և պաշտոնակալական ու օրենքի գերակայության միջոցով հակակշիռ ստեղծեց ժառանգական աստիճանակարգված հասարակակարգին: Անգամ երրորդ դարում Հան արքայատոհմի անկումից հետո, հաջորդ կայսրությունները շարունակում էին արդյունավետ պետական պաշտոնակալության համակարգի ստեղծման քաղաքականությունը, ինչը թույլ տվեց Չինաստանին բարգավաճել:

Օրինակ, յոթերորդ դարի վաղ շրջանում, երբ հյուսիս-արևմտյան Եվրոպայում դեռևս տիրապետում էին մանր, ավատատիրական ներփակ տերությունները, Չինաստանում ստեղծվեց նոր լայնարձակ կայսրություն՝ Թանգը: Կառավարվելով արդյունավետ գործող պաշտոնյաների կողմից և իրավական համակարգի միջոցով, Թանգը ստեղծեց բարգավաճող, կենսալից և բազմազգ հասարակություն, որի մայրաքաղաքը լի էր ողջ Եվրասիայից հավաքված մարդկանցով, բարիքներով ու կրոններով:

Տասներկուերորդ և տասներեքերորդ դարերում Չինաստանում այս կառավարչական ուժեղ պաշտոնակալությունները դարձել էին իսկապես արժանապետական հաստատություններ, ուր յուրաքանչյուր պաշտոնի, բացառությամբ կայսերականի, կարելի էր հասնել միայն կրթություն ձեռք բերելով և քաղաքացիական ծառայության քննություններ հանձնելով:

Քննությունը նպատակ չունեի չափելու թեկնածուների բնածին ընդունակությունները կամ պարզելու, թե նա ինչ հմտություններ և ունակություններ կարող էր ցուցադրել: Դրա փոխարեն, քննության ընթացքում թեկնածուին հարցեր էին տրվում իրական կյանքի իրադրություններից, որոնց ամենայն հավանականությամբ կարող էր հանդիպել ցանկացած պաշտոնյա՝ իրավիճակներ, որոնք լի էին բարոյական բնույթի բարդ հարցերով և հակասող, անհամատեղելի շահերի հետ կապված խնդիրներով: Նրան չէին գնահատում ըստ ճիշտ տրված պատասխանի, քանի որ այդպիսին չկար: Նա գնահատվում էր ըստ ամբողջական պատկերը տեսնելու և բարդ բարոյական իրավիճակներում կողմնորոշվելու հարցում իր կողմից ցուցադրված խոստումնալիությամբ: Քննության չափանիշը շնորհքն էր:

Իհարկե, այս համակարգը ամբողջապես հասանելի չէր բոլորի համար: Սկսենք նրանից, որ քննությանը մասնակցել կարող էին միայն տղամարդիկ: Եվ ինչպես ամենուր աշխարհում, այդ ժամանակ չկար համընդհանուր կրթություն: Հարուստ ընտանիքներն իրենց զավակների համար կարող էին ապահովել մասնավոր ուսուցում՝ քննությունները հանձնելու համար: Սակայն քննություններին նախապատրաստվող ուսանողը կրթվում էր բարոյական ինքնակատարելագործման մեջ և յուրացնում էր մի արժեհամակարգ, որն, ըստ էության, տարբերվում է եղած ազնվական վերնախավի արժեհամակարգից: Երբ նա քննություն էր հանձնում, նրա պատասխանները լինում էին անանուն՝ նշանակություն չունեցող, թե ինքն ինչ ընտանիքից է: Եթե ուսանողը բարեհաջող էր հանձնում քննությունն, ապա պաշտոնավարության համար նշանակում էր ստանում իր բնակավայրից հեռու տեղերում, որպեսզի նրա կայացրած որոշումների վրա չափազանց ազդեցություն չունենան իր մանկության շրջանի կապերը կամ տեղական հզոր շահերը:

Սա նշանակում էր, որ քաղաքական իշխանությունը ժառանգական չէր: Դրա կրողը կրթյալ ընտրախավն էր:

Ազատվելով ազնվական վերնախավի մնայուն շահերից, պետությունը կարող էր իր գործությունը կենտրոնացնել հանրային ենթակառուցվածքների նախագծերի վրա, մինչդեռ դա հնարավոր չէր ավատատիրական Եվրոպայի ապակենտրոնացված, մասնատված աշխարհում: Չինաստանում կառուցվում էին ճանապարհներ, փորվում էին ջրանցքներ, զարգանում էին իրավական բարդ համակարգեր: Այս ամենը մեծապես աջակցում էր տնտեսության զարգացմանը: Եվ տնտեսության վերելքի շնորհիվ, Չինաստանով մեկ սկսեցին զարգանալ հսկայական առևտրային ցանցեր ու տարածվեցին նաև նրա սահմաններից դուրս հեռու վայրեր: Այդ ցանցերը կարևոր դեր խաղացին այն առևտրային համակարգերում, որոնք տասնհինգից տասնիններորդ դարերում սկսեցին տարածվել Հարավարևելյան Ասիայում, Հնդկական օվկիանոսից անդին, դեպի Մերձավոր Արևելք: Արևտրային համակարգերը նաև Չինաստանը վերջնականապես կապեցին Միջերկրածովյան տարածաշրջանի հետ: Վենետիկն, օրինակ, աներևակալելիորեն հարստացավ, գլխավորապես այդ ցանցերով ապրանքներ վաճառելու ու գնելու միջոցով:

Այս հսկայական ծովային տնտեսությունից Եվրասիան փոխվեց, մինչ Եվրոպայի զգալի մասը շարունակեց մնալ «ավանդական», կառավարվելով ազնվականական տոհմերի կողմից: Հյուսիսարևմտյան Եվրոպական երկրները, այդ թվում

Նիդեռլանդները, Իսպանիան և Անգլիան, շատ հեռու էին գտնվում այդ առևտրային ցանցերից և դրանցով ստեղծվող հարստությունից, այդ ժամանակ սկսեցին նավեր կառուցել, որով կարելի էր հասնել Ասիա, Աֆրիկայի հարավային ծայրից, իսկ հետագայում՝ դեպի արևմուտք շուրջերկրյա նավարկության համար: Սակայն Ասիա հասնելու փոխարեն, նրանք ցամաք դուրս եկան Ամերիկայում: Ատլանտյան օվկիանոսից այն կողմ նրանք սկսեցին կառուցել ստրուկների աշխատուժի վրա հիմնված նոր գաղութային տնտեսություն:

Գաղութային նոր տնտեսությունը սկսեց հարստություն բերել արևմտյան Եվրասիային: Սակայն հարստությունն, առանձին վերցրած, պետություններ չէր ստեղծում: Այդ մասին՝ մեր աշխատության հաջորդ մասում:

* * *

Տասնվեցերորդ դարից ի վեր ճիզվիտները սկսեցին ճանապարհորդել դեպի Չինաստան: Նրանք ապշած էին իրենց տեսածով: Եվ նրանք սկսեցին զեկուցագրեր գրել տեսածը նկարագրելով. պետական պաշտոնյաների համակարգ, որը կառավարվում է կրթյալ ընտրախավի, այլ ոչ թե ժառանգական ազնվական խավի կողմից. օրենքներ, որոնք տարածվում են բոլորի վրա, անկախ նրանից գյուղացի էին, թե ազնվական, մարդիկ, որոնք կրթվում են քաղաքացիական ծառայության քննություն հանձնելու համար, հասարակական առաջխաղացումն ապահովվելով արժանապետական հիմունքների վրա: Այս ամենի մասին Եվրոպայում ուղղակի չէին լսել:

Երկու դար անց, այս հաշվետվությունները Եվրոպայում օգնեցին ծնելու մի լայն շարժում, որը կոչվեց Լուսավորություն: Փիլիսոփաները, որոնցից էր ֆրանսիական գրող Վոլտերը, (1694–1778թթ.) կարդացին այդ հաշվետվությունները և իրենց մոտ միտք ծագեց, թե հնարավոր չէ արդյո՞ք նույնը ստեղծել Եվրոպայում: Զարգացան նոր գաղափարներ այնպիսի հաստատությունների մասին, ուր կպատրաստվեր պետական ծառայողների համակարգ, օրենքներ և կրթյալ ընտրախավ: Եվրոպայի կառավարողները հասկացան, որ նման հաստատություններ ունենալը միանգամայն հնարավոր է: Ի վերջո, դրանք արդեն կային Չինաստանում:

Նրանք սկսեցին կառուցել արդյունավետ պետություններ, հիմնել իրավական համակարգեր և ստեղծել ուժեղ բանակներ: Ատլանտյան տնտեսությունից եկող հարստության շնորհիվ այդ նոր պետությունները դարձան չափազանց հզոր, և

վերջապես հնարավորություն ստացան կապ հաստատելու ասիական առևտրային ցանցերի հետ: Մակայն նպատակն այժմ այդ ցանցերին սոսկ հասնելը չէր, այլ դրանք զավթելն էր, ինչպես նրանք արել էին ամերիկացիներում՝ այսինքն դրանց գաղութացնելն ու կայսրություն ստեղծելն էր:

Այդ ժամանակ էր, որ սկսեց առաջանալ մեր կողմից պատմությանն անդրադառնալու հարցում հետաքրքիր շրջադարձը: Երբ այդ եվրոպական պետությունները դարձան ավելի հարուստ ու հզոր, և սկսեցին կազմաքանդել իրենց մոտ հին ազնվական կարգերը, նրանք իրենց դիտարկում էին իբրև պատմության մեջ հեղաշրջում կատարողներ՝ մերժելով ավանդական աշխարհը և սկսելով ժամանակակիցը: Այսպիսով, իրենց կողմից գաղութացվող ասիական տարածքները նրանք համարում էին հետամնաց և ավանդական: Այսուհետ, նրանք էին ենթակա ազատագրման, ավելի շատ նմանվելով Արևմուտքին:

Արևմտյան մտածողների մի քանի սերունդ հավերժացրեցին Չինաստանի այդ կարծրատիպը՝ իբրև զարգացման առաջընթացի վաղ փուլում լրված պետություն: Գերմանացի փիլիսոփա Գեորգ Վիլհելմ Ֆրիդրիխ Հեգելը (1770–1831թթ.) Չինաստանը նկարագրում էր որպես մի երկիր, որն արմատավորված է բնության հետ մշտական ներդաշնակության վիճակում: Նա գտնում էր, որ առաջընթացը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ պետությունները հասնեն զարգացման այն փուլին, որին, ըստ իրեն, Եվրոպան արդեն հասել է, այսինքն՝ լինեն տրամաբանամետ, ինքնագիտակից, բնական աշխարհից ձերբագատված, որը հիմք կծառայի իրենց առաջընթացը շարունակելու համար գիտակցաբար պայքարի ու հակամարտության միջոցով: Սոցիոլոգ և տնտեսագետ Մաքս Վեբերը (1864–1920թթ.), որը նույնպես Գերմանիայից էր, ձգտում էր հասկանալ, թե ինչու կապիտալիզմը չէր առաջացել Չինաստանում այն կերպ, ինչպես եղավ Եվրոպայում: Նա եզրակացրեց, որ Չինաստանում այդ հնարավորությունը սահմանափակվել է վերացական գաղափարների պակասի պատճառով: Նա պնդում էր, որ կոնֆուցիականությունը խիստ տարբեր հիմքեր ուներ բողոքականությունից, որի պատճառով Չինաստանը հակված էր աշխարհին հարմարվելու, իսկ Արևմուտքը ձգտել էր փոխակերպել այն:

Այնուհանդերձ, կասկած չկար, որ Եվրոպայի ստացած ժառանգության մեծ մասը, և բնականաբար նաև մեր քսանմեկերորդ դարի աշխարհի ժառանգածը, արմատներով գնում է դեպի Չինաստան: Արժանապետական քննությունների ընդհանուր հասկացությունը (ինչպես օրինակ Ուումնական ընդունակությունների թեստը, որն

իրբն չափօրինակային թեստ օգտագործվում է ԱՄՆ-ի քոլեջներ ընդունվելու համար), վերջին հաշվով բխել է չինական փորձառությունից: Չինաստանից են ծագել նաև բոլորի վրա հավասարապես տարածվող օրենքների գաղափարը, ինչպես նաև կրթյալ ընտրախավի կողմից իրականացվող պետական ծառայությունը:

Սակայն, Եվրոպայի կողմից Չինաստանից սովորելու պատմության մեջ մի փոքր բան պետք է հաշվի առնել: Այդ գաղափարների շարքում գլխավոր դերը պատկանում է միայն մեկ հայեցակետի՝ Մո-Ցզիի գաղափարներին և նրա մտածողության հետևորդներին՝ լեգալիստներին: Եվրոպայում տարածվող գաղափարները մարդկային էակներին պատկերում էին որպես տրամաբանական անձինք, ովքեր շարժվում են համընդհանուր իրավունքի վրա հիմնված արդար իրավական համակարգերով: Նրանց քննությունները ստուգում էին մարդու գուտ ունակությունը, այլ ոչ թե առաքինությունը կամ բարոյական պատրաստվածությունը: Մո-Ցզիական գաղափարները կտրվել էին բարոյական այն հենքից, որում դրանք իմաստավորվում էին և դիտարկվում էին պարզապես որպես նախագիծ՝ պաշտոնակալական կառավարում ստեղծելու համար: Լեգալիզմը դարձավ այն բանի կերտման հիմնական բաղադրիչը, ինչը մենք այսօր համարում ենք արդի, տրամաբանական պետություն: Այն գաղափարները, որոնք արևմուտքում դուրս մղվեցին, վերաբերում էին բարոյական պատրաստվածությանը, առաքինությանը և ինքնագարգացմանը:

Այսպիսով, Ասիայից եկած պետականագիտության ձևերին հետևելով հանդերձ, դրանք գործադրվեցին շեղումներով: Չինաստանում ձգտում էին հարստությունը բաժանել քաղաքականությունից, որպեսզի պետությունը կարողանա գործել կրթյալ ընտրախավի արժանապետական հիմունքներով: Իսկ Արևմուտքում ռազմավարությունն այլ էր՝ հարստությունը առավելագույնս կապել իշխանության հետ, ժառանգական-ազնվական հասարակակարգը տապալելու նպատակով: Հասարակության մեջ առաջխաղացումը կապահովվեր հարստություն կուտակելու միջոցով, ինչը հետագայում պետք է տաներ քաղաքական իշխանության ձեռքբերմանը: Արևմուտքում առաջխաղացման շարժիչ ուժը պետք է լիներ ոչ թե կրթությունն, այլ հարստությունը. ոչ թե պետությունն, այլ տնտեսությունը:

Սա ազնվական հասարակությունը տապալելու մի ուղի էր: Սակայն դա միակ ուղին չէր: Մարդկային ողջ անցյալ պատմությունը պիտակելով «ավանդական», զրկվում ենք հնարավոր օգտակար գաղափարներ սովորելուց:

Մենք կարող ենք կերտել նոր դարաշրջան, ուր ամեն տեսակի համաշխարհային գաղափարներ նորից կվերակենդանանան: Հաշվի առնելով այսօր մեզ դիմակայող անձնական և սոցիալական ճնգաժամային իրավիճակները, այդ գաղափարները կարող են լավագույն ճարը լինել:

Ինչպես ենք մենք դիտարկել ասիական գաղափարները

Կարդալով սույն գրքույկը, ումանք կարող են մտածել, թե ասիական գաղափարներն Արևմուտքի համար արդեն իսկ վերակենդանացել են: Բուդդայականությունն այստեղ սկսեց հսկայական ժողովրդականություն վայելել մի քանի տասնամյակ առաջ, իր հետ բերելով բուդդայականությամբ ոգեշնչված ամեն տեսակ գաղափարներ՝ մտախոհությունը, մտասևեռումը, ապաստանումը: Մեզնից շատերն Արևմուտքում վաղուց ի վեր դատարկություն են զգում՝ այնպիսի զգացում, որ մեր մեծ գաղափարները հուսախաբ են արել մեզ: Մենք փնտրել ենք այլ արդյունավետ մոտեցումներ, որոնք պետք է օգնեին մեզ ապրելու ավելի լիարժեք կյանքով:

Սակայն էական խնդիրներ կան այն բանում, թե ինչպես է բուդդայականությունը հարմարեցվել արևմտյան մտածելակերպին ու տիպարին՝ ուղղակիորեն համապատասխանեցվելու համար: Բուդդայականությունը սկզբնապես գրավիչ էր, քանի որ թվում էր, թե հակաթույն է առաջարկում մեր փառասիրության և ազահության դեմ: Բուդդայականությունն ու Արևելքն իդեալականացվում էին իբրև հոգեմաշ, ժլատ Արևմուտքի հակառակ բևեռ: Սակայն բուդդայականությունը հիմնականում տարընթերցվում էր, էլ ավելի ամրացնելով անհատական ինքնության արևմտյան ըմբռնումների որոշ վտանգավոր մոտեցումներ:

Վերցնենք, օրինակ, մտասևեռումը: Դրա հիմքում այն համադրույթն է, որն առաջարկում է մարդուն ազատվել մտակապանքներից և աշխարհին ու ամեն տվյալ պահին նայել առանց հանդիմանանքի, այնպես, որ ոչ մի բան այլևս չանհանգստացնի ձեզ: Մտասևեռումը լայնորեն ներկայացվում է իբրև մեր սրընթաց կյանքում խաղաղության և անդորրի հասնելու լայնորեն տարածված միջոց: Այսօր այն անգամ խրախուսվում է իբրև արդյունավետության և շահավետության հասնելու միջոց բիզնեսի դպրոցների, ընկերությունների և զինվորականների կողմից:

Սակայն մտասևեռումը նախատեսված էր *հաղթահարելու* համար եսը: Բուդդայականությունը եսի բացասման ուսմունք է և բուդդայականության

կիրառությունները, ընդհանուր առմամբ, նախատեսված են ձեռքբերվելու համար այն մոտեցումից, թե որևէ տեսակի անհատականություն գոյություն ունի ինքնըստինքյան: Մինչդեռ բուդդայականության այս երևույթներից շատերը մերժվել են, և դրա փոխարեն, այն սկսել է հաճախ խեղաթյուրվել, վերածվելով ներսին նայելու և եսը կարևորելու միջոցի: Այն դարձել է ինքնաաջակցության տարաշխարհիկ ձևի՝ եսի. բացասման ուսմունքը կիրառվում է մարդկանց օգնելու համար, որ լավ զգան իրենք իրենց վերաբերյալ:

Վերջերս ասիական այլ գաղափարներ ևս ենթարկվել են վերաիմաստավորման՝ իբրև տրամաբանված գաղափարախոսություններ. օրինակ՝ դառիզմը և անգամ կոնֆուցիականությունը: Նրանց զրկել են իրենց ուժից և վերաձևակերպել են իբրև ուսմունք այն մասին, թե ինչպես ընդունել աշխարհն այնպես, ինչպես որ կա և ընդունել սեփական տեղը նրանում:

Այս իդեալիստական ընթերցումները, Արևելքն իբրև ավանդական և հետամնաց տեսնելու արևմտյան մոտեցման հակառակ երեսն են: Այսպիսի մոտեցման դեպքում, Ասիան իրենից ներկայացնում է ավելի խելացի, լիարժեք և անթերի ապրելակերպի վերաբերյալ հինավուրց իմաստություն: Սակայն, եթե ավելի լավ զգալը նշանակում է ընդունել ձեր ճշմարիտ եսը, ներդաշնակվելով աշխարհի հետ և վայելելով այդ վիճակը, ապա դրանից հետո սոսկ մի քայլ է մնում մինչև մարդկանց խրախուսելը, որպեսզի համակերպվեն կյանքում իրենց բաժին հասած ճակատագրին և տարվեն ավանդական այն աշխարհայացքով, համաձայն որի կյանքը կանխորոշված է: *Մենք* այդպիսով դառնում ենք ինքնագոհ ու մեկուսի, հրաժարվելով ինքնակատարելագործումից:

Այս գաղափարները մենք փաթեթավորել ենք իբրև աշխարհայացք, որով Արևմուտքը որոշում է պատմության ուղղությունը և մեզ տրամադրում է տեսապակի, ինչի միջոցով մենք նայում ենք ամեն բանի: Սա խանգարում է մեզ տեսնել ամեն ինչն, ինչպիսին որ իրականում կա և ըմբռնել դրանց մեծ հնարավորությունները: Ինչպես մեզ ցույց տվեցին մեր փիլիսոփաները, գոյություն ունեն տարբեր գործնական միջոցներ, որոնցով կարելի է հաղթահարել այն աշխարհն, ուր ամեն ինչ կանխորոշված է ըստ մեր ծննդյան պահին եղած վիճակի, և առաջ շարժվել դեպի այնպիսի աշխարհ, ուր մարդիկ կարող են ծաղկել:

Անմտության և ինքնագոհության հակադիրը մտասեռումը չէ, այլ հանձնառությունն է: Այս գրքում մեր քննարկած գաղափարներն անչափ գործնական են, բխում են մեր առօրյա աշխարհից ու առօրյա կյանքից: Վերը ներկայացված բոլոր նյութերը հարցադրումներ են պարունակում, թե ինչպես հաղթահարել կրավորականությունը և փոխել այն աշխարհը, որում ապրում ենք:

Անկապ աշխարհի խոստումը

Մենք արդեն գիտենք այս գրքուկից սովորած շատ բաներ: Մենք արդեն իսկ կիրառում ենք դրանց որոշ կետերը մեր կյանքում: Չինական մեր փիլիսոփաները մեզ հնարավորություն են տալիս անվանակոչելու և գիտակցաբար ընկալելու այն մղումներն ու վարվելակերպը, որոնք մենք այլ պարագայում կմերժեինք իբրև անպատեհ, քանի որ դրանք չեն համապատասխանում արդյունավետության կամ անկեղծության վերաբերյալ մեր պատկերացումներին: Նրանք մեզ ցուցադրում են, որ այն պահին, երբ մենք կարծում ենք, թե գործունյա ենք, իրականում կրավորական ենք, որ երբ մենք կարծում ենք, թե ինքներս մեզ հարազատ ենք, իրականում՝ ինքներս մեզ կաղապարում ենք: Նրանք մեզ սովորեցնում են հասկանալ, որ աշխարհն անկանխատեսելի է, դրա համար աճում ենք «այլակերպորեն» ապրելով, այլ ոչ թե մեզ հարազատ մնալով:

Այս բոլոր մտածողները տարբեր տեսակետներ ունեին այն մասին, թե ինչն է տանում դեպի առաքինի և պատշաճ կյանք: Սակայն իրար նմանվում են այն պնդմամբ, որ մենք կաշկանդված չպետք է լինենք անփոփոխելի անցյալից, և չկա անխուսափելի տիեզերական միացյալ կարգ, չկան մեզ պարտավորեցնող տրամաբանական օրենքներ, և չկան անայլայլելի ժառանգած բարոյական ուսմունքներ:

Ընդհակառակը, մեր փիլիսոփաները հորդորում են մեզ. *«Մտածեք, թե ինչպիսին կլինենք ձեր կյանքը, եթե դուք ընդունեք, որ այս ամենից ոչ մեկը ճիշտ չէ»:*

Ամեն դարն ունի իր ընդունված «մեծ ճշմարտությունները»: Տրամաբանված, կայուն, քմահաճույքներից զերծ աշխարհ կառուցելու մեր ջանքերը զանազան դրսևորումներ են ունեցել: Ոմանց համար դրանք կարող են լինել համընդհանուր բարոյական կանոններ, ինչպես մոխսոտների մոտ: Դա կարող է լինել տրամաբանական, բարոյական օրենքների կանոնի բացարձակ սկզբունքային մոտեցում, որը հաշվի չէր առնում հանգամանքները: Կամ, գուցե, դա լինի հավատն առ միացյալ տիեզերքը, որին համահունչ պետք է ձգտենք վարվել: Այս մոտեցումների արդի տեսակը մեզ

համոզում է, որ «մեծ ճշմարտություն»-ը մարմնավորված է մեր իսկական եսի մեջ, որը մենք պետք է հայտնագործենք ներքուստ:

Ինչպես գիտեն այս գիրքը կարդացողները, նման գաղափարներն այս կամ այն կերպ գոյություն ունեին նաև վաղ Չինաստանում: Սակայն մեր փիլիսոփաները շատ տարբեր էին դիտարկում աշխարհը: Նրանց համար մարդը ապրում էր անկապ, բեկյալ աշխարհում, որտեղ մարդիկ միմյանց մշտապես վերաբերվում են խիստ մարդկային մոտեցմամբ: Նրանք մեզ տեսնում էին անվերջ բախումների և թերի հարաբերությունների մեջ:

Արևմուտքում հակված են նախնիների պաշտամունքի չինական ծեսերը դիտարկել և ընկալել որպես վկայություն, որ չինացիները միշտ հնազանդվում էին մահացածներին և ապրել են նրանց սովերների ներքո: Այնպիսի մտածողներ, ինչպիսին է Վեբերը, ծեսը դիտարկում էին անկեղծության տեսանկյունից: Ըստ նրա մեկնաբանության, ծիսակատարություն անող մարդիկ անկեղծորեն հավատում էին, թե աշխարհն այնպիսին էր, ինչ ներկայացված էր ծեսում:

Սակայն իրականում, այդ ծեսի մասնակիցները միանգամայն պարզորոշ գիտակցում էին, որ այն չի արտացոլում իրականությունը: Նրանք գիտեին, որ ապրում են անկապ, բեկյալ աշխարհում, և հենց այդ պատճառով էլ նրանք կարիք ունեին ծեսերի, որպեսզի անջատվեն անկարգ իրական աշխարհից և պատկերացնեին այլընտրանքները: Ծեսերն օգնում էին մարդկանց ոչ թե կրկնելու անցյալը, այլ կերտելու եղածից տարբերվող ապագա: Այլակերպ ծիսակատարության միջոցով հետնորդներն աշխատում էին իրենց հետապնդող ուրվականների հետ և ստեղծում էին անցյալի նոր տարբերակ: Սա մշտապես գործընթաց էր: Այդ նախնիները երբեք ամբողջությամբ չէին դրվում իրենց տեղը:

Բայց հենց սա էր պատճառը, որ ծեսերը կրկնվում էին նորից ու նորից: Կամաց կամաց, ժամանակի ընթացքում, տեղի էր ունենում առաջընթաց: Իրենց գործողություններով կենդանի մարդիկ ասում էին. «Ահա այսպես մենք կարող էինք մեր կյանքն ապրել, եթե անցյալն այս կերպ տեսնեինք»: Եվ անցյալը կրկին ու կրկին վերամեկնաբանվում, նրանք իսկապես սկսում էին այլ կերպ ապրել:

Մենք սրանից էլ կարող ենք որոշ բան սովորել: Մեր սեփական բեկյալ աշխարհը շտկելու ջանքերը ակնհայտորեն անբավարար են, և նույնիսկ ձախողվում են:

Փոխաբերական իմաստով ուրվականները, կամ ավելի բառացի մեր անցյալը, հետապնդում են մեզ այս կամ այն չափով: Սակայն, եթե մենք ապրում ենք բեկյալ աշխարհում, ուր հետապնդվում ենք մեր անցյալից՝ մեր դժվարին փոխհարաբերությունները, մեր աշխատանքային դժվարությունները, մեր կորուստները, ապա այս բոլորը տանելու և ձերբազատվելու համար, նման ծիսակատարության կարիք ունենք: Ավելի լավ գալիք աշխարհ կառուցելու համար այլ մարդկանց հանդեպ մեր ունեցած զգացմունքները պետք է վերամշակենք: Երբ մենք ի վիճակի լինենք ընդունելու, թե որքանով ենք պարփակված մեր անցյալով, մեր մեջ եղած բացասական ուժերով և մարդկային հարաբերությունների փխրունությամբ, ապա կհասկանանք, որ մեր սեփական հարաբերություններն անսահման հնարավորություններ են տալիս գտվելու և փոխակերպվելու համար, արձակվելով և գերի չմնալով անցյալին: Միմյանց մասին հոգ տանելը ջանք է պահանջում: Այն պահանջում է մշտական զգոնություն, հարմարվելու, ըմբռնելու, և կարեկցելու ունակություն: Այնուհանդերձ, այս ջանքը շնորհակալ գործ է, որ մեր մարդկային կյանքն իմաստավորում է:

Այս անկապ և բեկյալ աշխարհում մեզնից է կախված կարգ հաստատելը: Մենք ենք, որ կերտում և ձև ենք տալիս աշխարհին՝ ոչ թե ձերբազատվելով մարդկային ծանր զգացմունքային այն խառնիխուռն նյութից, որ մեր ինքնության անբաժանելի մասն է, այլ դիմագրավելով այդ ամբողջը որպես ելակետային: Եվ մենք դա անում ենք ամենօրյա ինքնամշակմամբ՝ աշխատելով մեր շրջապատի հանդեպ մեր վերաբերմունքը բարելավող ծեսերի միջոցով, զարգացնելով մեր մարմնի էներգիաները, որպեսզի կարողանանք ապրել ավելի կենսալի կյանքով, վարժեցնելով մեր սիրտն ու միտքը մեծապես այլ կերպ որոշումներ կայացնելու համար մեր ամենօրյա կյանքում, և զգուշանալով, որ ինքներս մեզ չօտարենք անցյալի փորձից, որպեսզի ընկալող և բաց լինենք նորություններին:

Ավելի լավ աշխարհ կերտելու գործընթացը երբեք չի ավարտվի, քանի որ ավելի լավ հարաբերություններ կառուցելու մեր ջանքերը միշտ կատարելագործման մեջ են: Սակայն սովորելով, թե ինչպես պետք է բարելավենք մեր հարաբերությունները, մենք կսովորենք, թե ինչպես պետք է փոխենք իրավիճակները և այդպիսով՝ ստեղծենք անթիվ նոր աշխարհներ: Մենք ինքներս մեզ կբացենք առաքինի և պատշաճ կյանքի այդ փիլիսոփայական գաղափարները պարունակող հնարավորությունների առաջ:

Եթե աշխարհն անկապ և բեկյալ է, ապա առիթ է ամեն ինչ նորովի կառուցելու համար:
Ելակետը մեր առօրյա կյանքի մանրուքներն են: Դրանցով ենք ամեն ինչ ձևափոխում:
Այսուհետ մեզնից է կախված ամեն ինչ: